

Қ. БАЙНИЯЗОВ

ЕЛИМ ДЕП
ЕҢИРЕГЕН
ЕРЛЕР

The illustration depicts a dark silhouette of a rider on a horse, moving from left to right. The horse is in a trotting or galloping motion. The rider is wearing a cap and a long coat. The background is a warm, orange-red wash, suggesting a sunset or sunrise. To the left, there is a stylized, crisscrossing pattern in red and yellow, resembling a fence or a decorative element. The overall style is that of a folk-art or naive painting.

Қ. БАҒНИЯЗОВ

DIZIMGE ALINDI-2010

ЕЛИМ ДЕП ЕҢИРЕГЕН ЕРЛЕР

(Илимий-биографиялық очерклер)

A'jiniyaz at'indag'i NMPI
Informatsiyali'q resurs woray'
INVENTAR № 56946
« »

НӨҚИС «ҚАРАҚАЛПАҚСТАН» 1993

(2-крб) Байниязов Қ.
Елим деп еңсиреген ерлер. Илимий-био-
графиялық очерклер — Нөкис, Қарақал-
нақстан, 1992 180 б.

Храня преданность Отчизне своей...
83.3 (крб).

Бұл кітапшада 1858—1859 жылдардағы Бозатау көтерілісі
1916 жылғы халық-азаттық көтерілістеріне белсене қатнас-
қан шайыр, Молла Пирим, Маштақ батыр, Жазлықбай,
Өтең батыр, Ескене батырлардың өмірі хәм мәрттік гү-
н сөз етіледі.

Сондай-ақ бұл кітапшада Уллы Ұатандарлық урыс хәм
ветерандарынан, колхоз құрылысының баслаушыларынан,
хәм әдебиет қайраткерлерінен Көптілеу Нұрмухамедов,
Мұрат Бекимбетов, Тілеуберген Жұмамұратов, Мырзамұрат
Әббасов, Қараматдин Әметұлының өмір жолдары сүз-
еді.
Бұл кітапша оқыушылардың кең жәмийетшілігіне арнал-

Рецензенттер: Филология ғилмлерінің кандидаты
С. Нийетуллаев, журналист Ә. Өтепбергенов

0503020300-006
М-357(04)-93 6—93

5—8272—1190—7

© «Қарақалнақстан» баспасы, 1993

БОЗАТАУ АУЫЛЫНЫҢ АДАМЛАРЫ

(Тарийхый очерк)

1. ЖЕР ХӘМ ЕЛ БИЛӘНДҮР, ЕЛ ХӘМ ЖЕР БИЛӘН...

Бизлер ГАЗ-51 маркалы автомашинада бес-алты
адам болып киятырмыз. Жол баслаушымыз — 75 жа-
сар гарры, сақыу Алламурат улы Турдымурат,
Әжинияз шайырдың жақын ағайыны, Қуғандық
Достан улы — Әжинияз шайырдың қызы Хұрзада-
ның ақлық баласы, Қоңырат қаласындағы
Ильич атындағы орта мектептің хожалық бөли-
мінің баслығы, Турсынбай Мәдеминов — Әжинияз
шайырдың кишкене улы Нийетулланың ақлығы, Қо-
ңырат районлық ветеринариялық емлеухананың бас
врачы, Қайыпназар Алланияз улы — Әжинияз шайыр-
дың дайы тәрәпинен, Қоңырат қаласындағы Бердақ
атындағы орта мектептің рус тили хәм әдебияты му-
галлими, усы қатарлардың авторы — Әжинияз шайыр-
дың тууылғанына 150 жыл толыу мерекесін өткеріу-
ші хұкіметлік юбилей комиссиясы тәрәпинен жибе-
рилген илимий-творчестволық шөлкемлердің ўәкили.
Тийкаргы мақсетимиз — Әжинияз шайыр тууылып өс-
кен жерлерге амырат етиу хәм Қосыбай улының өми-
ріне, жасаған орталығына байланыслы тарийхый әң-
гимелерди жыйнау.

Машинамыз Қоңырат-Мойнақ жолында зымырап
киятыр. Бизлер хә демей-ақ Ақбаслы өзегіне жеттик.
Асфальт жолдан Түркменстан, Өзбекстан, РСФСР-
дың шәртли белгилери жазылған түрли маркадағы ав-
томашиналар ерсили-қарсылы өтип атыр.

Хәсеттің 45 градуслық ысысы. Жолаушылар азда-

на иркилип, Ақбаслының тынық салқын суына бет қолларын жуып, мийри қанғанша ишип атыр. Гей биреулері флягларға, термосларға суу қуып алып, қайтадан жолға рауана болмақта.

Бизлер тағы жүристи алға қарай дауам еттік. Ендігі баратуғын жериміз—Хәким ата қойымшылығы. Ақбаслыдан екі-үш километр өткеннен кейін күн батысқа қарай тағы бір жол шықты. Бул—Хорезм областының «Дослық» шаруашылық совхозының орайына баратуғын жол екен. Жолға майда таслар төгілген, еле асфальт қуйылмаған.

Әжинияз Қосыбай ұлы

Турдымурат аға бизлерге ара-тура қолы менен алыстағы торанғыллықтарды, далаңлықтар менен дүмпешиктерди, жылғалар менен ойларды көрсетип, өзи тынбай сөйлеп киятыр: — «Усы жерлер ашамайлылардың жасаған меканы. Әжинияз заманында Қамысбөгет, Жетімөзек, Жапарқум, Аққум, Сақыұдың сәркабы, Хожамурат ийшанның ұақымы, Жантемир ийшан гүреңи, Елмурат ахунның мешити деп атала-

туғын еді. Шайыр бабамыз дәслеп ауылымыздағы Хожамурат ийшан мешитинде оқыған. Әжинияздың анасы жасайынан өліп қалып, Қосыбай суыны екінші мәртебе қолдаулы қызына үйленіпті. Өгей шеше зейинді баланы мешитке жибермей, отын-шөпке, мал бағуға көбірек жумсапты. Буны еситип, қият дайын Елмурат ахун жийенимди өзін тәрбиялайын, деп Қосыбай бабамыздан сорап алып, Жансыз бойына алып кетіпті. Усы жерде ол әдеуір тыянақлы билім алып, Хийуа медреселерінде оқыға атланыпты...»

Бизлер Турдымурат ағадан айырым сөзлердин мәнісін сораймыз. Ол «Сақыұдың сәркабы» деген сөзлеріне былайынша мәні берді:

— Әжинияз шайырдың бабасы Балтабек паятый мерген адам болыпты. Онда «Алқара» деген мылтық бар екен. Алыста қашып баратырған кийик, қоянларды, дінн хайада ушып баратырған құстарды қарауылға байлап, атса болғаны, табанда қалдыратуғын болған. Сонықтан бул мылтықты Балтабектің «Алқарасы» деп атайды екен.

Әжинияз шайырдың туған анасында дилуарлық, әкесі Қосыбай суында шайырлық, мергенлік хәм батырлық қасиетлері болған. Сол заманда сақыұлардың Мергенбек атлы батыры бар екен. Ол соңынан Хийуа ханы тәрөпинен дәрьяның аржағына көшіріліпті.

Сақыұлар үлкен бір дүмпешикті үйіп, соны нышана қылып мылтық атыу, қылышласуыды машқы өтеді екен. Бизлер бала гезимізде Сақыұлардың сәркабының дөгерегінде ойнайтуғын едик хәм босаған мыс писенлерди, жамларды, оқ, мылтық, қылыш соғатуғын усталардың төслерін, көбесін көретуғын едик. Бул әсбаптар менен атыу қуралларын бабаларымыз тек аң аулау үшін пайдаланып ғана қоймаса керек. Ал, үлкенірек мақсегі—келешекте Хийуа ханлығынан гөресна ел дүзиу нийетін гөзлесе керек.

Бизлер усындай тәсірлі әңгімені тыңлап отырып, Хәким ата қойымшылығына қалай жеткенімізди билмей-ақ қалдық. Бул жерлерди Хорезм областы Қарақалпақстанның хукимет басшыларынан ұақытша пайдаланыу үшін кирейге алған екен. Ақбаслының арқа төрөпинде кең далаға «Дослық» совхозы қоныс басыпты. Жаңадан дүзілген хожалықтың боз жерге еккен

жоңышқалары, мәккелери менен қауын-ғарбызлары қарақалпақ қызларының жасыл мақпал камзолындай құлпырып, шөлистанның келбетине жаңа рең ендіріп тұр. Ақбаслы өзегінің жағасына ерик, гүжим, жийде, қараман нәлшелері көгертілген.

— Мынау қатара өскен ақ шеңгеллік — Елгелди жаптың ески аңғары, — деп баслады Турдымурат ағаның сөзін. — Елгелди бий — хәммемизге белгілі Есенгелди мәхиремнің баласы еді. Әжинияз заманында да, бизлердің бала гезимізде де ашамайлылар ұсы көраларда жасады. Минне мына қатар — ашамайлылардың қойымшылығы еді, — деп Турдымурат ғарры теп-тегіс жерді көрсетіп тұр. — Ұсы жаптың құбласы сақыұлардың қәуімі. Анау жыңғыллық хәм жан-тақлықлар — абыз, сары, ақай, жапар, қара, үшбас-лардың қойымшылығының орыны. Буннан еллі жыл бурынырақта дүнядан қайтқан мениң әкемнің анасы, кемпир апам Қанығұл ұсы мына жыңғылдың астыңғы жерленді. Ол Әжинияз шайыр менен айтысып жүрген молла Мәдемин байдың ақлық қызы еді. Ал ана ақ шеңгелдің түбінде Бекан сақыұдың әкесі Сайыт сууы жатыр. Әдебиетші болсаңыз, хабардар шығарсыз:

«— Әкен Сайыт сууы-ийшан,
Зәхәрінде бар түрлі пышан,
Құда берсе еккі жәхән,
Мақсымада едің Бекан», —

деді. Аяпберген шайырдың күліп, қосық жазып жүргені мине ұсы киісі.

Солдай етіп, мазарстанда да қарақалпақ шайырларының шығармалары ядқа оқылды. Олардың өмірі туұралы пикир алысулар дауам еттирилді...

Мен ойланым қалдым. Себеби Турдымурат ағаның айтып отырғанлары — Әжинияз шайырдың балалары хәм ақлықтары менен қатар адамлар еді. XIX әсирдің 70—80-жылларында сақыұлар Таллықтың жағасында Көк бойындағы Жантемир ийшан гүреңінде жасаған. Демек, Әжинияз шайырдың денесі сол әти-райтағы әулийелердің бирине қойылған болыуы итимал. Ал, Турдымурат аға шайыр бабамыз Хәким атада жерленген, деп бизлерді ұсы көраға әкеліп тұр.

Мен «Дала жазыұларымды» ақтарып 1967-жылы

августта сақыұ Өтепберген Құтанмурат ұлының айтып берген әңгімесін оқып, басладым.

Әжинияз шайыр, периштедей бабамыз еді. Ұах, балам, атаның ауырып, диңкесін құрып, қартайған шағында келіп тұрсаң-ә, Болмаса, екеуіміз екі ешекке мініп, сүріп кеткенде, бабамызды зыяратлап, кешке немем ауылға қайтып келер едік. Жолда екі-үш жерде өсек бар. Хәзир сууы салқын. Жас жигит саған онша зиян қылмас. Мен бабамның басына зорға жетіп жатырарман. Қайтып тура алмаспан. Балам, мениң ағамның ауылға жеткере алмай, бийабырай болар-мен. Әжинияздың қәбірі Талдық дәр्याның бойындағы Қуұсырық әулийеде деп жазып жибере бер. Ендиги көлемі дегенше ұсы ауырыудан тәуірлеу болсам, бірге барармыз. Я биреулерге бағдарын сілтеп кетер-мен!

Бизлер Әжинияз шайыр Қуұсырық әулийесіне қойылады, деп еситкен едік. — Әжинияздың шаулығы Қуұандық Дәстан ұлы Өтепберген ғаррының пикирін қуатталады. — Бабамыз бәхәрдің абыржы, күплерінде қайтыс бодып, адыстағы ағайын-лері мерекесіне қатнаса алмаған. Ол уақытта сақыұлар Ибраһым ахун шүңнаһінде қыслайды екен. Ол алты адам болып, Ий-шан көлдің үсті менен Әжинияздың бейітін көтеріп өтіп, Қуұсырық әулийесіне әкеліп жайғастырған.

Солдай етіп, бизлер Хәкимата қойымшылығына келіп, Әжинияз шайырдың қәбірін белгілей алмасақта, оның өміріне хәм жасаған орталығына тийіс-ли бірқанша тарихый әңгімелерді жыйнадық.

Машинамыз қайтадан Қоңырат-Мойнақ асфальт жолына түсті. Ендиги баратуғын жеріміз — Бозатау ауылы еді. Жантемир ийшан қойымшылығы, Қамыс-бөгет, Шаппажол, Жетімөзек, Тоғызтарау, Атауылла жыққан, Өтемисжап, Ақайөзек, Қыятжай деген жер-лердегі өтіп баратырмыз. Мениң ядыма қатықулақ, нежиремін ғаррылардың айтқан тарихый әңгімелері түсіп кетті.

Бұл уақыттар, Әжинияз шайыр заманында, буннан 140—150 жыл бурынырақта болған еді. Қубласы — Хәкимата, Арқасы — Тоқпақата қойымшылығы, Шығысы — Талдық дәрйясы, Батысы — Үрге хәм Үстірт-ұсы аралықтағы кең далалық, батпақлық хәм көлдер Хий-уа ханшаның дәптерінде «Жантемир ийшан гүреңі», —

Аталатуғын еди хәм онын қарамағында мың үйли қыятлар менен бес жүз үйли ашамайлы урыуынын жо-жалықлары жасайтуғын еди.

Усы бир мың бес жүз үйли қыят-ашамайлы урыу-ларының бас бийи абыз Әуез бий болып, ол өзиниң ағайинлерин жаплардың саға бетине, басқа урыулар-дың адамларын аяқ жағына орналастырды. «Са-ғадағы суу ишти, аяқтағы уу ишти». Урыулар арасың-да ала ауызлық, наразылық пайда болды. Қыятлар өзлериниң кәтқудасы дилуар Өтепберген бай менен шыққан, жас бий Садыққа келип жүгинисти. Көпте көрген, хийлекер ғарры Өтепберген бай Хийуа ханы менен ауыз жаласуудың тағы бир қолайлы пайытын тапты. Әуез бийге билдирмей, астыртын халықтан па-ра жыйнады.

Мине, Өтепберген бай Хийуа ханының сарайында, датқа жайында отыр. Оның қасында Садық бий бар. Өтепберген бай дилуарлық пенен гәпиниң жарысын қосық қылып айтып отыр:

— Хан шырағым!

Мениң айтқанымна инан, шырағым.

Қыяттын балалары нан деп жылайды.

Қабасаның балалары қамырдан түе қылып ойнайды.

Әдалатлы Хорезм журтында, Сизин ханлық дәуири-низде бийликти әдиллик пенен жүргизбейтуғын бағзан бир шахслар шығып атыр. Бул Сизин ханлық шаны-ңызға намунафық болып, төмендеги қыят-ашамайлы урыуларының пуқаралары бас бий Әуезбийге нарийза-лық билдирип атыр.

Қауан деген көл, тақсыр.

Аққум деген шөл, тақсыр.

Екеуиниң арасы

Жортақ атлы кисиге

Үш күншилик жол, тақсыр.

Әуезбий өзиниң ағайинлері абыз бенен қабасан-ларды Таллық хәм Қауанның жағасына, жаплардың сағасына, сууға тийимли, зүрәатли жерлерге орналас-тырған. Ашамайлы менен қыяттың басқа пуқаралары алыстағы көл жағаларына, мойыны узақ Бозатау да-лаларына, Көтекөл менен Соркөлдің кебирлерине жайластырылған. Жапларды бирликте қазсақ та, Әуез-

бий бизлерге теңлик бермеди. Жапты Қабасан бөгет-тен байлап, қыятлардың пайлы сууын уақтында жи-бермеди. Төмендеги пухараларыңыз ашаршылыққа ушырап атыр. Әдалатлы ханымыз, мың үйли қыят урыулары ушын өз алдына бөлек жап қазыуымызға хәм Қабасан бөгеттен саға алыуымызға Сизден рухсат сораимыз.

Хан Өтепберген байды сынамақшы болды ма яма-са оның шешенлик сөзлерин тағы да тыңлағысы келди ме? Ол жағы хәзир хеш кимге белгисіз. Хан Өтепбер-ген байға сораулар берди:

— Бай баба, бул гәплериңиз лап болып кеткен жоқ па? Егер Әуез бий Сизлерге сондай қысым көр-сеткен болса, мың үйли қыят урыуының пуқаралары аштан қырылмай, қалай оңысып отыр?

— Әдалатлы хан шырағым!—деп дауам етти сөзин Өтепберген бай. —Әуел қуда рәхмети, екинши Сизин дәулет-бахтыңыз. Әуез бий бир жақтан қысқан менен қуда бизлерди төрт тәреплеме жарылқап қойыпты. Дәрьябай, Теңизбай, Көлбай, Тоғайбай деген атақлы байларымыз бар. Олар күтә жомарт, Хатамтайдан мың есе сақый байлар. Берген затларын қайтып сора-майды.

Үш ай қауыным,

Үш ай сауыным,

Үш ай қабағым,

Үш ай шабағым.

Усының менен жыл он еки айды өткеремиз, хан шырағым.

— Бай бабамыздың айтып отырған сөзлери дұғры-ма?—деп хан жасауыл басыға қарады. Өтепберген байдың алып келген пара пуллары менен қашар сы-пырларының белгили бир бөлими жасауыл басыға да берилген еди. «Жеген ауыз уялар» дегендей жасауыл басы орнынан турып, ханға тәғзим берди хәм «Қыят урыуының кәтқудасы Өтепберген бабаның пикирлери исенимли»,—деди. Бул жасауыл басы Хийуа ханының қарақалпақлардың арасына жиберип қойған белгили хәмелдары еди.

Ханның құс бегиси Өтепберген байға «тилегиниз баржай етиледі»,—деп хабарлады хәм мийман жайы-на барып дем алыуына рухсат берди.

нан пәрман алып келген қыят бийлери Әуес-
нің ақ ордасын жықтырып, Қыят жаптың қазыуын
алады. Ашамайлы ауылының бағлары, егинлери
жаптың бийік ырашы астында көмилип қалды. Жап-
тың аяғы Үрге шекем жетіуі керек еді. Қыятлар-
дың отырған жерлери көл ултанлары: жап толық пит-
се, ашамайлылар аяқтан суу ишиу былай тұрсын
шығыр салмаларына да суу жарамай қалады. Бұрын
қыятлардың басына тууған күн енді ашамайлыларға
тууатуғын түрі бар.

Бес ауыл түркмен елатының пұқараларын изине
ертіп, Қалмен батыр Әжинияз шайырдың үйіне кел-
ді. Енді Өтепберген байларға соққы бергендей аша-
майлыда хәмелдар көрініп тұрған жоқ. Есенгелди
мәхрем күтә қартайған, ол хан сарайындағы мәсләхәт-
лерге қатнаса алмайды. Оның баласы Елгелди бийдің
көлекесі тек азғана үйлі үшбас ағайинлеріне зорға
түседі. Әуезбий бас бийлік лауазымынан түсірілген,
ол хешким менен сөйлеспей, үйінде хәмел қысып ыш-
қыста болып жатыр. Сонлықтан ашамайлы урыуының
жарлылары Хийұа медиресесін жақында питкерип
қайтқан Әжинияз ахун менен ойласуға келип отыр.

Қалмен батыр ыза-ашыуға буұлығып сөйлеп тұр:

— Бирадарым Әжинияз! Сіз рухсат берсеңіз бол-
ды, мың үйлі қыятларды жалғыз өзім шауып қайта-
ман. Олар көплигине исенип, бес жүз үйлі ашамай-
лыларды бассынып отыр. Болмаса, неге бизлер менен
ойласпайды? Ертеректен айтқанда, бизлер де бир
иләжың ислеген болар едік. Жапларға қара буұра
таслап, бирлікте тарнау құрар едік, Қыятжаптың қа-
зыуына көмеклесіп, оны Үрге шекем жеткерер едік...

— Батырым, азы-кем сабыр етиңіз! — деп оны
тынышландырды Әжинияз шайыр. — Бұл ушын Қыят
халқы айыпты емес, барлық бәле Хийұадағы ханда
хәм оның хәмелдарларында болып отыр. Олар еки үл-
кен урыу арасында усындай ала ауызлықтың болату-
ғынын сезіп, Қыятжапты усы жерден қаздыруға
билқастан пәрман беріп отыр. Қару-жарақты бир-
биримізди қырыу ушын жумсамайық. Олар — уллы
мақсет ушын керек болар. Қыятлар да бир келата
елат. Хеш уақытта ел-елге душпан болмайды. Қыят-
ларда да ақыл-если жигитлер бар. Мениң яраным үш-
тамғалы молла Пирим, Қаржаубарас Жеменей батыр,

төгізбек Маштақ батыр, балғалы Жазлықбай батыр-
лар Қыятжаптың қазыуына қатнаспай жүр, деп есит-
тім. Болким, олар Өтепберген байдың бұл қылауына
наразы болып жүрген шығар. Қалмен батыр, Сіз қа-
сынаға бир-еки жигитиңізди алыңыз да, молла Пи-
римге барып сөйлесіңіз. Ол да мың үйлі қыят уры-
уынан Хийұа медиресесінде оқып қайтқан тәліп илим-
паз...

Қыятжаптың қазыуы Көтекөлге жақынады. Садық
бий менен Қадирберген бийдің атқосшылары арқан
урын, хәрбір тийреге тийисли пайлы шегін бөліп
таслап кетіп атыр. Сада қыят жарлы-дйқанлары ен-
ди сууға жарыатуғын болдық, деп қууанышлы кейіп-
те жан қазып атыр.

Аламетан бириесе атлы адамлар киятыр. Ең ал-
дындағы жиірен атлысы ақ сәлелі, мелле шапанлы
молла Пирим, изіндеги муздай қару-жарақ асын-
ғанлар — ақай Қалмен батыр, қыят Жеменей батыр,
Маштақ батыр, Жазлықбай батыр хәм олардың ат
қосшылары. Булар Қыятжаптың қазыуына басшылық
етіп атырған Өтепберген байдың қосына иркилмеді.
Қазыушыларға да хәрмасын айтпады, жүриси бий-
жардай, жүзлери қәхәрли еді. Аламан түсінисе алмай,
хәйран болып қалды. Молла Пирим Жийрен атын
желдирип барды да, мұрабларға «тоқтат», — деп қатал
буйрық берди хәм қынабынан алмас қылышты сууы-
рып алды да, ала арқанды шауып жиберди.

Садық бий менен Қадирберген бий не қыларын
билмей албырап қалды. Өтепберген бай менен молла
Пирим бир-бирине жеп қоятуғындай тикленип қарап
тұр. Бирақ, олардың хеш бири илла деп аузын ашқан
жоқ, қылышлар қынапқа қайтадан салынды. Екеуі де
сөйлеспей-ақ бири-бириниң мақсетин анық түсинисип
тұр.

Өтепберген бай: — «Хийұа ханына садық хәмелдар
ямаса шәрият жолын беккем тутатуғын бир улама
болады, деп оқыуға жиберген тууысқан иним молла
Пирим нағыз исиянкер болып шығыпты. Мен қәтеле-
сиппен», — деп ерини бир тиследі. «Биз елден көшемиз,
аржаққа кетемен. Еретуғын ағайинлер болса, Аққала-
ға изимнен бара берсин», — деп Өтепберген бай атқа
ашыулы қамшы урды.

Садық бий: — «Хаў, бай аға. Қыят жаптың қазы-
ұын не қыламыз?»—деп дауыслап атыр.

Өтепберген бай артына қайрылып қараған да жоқ.
Садық бийге жууап қайтарған да жоқ.

Молла Пирим: «Енди билдим, ел бирлигин бузып
жүрген кимлер екен?»—деп ойласам, ең баслы тұлқи—
тууысқан ағам Өтепберген бай екен ғой. Келеси исле-
римде буны, әлбетте, еске аламан»,—деген жууаққа
келди.

Қыят жаптың қазыуына жыйналған аламан Өтеп-
берген бай менен молла Пиримнің не ушын ала жип-
ти кесискенин хәм тууысқанлықтан ұаз кешкенин тү-
синесе алмай-ақ қойды.

Олардың себебин анық билетуғын қыят-ашамайлы
урыуларында тек жалғыз адам бар еди. Ол да болса,
уллы қарақалпақ шайыры Әжинияз сақыұ Қосыбай
улы еди.

— Сөгис келтирип атаға,

Исин жиберип қатаға,

Ауылдағы кәтқудаға,

Саны жоқ пара пул керек,—деген усы дағы.
Өтепберген байдың мұддағасы—мың үйли қыят уры-
ұын абат етиу емес, елден кеше жыйнаған пара пул-
лары менен сыйырлардың изин ыцсыз-жыңсыз жай-
ғастырыу еди. Афарин Сизге, молла Пирим! Турдым
ғайратыңызға, халық батырлары! —деп Әжинияз
шайыр рәхәтленип бир мыйғын тартты.

2. БИР ТАҚЫУАНЫ ИЗЛЕП...

Рәушан өзектің сағасындағы Музайпар ауылына
киятырман. Ол жерде Дәулет улы Әбдихалық деген
киси бар еди. Әбдихалық — Әжинияз шайырдың қыя-
метлик досты Сақыұ молла Еримнің ақлығы хәм азы-
кем шайырлық уқыбы бар, қаты-қулақ адам еди. Ғар-
рылардың көпшилиги енди бизлердің мийимиз ортай-
ды, бул гәплерди Әбдихалықтан сорауыңыз керек, деп
соған силтейтуғын еди.

Бир мезгиллик жолға хәлек болып барсақ, ол ки-
си үйінде жоқ екен. Шоманайға қыдырып кетипти.

— Сизлер ағаңызды жақын жерден, гөне Қоңырат-
тағы Әбдикәрим Әлимбетовтың үйинен табасызлар.
Ол киси шегірткеге қарсы гүресіуши участканың бар-

лаушы-техник болып ислейди. Көбинесе баслықтың
үйінде қонып қалады. Бәлким, бүгін кеште сол жерге
келіп қонар. Азаңда ертерек барсаңыз, сөйлесіуіңіз
мүмкин,—деп Әбдихалықтың хаялы бизің мүшкили-
миәди жеңиллестирди.

Азаңда Ә. Әлимбетовтың үйине барсақ, Әбдихалық
аға бизлер менен сөйлеспейди. «Мен ол адам емеспен,
сизлер алжастырып отырсызлар»,—деп орнынан тур-
мады, көпшикти қалыңнан дастанып жатыр, биз-
лерге жөңли жууап айтқысы келмеди.

Мен бундай өжет адамлардың биразының тилин
тауып, әңгимелескен едим.

— Жақсы, Сиз Дәулет улы Әбдихалық болмай-ақ
қойың. Мен хәзир бир қосықты ядқа оқыйын, тыңлай-
сың ба?—дедим мен.

Буган Әбдихалық аға келисим берди. Мен Әжинияз
шайырдың «Молла Ериме» шығармасын айта басла-
дым.

Кеттим бир көре алмай мүбәрек йузин,
Көзге сүрме қылсам пайының тозын,
Қарыздарман ишип-йедим көп дузын,
Көп-көп сәлем дегил молла Ериме,

—деген жерге келгенімде, Әбдихалық аға шыдай ал-
май, жатқан орнынан өрре турды. Шамасы, уллы
шайыр Әжинияздың өзинің бабасы молла Ерим хәқ-
қында терең миннетдарлық пенен айтқан бул тәсийр-
ли сөзлери оның перзентлик сезимлерин қоздырып жи-
берген ұсайды.

— Жигитлер, Жүр кеттік. Қаяққа барамыз? — де-
ди. Егер өжет адамлар ашылыса қойса, боз ингендей
бирден ийип кетеди. Бизлер үшеуіміз Қайыпназар
ағаның үйине келдик. Мен Әбдихалық ағаның гүррин-
лерин хатқа түсирдим.

— Молла Ерим менен Әжинияз шайыр үш атаға
келген тууысқан адамлар,—деп баслады, сөзин ол. —
Молла Еримнің бабасы Жумабек пенен Қосыбайдың
әкесі Балтабеклер—бир кisinin балалары. Ақжигит
деген сақыұдың уллары екен.

Әжинияз шайыр молла Ерим менен ауылдағы Ел-
мурат ахун мешитінде де, Хийуадағы Шерғазы хан-
ның медиресесінде де бирге оқыған. Екеуинің жасы
да бирдей, жора дос болған. Екеуінде шайыршылық

өнери теңдей пайда болған. Екеуі де шайыршылық пенен шұғылланып десе, душпанлары бирин-бирине қайрап салыуға хәрекет еткен. Сонлықтан Әжинияз шайырға руқсат берген де, молла Ерм қосық жазғанды қойып кеткен. Бирақ ол Әжинияз бабамызды қәрежет жағынан да, рухый жағынан да қоллап-қуатлап отырған. Сол уақытта сақмұ тийреси 96 үйлі хожалық екен. Олардың арасында тек екі сауатлы адам — молла Ерм хәм Әжинияз ахун болған. Әжинияз шайыр ақ үйлі болып жүргенде де, Қазақстанда талап ислеп жүргенде де өзіннің қосықтарын молла Ермге жибереди екен. Бизің бабамыз ол қосықтарды жыйнап, қолжазба—китап қылып дузип қойған. Ол Зийұардың шығармаларын халыққа оқып, мәни беретұғын болған. Егер молла Ерм Әжинияз шайырға усындай қалыс хызмет етпегенде, оның көп ғана қосықтары бизің дәуиримизге жетпеген болар еди.

Бул киши менен мен азаннан кешке шекем сөйлестим. Ерте намазлыгер уақтында ол бизлерден жууап сорап, ауылына қайтты.

Мен Қанжаптың көпириниң қасында, ески Қоңырат шәхәриниң ортасында ойланып турман. Бул жер—қарақалпақ халқының тарийхында неше сапар қырғын қан төгіспениң болып өткен орыны. Фарылар Ашамайлы көпирден раймагке шекем Ханжаптың жағасында бурын қараңғы дүканылар, арқадағы ойда Қазақ базары болды, деседи...

1858-жылдың жаз айы. Усы көпирдің үстинде Мухаммед Пана, Қулман бий хәм бирнеше адамлар қарыу-жарақтарын гизнеп, биреуді күтип тур.

Ханжапты жағалап қаланың беги Қутлымурат бай хәм бес-алты хийуалы хөмелдарлар киятыр. Жарақлы адамлар дәрхәл буларды тутып алды да, шетинен фарқыратып шалып атыр.

Хийуа ханына наразы болып жүрген қоңыратлы өзбек, қарақалпақ, қазақ жарлылары енди жауыз бектен қутылдық, деп қууанысып жүр.

XIX әсирдің басында Хийуа ханы тәрәпинен өлтирилген қоңыратлы өзбек Төрәмурат суұпының ақлығы Мухаммед Пана өзін гәрәзсиз Қоңырат ханлығының ханы деп дағазалады. «Хорезм журтында қаншама хан хәм патшалар болса да, олардың хешбири мусул-

ман бенделерин жылатпай, әдил хуқим жүргизбеди. Хәзир қуда хәмири менен тахтқа отырған Мухаммед Пана сондай әдил патша болып шықты, халықлар—азатлықта жасайды. Араллы өзбеклердин, қарақалпақ хәм қазақлардың сораныуы бойынша закат салығы бийкар етилди. Қоңырат ханлығында хәмме ұлыттың балалары дослықта хәм бизлер орыс патшалығы, дөгерегимиздеги қоңсы еллер менен парахат питим жасасыудың тәрәптарымыз».

Бул мийнеткеш халықты алдау үшін жазылған жарлықнама еди. Уллы қарақалпақ шайыры Бердақ Фарғабай улы «Бул дүнья—дүнья болғалы, Патша әдил болған емес»,—деп оларға дурыс ескертсе, Әжинияз шайыр Мухаммед Пана да бурынғы патшалардың артынан кетеди,—деп жазды:

Арыны сатып ақшаға,
Адамын көмип пақсаға,
Халықты сораған патшаға,
Күнде-күнде урыс керек.

Әжинияз шайыр менен Бердақ шайырдың бул айтқан үәлийлик сөзлери көп кешикпей хақыйқатлыққа айланды. «Қарадан хан болып, хасла журыт тутмас, Түбинде бир хасыл зады болмаса»,—деген түсиник пенен қоңыратлы өзбек феодалы Мухаммед Пананы хан көтерген халық массасы тағы бир мәртебе алданып қалды. Панахан қурал-жарақлы түркмен феодалдарына Қоңыратты талатты. Хийуа ханының ләшкерлери көтерилис шығарған Қоңырат халқын қанға бояп шапты. Усы ала-сапыранда ақылсыз Панаханның гелдесен де бир найзаның ушына илинип кетти.

3. ХАЛЫҚ БАТЫРЛАРЫНЫҢ ИЗИ МЕНЕН

Өтирикти ырәс етип айтпаған,
Туұры жолдан бас кетсе де қайтпаған,
Нәмәхремди хасла жолдас тутпаған,
Аты қарақалпақ еллерим барды.

Әжинияз.

Әбдихалық агадан көп нәрселерди сорап анықлаған едик. Әжинияз шайыр менен бир пикирлес, «туұры жолдан бас кетсе де қайтпай» халықтың бахыты

ушын мәртлерше гүрескен, душпанларға қарсы сауаш-
ларда құрбан болған даңқлы бабаларымыз — Маштақ
батыр, Жумағұл сейитлердің қойымшылықтары Қо-
ңырат районлық шегірткеге қарсы гүресіуші участки-
ның аймағында жайласқан хәм усы күнлери автома-
шиналар сол жерлерге зәхәрли химикатлар тасып тур-
екен.

— Бәлким Жансыздың үсти менен Әжинияз шайыр
оқыған Елмурат ахунның мешитине, оннан арман қа-
рай Қаражар әтирапындағы Жеменей батырдың қа-
ласына, Қәлмен сейиттің қойымшылығына шығатуғын
құрғақ жол табылуы да мүмкин.

Буларды Сиз Маштақтың қубласындағы Саранча
ауылына барып анықлайсыз. Сол ауылда Ийманғәлий
улы Зийнатдийин деген жылқышы бар хәм де ол киесі
усы қатардың ойлы-шұқырын жақсы биледи, — деди
Әбдихалық аға. Мен енди Ийманғәлий улы Зийнат-
дийин ағаны ізлеп киятырман.

Мен атақлы шайырлар менен даңқлы халық ба-
тырларының меканы — Соркөлде туғылып өскенмен.
Уллы Уатандарлық урыс дәуириде бул жерлерди
суу алып, бизің ауылымыз Шоманай даласына қо-
нысланған еди. Мине бүгін киндик қаным тамған қа-
сийетли ана топырақты көзиме сүрме қылуы ушын
киятырман.

«Рәушан» совхозының устаханасынан бир маши-
наға миндик те, Саранча ауылына қарай жол тарт-
тық. Жолдың еки бойында солдатлар жай салып
тыр. Әскерий механизацияланған колоннаның бульдо-
зершилери, скрепершилери жер тегислеп жүр. 1943-
жылы армияға кеткен жигитлер туұры сауашқа барып
түсетуғын еди, ал бүгінги солдатлар дәретиушилиқ
мийнет пенен бәнт.

Соркөл далалары — адам танымаслық дәрежеде өз-
герип кетипти. Тууырылап қазылған жаплар, жағасы
— машиналар жүретуғын енли жол. Хәр бир салманын
сағасына темир-бетон тарнаулар құрылған ямаса узын
алебастр трубалар көмилген. Ертеден егилген жо-
ңышқалар көп-көмбек болып көгерип киятыр. Сүрил-
ген атызлар ағын сууды күтип таяр тур. Суу келиуден
бул атызларға сары алтын себиледи.

Зийнатдийин аға жақында таза үй тигипти. Аға-

шының бүгін кешликке кеңес тойға шақырыпты.
Биздер сол тойдың үстине барыппыз.

Тойдың ертеңине аздаң скеуимиз ски ат минип,
Зийнатдийин аға менен Жансызға кеттік. Жол-жөн-
есі ямаса узын Жалтыркөлдің ултанында отырған
шаруаларға тойдың хабарын айтады. Үйір-үйір, бо-
лып жайылып жүрген жылқыларға шауып барады да,
бирненесин тонтан айырып алып, Қараөзекке қарай
ағаш салады. Бир тоғы бийе топарынан бөлинеди.
Зийнатдийин аға узын арқанды қатты ылақтирды да,
оннан мойнына құрық салды. Асау бийе көкке шапшы-
п, жылқыны оны ширенип тартып еди, астындағы
ағаштан тентиреклеп барып, жығылмай зорға қалды.
Зийнатдийин аға жасы алпыс бирге қараса да, еле
жонғалай беккем, турқы орташа болғаны менен
сүйегі нық шымыры денели. Ғайратлы киесі. Ол усы
жүргенде үш жумысты бирден атқарып киятыр. Өз
тоғанын хабаршысы. Жылқыларын ертең Үстиртке
алдып кетуі ушын бир жерге тоглап, жыйнап бара-
тыр. Арасында маған шауып келип, былай қарай жү-
ре бер, деп жол силтеп кетеди.

Жалтырдың арқа-батыс тәрәпиндеги көлде шал-
дың суу бар екен. Онда да көп қара маллар, жылқы-
лар отлап жүр. Басқа құрғақ жердеги көк шөптер
және ауызға илинер-илинбес болып көгерип киятыр-
са, суудағы сүйриклер әдеуір өсип кетипти. Көлде
ғазлар, үйректер, бірқазанлар, қутанлар хәм басқа да
сууда жүзіуші қуслар ушып-қонып, түрлі хайызда
сауран атыр. Бул жерлердің келбеті оншама өзгере
қоймаған. Дәрлік Әжинияз шайыр заманындағы кө-
ринислерди еске түспеди:

Қыры — дийқаншылық, сууы — сәмәкли,
Хәр жерде кәни бар көрсең, нәмәкли,
Ғалаы, қасқалдақлы, қуулы, өрдекли,
Пери мургызарлы көллері бардур.

Жалтыр көлдің арқа ериегинде шоқат-шоқат құм-
ды төбешиклер көринди. Бул жер Әжинияз заманында
Қаршаубайқум деп аталған екен. Уллы шайырдың
ағаш журты, балғалы қиятлардың отырған меканы.
Әжинияз бала гезинде бул қатарға талай мәртебе ке-
лди, құмнан жууа хәм көсіклер терген, сүтлимек, қа-
раншық қаншынис менен геуиреклердің мазасы өмирин-

ше таңлайында пал татыған. Ана журттың бул тәбийи жемислерин ол шын перзентлик мухаббат пен тәрийплеген.

Қаржаубайқұмның арқа бети тағы көлатлық болып кетті. Көлге шығыс жақтан тынық су ағып киятыр. Су дөсле аттың дизесинен, соңынан жанбасынан келди. Гейпара ақпарлар зәңгиліктен асып кетті. Бизлер үстиміз су болмасын деп, аяқтарымызды көтеріңкіреп отырмыз. Солайда болса әдеуір жаурадық. Бул да аздай, күн силпилеп жауып тұр. Атлар суық суудан шимиркеніп, алға қарап жүргісі келмей, пысқырына береді. Бизлер епеп бір бийіклікке шықтық.

Зийнатдийин аға да, мен де жыңғылларға көлігімизди байлап, усы төбешікті айланшықлап жүрміз. Шамасы, жасы уллы бір нәрсені ізлеп жүр. Таптық!

Бул ахунқараған Өтеулі ахунның мешитінің орыны екен. Гидиман тастың үсті-табақтың орнындай қылып ойылған. Әжинияз заманындағы мешітке зыяратқа келген адамлар усы шуқырға әкелген нәзірін таслайды екен. Айырым ауырған хаял-бала-шағалар усы тастан айланып болып, жаңағы ойық жерге су куйып, беденін жуады екен. Сада ата-бабаларымыз табынған тасқа да уақыт өз хукимін шығарыпты. Оның реңі қарама, жасылма, көкпе, сарыма? Хәзир биліп болмайды. Тастың үстінгі жақлары жемирилип, кемитіліп қалған.

Күн батыс жағымызда Әжиниязға шайыршылық өнерін үйреткен уштамғалы Қазыбай ахунның, арқа жағымызда балғалы Елмурат ахунның мешітлерінің орны бар. Әжинияз шайыр заманында қарақалпақлар қыста да қара үйде отыратуғын болған. Сонлықтан ески қыслауларды мешітлердің орнына қарай айырамыз.

— Иним, жағдайды сезіп тұрған шығарсаң,—деди Зийнатдийин аға. —Этирапымыздың барлығы суу. Алға қарай өрлеген сайын тереңлеп бара береді. Кейінімізге қайтпасақ, болмайды.

Илаж қанша? Мен күтә қапаланып, тунжырап киятырман. Себебі Әжинияз шайыр тәлім алған мешіттің орнына жете алмай қайтып баратырман. Устазы Елмурат ахун қайтыс болғанда тас гербиштен хәм тастан басына естелік орнатқан, деседі ғарры-

лар. Оған Әжинияз шайыр өз қолы менен ойып, араб тілінде араб хәриплері менен мынадай марсия жазған екен:

«Раббина атына питдунья хәсан атаи,

Уа атиа азабаннар,

Ахунат Елмурат ибни Қудаяр,

Гайи ресыңдал әлли тарийх.

Бул сөзлердің мәнісінне түсінбесем де, уллы шайырдың қолы менен жазылған ески жазыуларды өз көзім менен көргім келип еді. Әжинияз шайыр жүрген ата мәканымың теберік топырағын көзіме сүрме қылып, мийрім қанғанынша бір ийіскегім келип еді. Бул нийетім іске аспады. Үмитім пуш болды.

Ақыллы жол баслаушым менің ишкі сезімлер дуньямды сөйлеспей-ақ оқып киятыр. Хәзир сөйлесіуге де болмайтуғын еді. Өйткені атлардың дойнақлары менен самбырлаған суу бизлердің гәпимізди бәрі бір бири-биримізге анық еситтirmeйтұғын еді. Көлден шығып, кебирлікке келгенде Зийнатдийин аға менің кеуилимди көтеріу мақсетінде бір тәсірлі әңгімени баслап жиберді:

— Иним, кешеден бери сөйлесіуге уақыт таппадым,—деп баслады ғарры жылқышы менен кешірім сораған кейіпте. —Жол өңсін. Бизлер қазақтың байулы урыуынан боламыз. Әкем Ийманғалий ойға бір жасында қулаған. Ол Әжинияз ахунды қырда көрдім. Бір үлкен тойда ақынлар айтысы болды. Мен соған қатнастым хәм Әжинияз ахунның сөзлерін тыңладым,—дейтуғын еді. Шайыр қырда кете Шернияз ақын менен бирге жүрсе керек. Олар сауатлы болғанлықтан, халық екеуін де ахун деп атайды екен. Хәм ақын, хәм ахун. Шернияз бенен Әжинияз кеште бір ауылға иркилипти.

— Қудайы қонақ алыңыздар!—дейди екі ахун ауыл адамларына. «Қудайы қонақты» қабыл етіу ол заманда елге дәстүр болған.

— Жоқ, ары кетіңіздер! Малларымыз аштан қырылып, өзлеріміз не қыларымызды билмей атырмыз,—дейди үй иіесі. Бул усы ауылдың бийі екен. Демек бий қуып салса, басқа жарлы шаруалары оны қондыруға хақысы жоқ.

Ол заманда шаруа қазақ ауыллары күтә сийрек, бир мезгіллік жолда қоныс басады екен.

Әжинияз шайыр «енди не қыламыз?» деген кейінгі Шернияз ахунға қарады. Кете ақын қатты қысынып кетті. Жалғыз өзі болса да бир гәп. Алыстан, туысқан қарақалпақ елинен келген сыйлы мийманды да өзі менен қоса қуып жіберейін, деп тур. Ийсатай хәм Махамбетлер баслаған дийқанлар көтерілсін жеңілгеннен кейін Шернияз ақын ойға, Бесқалаға қашқан еді. Сонда оның жанын усы жердегі қарақалпақлар менен қазақтар аман сақлап қалған. Енди қарақалпақ халқының уәкилі усы дийқанлар көтерілсіннің тәжірибелерін үйренейін, деген ой менен қырға келип, Шернияз ахун менен пикир алысып жүр. Өз елинде сыйлы мийманына қонақ жер тауып бере алмау қақықатында да кете ақын ушын қолайсыз жағдай еді. Шернияз қатты қәхәри келип, бақырып жіберді:

— Мусулман емес екенсіздер! Құдайы қонақ алмайды, деген не сұмлық?

— Бизлер — адайлар боламыз. Еситтің бе? Танысаң — адайыңман. Танымасаң — құдайыңман. Қайда барсаң, онда барыңдар! Бизлер қонақ алмаймыз.

— «Киши жүздің ханы — Баймағамбет султаннан да қорықпаған жүйрік тилиң қайда, Шернияз ақын? — Булар жай гәпке түснбеди. Қәне, төк ашыұлы өлең-ди!» деди ишинен ол өзине-өзі.

Шырағым, өте жақсы адай болсаң,
Адай боп, құдай менен сыбай болсаң,
Малыңның өліктері ийттен де көп,
Қайтадан тирилтіп ал, құдай болсаң.

Шернияз ақын желдирип баратыр еді. Ауыл жарлылары:

— Ой бой, уят болыпты-ғой. Өзимиздің Шернияз ахунлар қоныуға келген екен-ғой! — деп қууанысып атыр. Бул әтираптың шаруалары көптен бери батыр ақынның жалынлы сөзлерін еситпеген еді хәм оны султанлар менен бийлер өлтирип қойды, — деп қайғырысып жүрген еді. Кийликкен байдың үніне суу құйылды. Адамлар хұрметлеп екі ахунды атларынан көтеріп алды. Солай етип, сол күни түни менен туысқан екі халықтың уллы шайырлары адай жарлылары менен жазылысып сөйлесті. Қонақ қәде ретінде өлең айтып берді.

ТАҒЫ ДА ЖОЛДАМЫЗ

Бизлер Қаржаубайқұмның арқа ернегиндегі шаруа ауылына қайрылды. — Бул — Ильич атындағы совхоздың қара мал фермасы екен. Зийнатдийин аға тойға хабар айтты. Мен ол жердегі адамлардан Әжинияз шайырдың балалығы өткен жерлерге жол сорағанымды, олар маған былайынша жууап қайтарды:

— Ол жерлерди көремен десен, келетугын тек екі мезгіллік бар, — деп түсіндірди ауыл шаруалары. — Біріншісі — август айы. Дийқаншылық совхозлары жазы менен сууды тек егинлерге ашады. Оған шөкем, бул жағаның сарқынды суулары қурып таусылады. Екіншісі — Январь, Февраль айлары. Хәмме жер тоңдайды. Машина менен иркинишсиз кете бересен. Басқа айларда Әжинияз шайыр жасаған бул қатардағы орындарға бараман, — деп ийегің қышымасын. Гәп кесилди.

Чай ишип отырып, мен суулардың қай жақтан ағып киятырғанын сорастырдым. Жақында Мойнақтан Қоныратқа қайтқанда Ақбаслыда суу көрмеген едим. Бул қатардың ой-қырын билгим келди.

— Гүз хәм қыс айларында дийқаншылық совхозлары ауысық сууды көлдерге ағызады, — десті шаруалар. — Ал бәхәрде насослар қурып, жайлауларды суугарады. — Жерди ызғарлап түрлі етилер егеди.

— Мен тынық сууға салы көгертиу қыйынлау, дегенди еситкен едим.

— Ауа, қақықатында да қыйын, — деп мени мақұллады шаруа ғаррылар. — Бул бир «қапта қалғанша, тапта қалсын» дегендей гап-ғой. Ағып келген ылай сууға жетеме? Тынық сууға себилген салыларды суу құстары терип жеп кетеди. Жас егинлер тынық сууда ақ тамыр көме алмайды. Соның салдарынан салылар уақтында рауажланбай, кеш жүритеди. Жана писнуге мейил бергенде сууық урып кетеди. Буннан үш жыл бурын хәуазасы республикаға жайылып киятырған Үбайтжан Әзийровтың аты хәзир шыға бермейди. «Рәушан» лылардың еңбегі тиинкиремей тур.

Хәзирги заманның шаруа ғаррылары тек өз кәсібіннің маманы ғана емес, ауыл хожалығының басқа түрлерінің сырларын да жетик биледи. Бул, әлбетте,

жаңа дәуірдің адамлардың сана-сезиміне енгізген өзгерістері еді.

Бизлер тағы Жалтыркөлінде киятырмыз. Зиянатдидің аға әңгімеге киристи:

— Мен жигирма жылдан көбірек саранчавайда іс-едім. Көлдерге уй шашамыз. Тек шегірткелер ғана өлмей, тоғайдағы пайдалы құстар, жабайы хайуанлар да қырылып қалады. Талай сапар қызыл қуйрықлы қырғауылдардың, жап-жас палапанлардың, суп-сулы қоянлардың тексініп атырғанын көрдім. Зәхәрлерің қалған. Обалын айтпайсаң ба? Саранчавайда іс-еу — ақшалы еді. Құстарға рейимім келіп, шыдамадым. Кәсіп өзгерттім.

Мен Әжинияз шайыр жасаған замандағы көлдердің ауқалы менен хәзіргі жағдайын салыстырдым. Әлбетте, өсіушілік бар. Бір көлдің суын, екінші көлге ұрытлап қиятуғын дәуірлер тек ертеkte ғана ушырасатуғын еді. Ата-бабалардың бұл жүйірік қияллары толық іске асты. Бірақ, биз, екінші жақтан, Әжинияз шайыр сүйіп жырлаған тәбиғат көззаллықтарын жарыландырып баратырмыз. Буннан отыз жыл бурын адым жерден дүрілдеп ушатуғын қырғауылдарды, атларды үркітетуғын ор қоянлардың бір де-біреуін бүгін көре алмадым. Көтлерге ағызып қойған ізей суларда ойлап атырған балықты да, ушып-қонып жүрген құстарды да ушыратпадым. Бұл бір тәбидий апатшылықтың нышаны болмаса болар еді деп қәуіпсинемен.

Зиянатдидің ата еле сөйлеп киятыр.

— Жылқышыман. Жылқы малы кең жайлауды күсейді. Екі күннен кейін қырға кетеміз. Соның алдында таза тиккен отауымды белгілейін, жол ашар берейін, — деп атырман. «Атың бар да ел таны, асың бар да ер таны» деген емес пе? Ағайын, яр-досларымды себеп пенен шақыражақпан. Тоқшылық. Қәрежет жеткіліксіз. Бірақ уақыт тарлау болып, алыстан адам шақыра алмадым. Себеп пенен келген екенсіз, ишім, мерекемнің ишінде болып кетерсіз. Биз тезірек бұл қатарды босатып бериүміз керек. Бұл — отырған ауылыма да, өзимізге де пайдалы. Хәзір «Рәушан» совхозының гөне түбір жоңышқалары аттың тобығына келді. Жылқыларымыз соны жеп кетеді. Салы егемен деп шүдигарлап қойған атызларын басқылайды. Кешеги жауған көп жауын — Абылайсан жауынлары.

Бұл қырға түрлі гиялар көгереді. Қырдың дәрі шөптері жетек маллар ауырмайды. Өзлериміз де қымыз ішіп, қайтадан бір жасарып қаламыз.

Бұл — нағыз адамға тән иінез. Кисіден сыр жасырмайды. Ишіндегісін ақтарып киятыр. Өз пайдасына да нүтін, өзгенің де ғамын ойлайды. Хеш кимге зәуір бергісі келмейді.

Зиянатдидің ағаның бұл тәп-лери маған күтә унады. Оның тәбидиямыз, түрлі құстар менен жабайы хайуанлар қаққындағы әңгімелеріне менің қосылмасқа уқым жоқ еді. Атлардың анда-санда оқыранған дауыстары ғана еситилді. Бизлер екеуіміз де терең иінезге шүміп киятырмыз. Менің көз алдыма Бозатаулы батырлар, олар қаққындағы жыйналған тариймді дәрәклердегі адамлар хәм сатқындар елеслеп, көккі ыза менен соларға араласып кетемен...

Ғыме Мухаммед Панадан тойынған қарақалпақ ұрыуларының бас көтерінік жигитлери Бозатау дала-на шығып, мәсләхәт төбесіне жыйналды. Олардың арасында ұштамғалы молла Пирим, сақыұ Әжинияз шайыр, тоғыззақ Маштақ батыр, қуйын Жумағұл сеит, қаржаубарас Жеменей батыр, балғалы Жазлықбай батыр, ақай Қалмен сеит, Досым бақсы, Ғәний қара хәм басқалар бар еді. Жыйналған аламан молла Пиримді өзлерінің басшысы қылып сайлады.

Ендігі мәселе — Қоңырат әтирапындағы гүллән ұрыулардың мәрт жигитлерін жәмлеп, Хийуа ханы Сейтмухамедтің нөкерлерін қыйратыу болды. Бұл оғайда қыйын ұазыйпа еді. Жыйналғанлар тегінлікте бір шешімге келе алмады.

Хийуа ханының нөкерлерін құртыу үшін күшлі таирлықтар керек, — деп пикир билдирді молла Пирим. — Бизлер дәслеп күшімізді бір жерге жәмлеуіміз керек. Қурал-жарақтар, оқ-дәрілериміз жетіспейді. Әтиранымыздағы қонсы елатларымыз бенен еле бай-ағымас жасағанымыз жоқ. Дос ким, душпан ким екенін аныққырап алайық. Оның ушын өзбек, қазақ, түркмен ишлеріне исенимлі адамларымызды жиберіп, Хийуа ханына наразы болып жүрген кисилерді өзиміздің ишараларымызға қосайық. Усыған шекем Таллық дәр-ья-ның құяр аяғына халықты жыйнап қорған салайық. Бұл қатарды душпанның тауып келиуі қыйынлау. Нарық таирлықтар питкеннен кейін бір күн бил-

дирмей Қоңыратты қоршауға алып турған Сейтмухаммед ханға топылыс жасаймыз хәм нөкерлерін қирата аламыз. Кімде қандай ой бар?

— «Бөлінгенді бөрі жер» деген емес пе, молла Пирим? Биз Қоңырат шәхәрінен күтә алыспап кеттик, — деди Әжинияз шайыр. — Шәхәр әтирапында егиз мыннан аслам қарақалпақлар, өзбеклер, қазақтар жасайды. Жалланбалы түркмен нөкерлері оларды хән күні талап, қырып атыр. Мусылман бенделері, сені менен менің уғыл-қызларымыз жылап атыр. Соның ушын бизлер шәхәрге қайтып барайық. Қала халқы менен бірлесип Сейид Мухаммедке қарсы урысайық. Қоңырат шәхәрі қорғаныуға да, топылыс жасауға да қолайлы орын болса керек.

— Әжинияз ахун, бул гәллеріңіздің де жөні бар, — деди молла Пирим. — Лекин, қыят-ашамайлы урыстары бул мәсләхәтиңізге көне қоярма екен? Олар кеңісликке үйреніп қалған халық. Малларын әлде қашан Қыйсық Мәдәли менен Порканезек арасындағы атауларға құпия апарып қойыпты. Егер оларды Қоңыратқа қарап айдасақ, бириншіден, бир мың бес жүз үйлі қыят-ашамайлы урыуларының халқы бизлерге нарасы болады, екіншіден, яұмыт Атамурат ханның ләшкерлері Қоңыратқа жеткермей, өзлеримізді қырып, малларымызды олжа кылады. Түркмен геллескерлері хәзир Саят пенен Машанкөлле, Қарақурсақ хәм Жауынғыр ауылларында тазыдай тимискеленіп жүр.

— Молла Пирим аға, дурыс айтады, — деди тоғыззақ Маштақ батыр. — Бәлким, Хийұа ханның тыңшылары хәзир қыят-ашамайлылардың арасына да жиберіліуі мүмкин. Бәрибир, енди кейін шегиниу пайдасыз. Жау менен айқасып өлиуиміз керек ямаса жеңіп шығыуымыз керек. Халайық, маған рұқсат беринизлер. Мен Жалтыркөлден тосқауыл құраман. Геудемде жаним барда түркменлерді Бозатауға қарап өткермеймиз.

Бул жауынгерлік қасамият жыйналғанлардың рухын көтеріп жиберди. Маштақ батырдың жийени Жумағұл сейит-ийшан Ешеккеткен бойында, Жеменей батыр Қаражарда, Кәлмен сейит Қауан жағасында тосқауыл құратуғын болды. Солай етип, Бозатауға келетуғын тийкарғы жоллар исенимли халық батырларының қолына тапсырылды.

Бул қосылас өзбек, қазақ, түркмен елатларына жиберилетуғын барлаушылар таппап алынды. Мәжилис Әзберген бий ауылының қазақларынан Ешеке ханның қатнасып отыр еди. Ол өзіннің ағайинлері менен бозатаушыларды байланыстырып туруу ұазый-исени мойнына алды. Түркменлер арасына үш тамаша Досым бақсы, өзбек ауылларына Гәний қара барлаушы қылып жиберилетуғын болды.

Үш киcилерге елдің тәғдийрин исенип тапсыруу мәсләтке мууалық бола қоярма екен? — деп наразылық биләдирди Әжинияз шайыр.

Менинше, дурыс болыуы керек, — деди Молла Пирим. — Досым бақсы түркменнің тойларына көп қатнасақан Гәний саудагершилик етип жүрип, өзбек ауылдарын бастан-аяқ аралаған. Олардың екеуі де рух адамларды биледи хәм тил тауып сөйлеседи. Булардан қолайлы киcилерди таба алмай турмыз.

Халайық еки уламаның пикирлерине сөз қоспады. Солай етип, молла Пирим өзіннің гәлин өткерди. Бул мәсләтке де Әжинияз ахун ишинен наразы еди. Хақыйқатанда да бир апатлы ўақыяның болатуғынын уллы қарақалпақ шайырының жаны сезип тур. Досым бақсы ауысқор, Гәний мәхрем — хәмелпараз адамлар еди. Еңинан биреуі Англия разведкасының, екіншиси Хийұа ханның жансызы болып шықты.

Үш сатқынлықтың биринши қурбаны Жалтыркөлден Маштақ батыр болды.

Бир күні Маштақтың үйине түлкидей қыйпаппап Досым бақсы жетип келди. — Барлаушымыз бир жаңалық айтатуғын шығар, — деп Бекет, Мийтин, Ерке, Доске, Кәмек хәм басқа да адамлар жыйналды. Булар қыят урыуының тоғыззақ тийреси, оның батыр қараған көшесинен, Маштақтың ең жақын ағайинлері кел.

Сизлерге Қарабас көлинде жасайтуғын яұмыттардың сөрдары Қожық батыр сәлем айтып атыр, — деп баспазы сөзин Досым бақсы. Қыят-ашамайлылардың бул ийгиликли ислерине түркмен халқы да мәп-лап бүгін-ертең Қожық батыр сөйлесиу ушын өз ишкитәлері менен бул қараға келип қалуы да итимал.

Қожық батыр ямаса Қожық палұан — көлли яұмыттардан, қара күштин ийеси. Әзберген бий ауылындағы қазақтардың асларына, Араллы өзбеклері менен қы-

ят-ашамайлылардың той мерекелерине шақырылып, гүреске түсетуғын еди. Бирақ, Досым бақсы Шоманай Кесеетекке бул сапары барған жоқ. Ташауыз жақта чауыр урыуының геллекесерлерин ертип келип отыр. Маштақ та, батырқараған көшесиниң басқа адамларын да сатқынның бул қылұасынан бийхабар еди. Сондықтан олар Досым бақсының жалған сөзлерине исенім қалды.

Маштақ батыр менен Досым бақсы түстен кейін сайыр етиуге шықты. Жалтыркөлдин ернегине басуға еккен ақ жазлықлар қамыр болып, писиуге мейил берип киятыр. Дийқаилар еле жаналық тата қойған жоқ.

Маштақ батырдың көзи қатара жүрип өткен ски атлының изине түсти. Кеше кеширек бул қатарды алланып шыққанда бул излер көринбеген еди. Батыр сезиклене баслады. «Таныс адамлар болса, оған хабарласар еди. Бул я душпан тыңшыларының, я бийсау бет жүрген белгисиз атлылардың излери», — деп ойлады ол өзінше.

— Жүр, Досым бақсы! Аўылға қайтпасақ болмайды, — деди Маштақ батыр.

— Тағыда азырақ сайыр етейик, — деди Досым бақсы. Маштақ батыр қайылшылық бермеді. Белгисиз атлылардың излери Қараөзектен Ешеккеткен бетке қарай кеткен еди.

Мине еки-үш ғарға бир олжаға таласып атыр. Бул аттың тезегі еди. Тип-тири түскен жүўерилерди қуғынлар шөплеп жүр.

— Енди билдим. Елге жаў келипти! — деди Маштақ батыр. — Бул қыяттың халқы ишиўге дән таппай аш отыр. Қоцыраттың сықмар байлары — жүўерини атына бермек тўе, өзлери де ишпейди. Қымбатына сатады. Жүр кеттик, Досым бақсы! — деп Маштақ батыр атқа ашыўлы түрде қамшы урды.

Олар из кесип, Жалтыркөлдин күн батысына жетти. Ақсуўат пенен еки аралықтағы тақырлықты қапкан қарыў-жарақлы көп атлылар Қараөзекке қарай шауып баратыр.

Маштақ батырды кек хәм қәхәр сезими бийлеп:

— Я, алла! Яр болагер! — деп бақырып жиберди хәм қылышын жоқары көтерип, аттың дизгинин жаздырды.

Жүрине ат күн батысқа қарап ушып баратыр. Досым бақсының дәл бедеўи де оның менен қатар киятыр. Аттар Жалтыркөлдин күн батысындағы төбешикке келген уақытта Досым бақсының қылышы да қаннан сууырылды. Сатқын Маштақ батырға урыны қаралы. Оның барлық дыққаты душпанға қаралған еди, байқамай қалды. Досым бақсы алмас атлының сермен жиберди. Қанға жерип турған семсер задық батырдың геллесин ушырып түсирди.

Сатқын аттың жылауын тартып тоқтатты хәм қылышқа жүкқан қанды жалады. Ал Маштақ батырдың аты еле шауып баратыр. Геллеси жоқ журы геўде қылауғын түри жоқ. Оң қолда қылыш, шеп қолында аттың дизгини. Кек хәм қәхәр кернеп қатты қысылған тақым менен ғайратлы қоллар тегинликте жаздырылмады. Маштақтың мойнынан аққан ыссы қан алаңға атлығып, шашырап төмен түсип, аттың ернегине жууып баратыр. Ақыллы жаныўар ийесине бул бадеиң болғанын сезип, шабысын пәсеңлетти хәм бадеиң дүмпешикке барып, кейиннен бурылды. Суўынған дене сылақ етип қулады. Ат ийесин ийискеди хәм бадеиң бирден шымыркенип кетти. Жаныўар ашшы лағын пенен бир оқыранып киснеди де, тосқаўылға қарай қуйындай шауып кетти.

Досым бақсы хеш нәрсеге еле түсинбей, баяғы ернеиңде силейип тур. Онда туўылған жерге шын перзентани мухаббат, хайўан қурағым сезим жоқ еди.

Маштақ батырдың аты тосқаўылға жақынлағанда жанағындай етип тағы бир рет киснеди. Батырдың ийиғы жабықты көтерип қарап еди: ийесиз шауып киятырған салтан бедеўге көзи түсти.

— Ұай, — ұай, ғана халқым-аў! Аяўлы азаматымнан айрылды-ғой! — деп бетин жыртып, жылап жиберди.

— Жексең, тоқтат жылағаныңды! — деп буйрық берди Бекет. — Асықпай жылай берермиз, жеткер оқларды!

Маштақ батырдың үйи жаў ала алмайтуғын бекетке қорған еди. Керегениң сыртынан қалың киийзлер шалған хәм олардың үстинен жез шийлер тутылған еди. Маштақтың хаялы менен үлкен қызы шойын қаланың сынықларын еритип, оқларды қуйып атыр.

Еруғлан, Бекет, Мийтин, Ереке, Көмек хәм Досым-лер тусынан өтип баратырған душпанларды қарауы-ға байлап атып атыр. Үй иши тарғыл түтин. Биреу-биреуді көрмейди. Бирақ, хәрким өзиниң ислейтуғы-нисиң жақсы биледи.

— Булардың барлығы — Досым бақсының ойқаны — деди Бекет. — Сатқынды тири жибермейик, жигитлер. Бирақ, Досым бақсы тосқауылға жақынламады. О-бағанағы жерден изине бир топар баспашыларды ертип, жазлық атызларын атлардың дойнақлары менен таппап, тикке Ешеккеткенге қарай тартқан еди.

— Қараөзекке қарай баратырған чаўдырлардан отыз адам табанда қалды. Басқалары Досым бақсының силтеген жағына бурылып топарласып шаўып кетти.

Сол күни түнде батыр қарағанлылар Маштақтың геллесин Жалтырдың жағасына, геўдесин Ақсуўат пенен еки аралықтағы бийик төбешик құмның баўрайына еки бөлек әўлие қылып жерледі. Халықтың сол уақыттағы дәстүри бойынша шейит өлген батырларды көбинесе усылай жайғастыратуғын еди. Бекет, Мийтин, Досеке, Еруғлан, Көмек, Ерекелер тосқауылға қайтып келип, қара үйди қыстаўлы түрде жықты хәм Қараөзектиң Жалтырға қуятуғын жасқалау жеринен өтти де, Жансыздың үсти менен Бозатаўға қарай көшип кетти.

Досым бақсылар Ешеккеткен бойындағы Жумагул сейиттиң аўылына қуптан ўақтында жетти. Жумагул сейит — Қытай ўрыўының қуйын тийресинен, қыя-қызынан туўылған. Қоныратлы дайыларының пуқарасы да, ийшан-уламасы да, хожасы менен сейити де Пана-ханға қарсы болып, көтерилис шығарайын деп атыр, деп еситип, усы жерге келип тосқауыл құрған еди. Ол улама адам. Бир қара үйди тосқауыл, бир үйди мешит ретинде пайдаланатуғын еди. Усы сырды билген сатқын Досым Жумагул сейитти намаз жайының үс-тинде қоршаўға алып, ғапыллықта қолға түсирди.

Жумагул ийшан жаңа қуптан намазын оқып бо-лып, пәтия ислеу ушын қолларын жоқары көтерген еди, муздай қурал-жарақ асынған бийсәўбет адамлар үйге кирип келди.

— Шырақларым, аманлықпа? — деди ол күтә сал-қын қанлылық пенен. Өзи олардың душпан екенлигин билсе де, сыр бергиси келмеди. — Моллалар намазын

басқаны. Шырақларыңыз болса, сыртқа шығып сөй-лески.

Бизлер Берди инглиздиң жигитлеримиз, — деди тағдыр сардары далаға шыққаннан соң. — Бизлерди Бозатаўға баслап барасан.

Онан қарсыласыў пайдасыз. Жол табыў керек болар.

Шырақларым! Мен бул қатарға жақында келип едим. Ойлы шуқырын билмеймен. Таң атқанша күтиң-дер.

Жигитлер, исенбендер. Ол — жөги, жәдигөй, — деди Досым бақсы.

«Бақсының кейини дийўана болады» — десету-ғын еди. Халық айтса, қалып айтпас. Иншалла оңбас-сан Досым, — деди Жумагул сейит.

Тағдырдеги иске илаж жоқ. Хәммемиз мусыл-манбыз. Бул қылўаларыңыз адамгершилікке де, му-сманшылыққа да жараспайды. Мен сизлерди Боза-таўға ертип барып, халықты қырғыза алмайман. Мениң қылсамыз да өз еркиниз. Бирақ, бир тилегим бар: еки ҳәрекет дәхәрет алайын, үш ҳәрекет намаз оқыйын. Соннан кейин геллем керек болса, кесип алып кете-дер.

Чаўдыр сардары Жумагул сейитке келисим берди. Онан жигитлерин изине ертип, дәхәрет алыўға ке-лип баратыр еди, Досым бақсы оларды иркип жибер-ген.

— Буларға енди намаз оқыўдың кереги жоқ, — деп ескертти сатқын. — Дәхәрет аламан деп хәрқайсысы бир жанғылдың түбинен барып, қурал-жарақларын та-пып алады. Онан кейин жанымызды жәхәннемге жи-берген. Жәдигөй ийшаның геллесин қағып алыў керек.

Мен ҳа бейле ийшаны гелле гылмага худадан сарқарым, — деп сардар кейин шегинди.

Досым бақсы мәлим пышықтай болып бирден алға атқаны хәм Жумагул сейиттиң басын қылыш пенен қырып түсирди. Енди не болары болды, дегенде чаў-дыр сардары «басыңлар, жигитлер!» — деп буйрық берди. Жумагул сейиттиң мәрт жигитлери усылайынша жанталықта құрбан болды.

Инди не ере баржақ? — деп қызықсынды чаўдыр сардары.

— Алдымызда булардан да күшли еки тосқауыл бар.

«Жеменей келди дегенше,
Жәбірайыл келди», — десенши.
«Қалмен келди дегенше,
Қырғын тийди десенши», —

деп халық тәрийплеген батырлардың қорғаны бар. Олардың екеуі де Бозатаудың жолында, — деп жуып берди Досым бақсы.

— Онда барлығымыз қырылып қалармыз, — деп сескенди чаұдыр нөкерлері. — Изимізге қайтайық.

— Олардың әллекәшан исин ислеп қойыппан. Кеше барып қатырып алдап қайттым, — деп мақтанды сатқын, Орынбордағы ақпашаның губернаторына жазған өтінішлериміз бойынша Қоңыратқа ескексіз, таяусыз жүзетуғын орыстың екі үлкен отлы кемесі келетуғын болыпты. Ишінде нәхән шойын топлары бар деседи. Бир атқанда бир қаланың күлін аспанға ушырады. Соннан қорқып Атамурат ханның нөкерлері шәхәрди таслап қашып кетти. Орыслар келиуден Сейидмухаммед хан олар менен парахат сулхнама дүзейін деп атыр, — дегеніме исенип, олар тосқауылдарын таслап қыдырып кетти. Атларының ірлерін алып, боз топыраққа аұнатып, дем беріп қойыпты. Өзлері Қауанға шомылып, хәз етип уйықлап атыр. Расын айтсам, олардың қолларында хәш қурал-жарақтары да жоқ. Күн шықпастан бурын тезирек сол жерге жетейік, — деп асықтырды Досым бақсы түркмен нөкерлерін.

Хақықатында да Досым бақсының айтқанындай болып шықты. Чаұдыр нөкерлері сәске мезгилинде Қаражарға жетті. Бул ұақытта Жеменей батыр менен Қалмен сейиттер: — «Енди парахатшылық болады», — деп қууанысып, қурал-жарақтарын таслап, аттарын жайдақ миніп, Бозатаудан қыдырып киятырған еді. Баспашылар оларды қоршауға алып, аяқтарына кисен, қолларына бұғау салып таслады.

Жеменей батыр тек өкінішли түрде ерин тиілеп, басын тынбай шайқай береді. Қалмен сейитте үн жоқ, қас-қабағы үйилип, хәрекетсіз отыр.

— Мына батырың не деп атыр? — деп сорады сәрдар Досым бақсыдан, Сатқын «билмедім» дегендей болып ийнин қысты.

Жеменей батыр шыдамай кетти:

— Хә нәлет болғыр, Досым! Қолымда қарыу-жарағым болғанда алды менен сениң басыңды қағар едим. Кейинде ертип келген ийтлеріңнің хәш қайсысын тири жибермес едим. Сүйеклерін Бозатауға төгин қылар едим.

Бул сөзлер Досым бақсының жеті жүйресине өтип кетті. «Өшир үнінди!» — деди де, Жеменейди қылышпенен шауып таслады.

Чаұдыр сәрдары дәрий бақсыны қылғындырып бууды. Сатқын дем ала алмай шыйқылдап атыр. Тағы азырақ қысып турса, өлетуғын түрі бар. Сәрдар қолларын жаздырды. Досым бақсы бираз ұақыттан кейін ес-ақылын жыйнап, өзіне келди.

— Еки гезектен бері мениң бұйрығымды күтпедің. Өз басыңа хәрекет еттин. Қәне, айт! Не ислеп қойғаныңды билесең бе? — деп жекиринди чаұдыр сәрдары. — Бул өлтирген адамларын бизге таптырмайтуғын, зәрүрлі батырлар еді. Оларды жууасытып алып өзін өзіне қарсы урыстыруу үшін пайдаланатуғын едік. Енди жарақ қолланатуғын болсаң, өзін сениң гүминди шегемен.

Досым бақсы жығылып, сәрдардың аяқтарын сүйди. Бул ислеген қәтелерін мойнына алып, кеширим сорағанлықтың белгисі еді.

Нөкерлер Қалмен сейитті аттың алдына салып пияда айдады. Аяқта кисен, қолда бұғау. Бул турысында батыр тосқауылға барыуды өзіне ар көрди.

— Сизлер мени бас ийеди, хызмет етеди, — деп ойламаңлар. Билтениңизди қылыңызлар! — деп бақырды Қалмен сейит.

— Батыр ойланыңыз. Жаның өзіне сауға. Сизге хасла тиймеймиз, — деп үш мәртебе тәкирарлады сәрдар.

— Жоқ! Мен халқыма қыянат етпеймен. Хей, сатқын Досым, ең болмаса мениң гәпимди мына жауызларға түсіндирсең болмайма? — деп бақырды Қалмен сейит.

Сәрдар енди Қалменге жалынуудың пайдасы жоқ екенін сезді. «Батырды былайырақ апарып жиберіңдер», — деп бир еки нөкеріне бұйырды. Бул оның «атып тасла» дегені еді.

4. БОЗАТАУ ҚОРҒАНЫНДА

Сен бағ едің, бүлбил ушты, зағ қалды.
Пүткіл сүйнем жанды, нште дөрт қалды,
Қыйсық, Порқан, Атау сени жау алды,
Басы қутлы, соңы ұайран, Бозатау.

Әжинияз.

Молла Пирим қорғаны қала деп аталғаны болмаса, Хорезм шұқырында жайласқан бес қаланың хешқайсысына да усамайды. Ол ұақытша қамал ушын қолайластырып исленген әпиуайы бекинислерден ибарат. Қорғанның бир тәрәпи — Таллық дәрәсы. Ол жақтан жау келе алмайды. Қаланың үш тәрәпине терең ор қазылған, ордан шығарылған топырақлар бийик рашты пайда етип, қорғанға сырттан келген душпанды тегинликте өткермейди. Қорған ишинде өгиз арбалар қатар қойылған, булар баррикада есабында. Оның ишки жағынан шеңбер үлгисинде дизилип қара үйлер тигилген. Қаланың еки жағындағы еки дәрұазаның хызметин өгиз арбалар атқарады. Дәрұазаларды қарыу-жарақлы жигитлер нәубет пенен күни-түни гүзетеди. Молла Пирим қаласының көлеми онша үлкен болмаса да, халқы күтә тығыз отыр. Қамалда бир мың алты жүз үйли хожалық бар.

Бүгин күндегидей қатал тәртип жоқ. Адамлар қарыу-жарақларын үйлерине қойып, арқайын дем алып атыр. Жеменей батыр менен Қалмен сейитлердің әкелген жақсылық хабары халықтың жабыққан кеуилин жадыратып жиберди. Солай да болса, «сақлықта хорлық жоқ» дегендей қорғанды хешким таслап кетпеди. Буның изи не болар екен деп, қамалдың ишинде хәмме күтип отыр.

Дәрұазада бүгин турған қарауыллар Ғәний қараның жигитлери. Тәртип бойынша олар бир күн, бир түн гүзетіуи керек. Қарауыллардың биреуи қала басының үйине жууырып келди де:

— Дәрұазаға қыят-ашамайлы урыуларының жасы үлкен кәтқуда, бийлери келип тур. Не қылайық? — деди.

Сыртқа молла Пирим, Әжинияз шайыр, Жазлықбай батыр, Ғәний қаралар шықты. Олар дәрұазаның алдында үш тамғалы Қәдирберген бий, қаржаубарас Садық бий,

төбекли Әбилқазы бий, теристамғалы Сапарнияз бий, ағайын Төремурат бийлердің турғанын көрди.

— Молла Пирим бий! — деп оны көтермелеп сөйледи Садық бий, — бизлер ағайыншилиқ бабында Сиз менен бир мәсләхәтласыуға келип турмыз. Қорғаныңызға кириуге руқсат еткейсизлер.

Қыятжайтын үстиндеги жәнжелден бери олар еле сөйлеспей жүрген еди хәм молла Пиримге бий деген атақ хеш жерде берилмеген еди. Қала басы бул бийлердің бир хийле менен келип турғанын сезсе де, ағайыншилиги есине түсип оларға: «— Болмайды». Қайтыңызлар дей алмады. «Енди не қыламыз? — деген ишинде ол Әжинияз ахунға қарады, шайыр молла Пиримге «өзиңиз билесиз» дегендей кейип билдирди. Мийманлар аттан түсирилип, қала басының ақ отауына киргизилди хәм қорғанның дәрұазасы қайтадан бекитилди.

— Молла Пирим! Сизің менен жасы уллымыз Өтепберген бийди жарастырыуға келип отырмыз, — деп баслады сөзин Қәдирберген бий. — «Олай болатуғын болса, бай ағамыздың өзи не ушын келмейди» деген өкпели пишин билдирди молла Пирим. — Өзи үлкеи басын киширейтип, сеннен кеширим сораи алмайды. Халқымыздың әдеп-дәстүри бойынша сиз ол кисиден кеширим сорауыңыз керек еди. Яқшы, өткен, иске салауат. Биз Сизге де, бай ағамызға да теңдей тууысқан адамбыз. Биз келгенде де, Өтепберген бай келгенде де бәрибир емес пе? Мәселениң екинши тәрәпи бар: жасы уллымыз қартайып киятыр. «Жан бар жерде қаза бар» деген. Бай ағамыз жат жерде қулап қалса, Сизге де, бизге де, гүлли қыят-ашамайлы елаттарына да жақсы ат емес. Ойланарсыз, молла Пирим!

— Қәдирберген бий дурыс айтады, — деп оны мақұллады Әуез бийдің орнына болған абыз Төремурат бий. — Молла Пирим! Сиз бир ашыуыңызды бериуиңиз керек. Райдан қайтыу — мусылманшылықтын баслы шорти. Қуданы ортаға саяғаннан соң молла Пиримниң илажы қурыды. Солай етип, Өтепберген бай Бозатауға қайтадан көшип келетуғын болды.

Мийманларды күтиу жұмысларын Ғәний қараға тапсырып, Молла Пирим, Жазлықбай батыр, Әжинияз шайырлар бир нәрселерди сылтаулап далаға шықты.

— Төрмүрат бийи, Сапарниязы,
Қадирберген, Садық хәм Әбилқазы,
Айтса ада болмас Әжиниязы,
Бес жүз мухирдарлы бийлері бардур.

— деп бир сәтир қосықты әсте ақырын айтты да, кейін шайыр қара сөзге айландырып жиберди. — Молла Пирим, абайлы болайық. Бул бийлердің басқа да мақсети болыуы керек. Алданып қалып жүрмейік.

Олар сыртқа шығуыдан ақ үйде қалғанлар мақсетін іске асырды. Садық бий бүкленген қағазды Гәний қараға ұсынды. Ол отын әкелетуін киіп қусап қара үйдің сыртына айланды да, хатты асығысмен пенен оқып шықты. «Хийуа ханы Сейид Мухаммед хан өз нөкерлері менен Қоңыратқа келди. Бозатау қамалы бүгін-ертең алынады. Топаланды бастырыуға жәрдем етсеңіз, ханымыз Сізге мәхремлик дәрежесі бермекши».

— «Өзім хәм ұсылай іслейтуғын шығар, деп жүр едім», — деп ол жымыйып күлди. Бул хәрекетімді хеш ким сезіп қойған жоқпа екен, деп әтирапқа ұрлана қарады да, қайтадан қара үйге киіріп кетті.

Бийлер түстен кейін өз ауылларына тарқасты. Құптаң мәхәлинде дәруазаның алдына тағы бір топар атлылар келіп қалды. Булар батыр қарағандылар еді.

— Кимсізлер? Айтпасаңыз шетіңізден қыраман! — деп бақырды дәруазаның қарауылы. Бул шауқымды еситіп, қала басы жууырып келди.

— Молла Пирим аға! Соркөлді жау алды. Маштақ батыр менен Жумагул сейит шейит өлді. Биздер — Жансыз, Қыйпының моласы, Сырлытас, Бозатаудан айланып келіп тұрғанымыз. Жаудың алды Жеменей қала менен Қәлмен сейиттің тосқауылына жеткен болыуы керек, — деп хабарлады тоғыздық Бекет.

Молла Пирим қаласының дәруазасы ашылды. Ишке Бекет, Еруған, Мийтин, Ереке, Көмек, Досеке, Маштақ батырдың хаялы менен қызлары киргеннен соң, қорғанның дәруазасы қайтадан бекитілді.

— Қарауылларды аумастырып қояйық, молла Пирим, — деди Әжинияз шайыр Гәний қараға ісенің, кирмей.

— Ахун ағамыз дұрыс айтады, — деди Жазлықбай батыр. — Мениң де оннан гүманым бар. Молла Пирим

аға, рухсат етіңіз, мен ол жансызды атып таслайын.

— Жазлықбай батыр, қызбалық пайда бере бермейді. Өзіңізді басыңыз. Мен еле Гәний қараның шийкилігін сезгенім жоқ, — деп арашаға түсті молла Пирим. — Тәртіпті сақлайық. Бүгін қорғанды гүветіу солардың гезегі еді. Бир сапарға тағы сынап көрейік.

Қамалдағылар қала басының пикирине қарсы шықпады. Солай да болса, молла Пирим өзіне қолайсыз сезе баслады. Көкірегі хәулиріп бир апатлы хәдидісін аңлағандай болды. Бирақ, бул жағдайын халайыққа сездириуге болмауы еді. Қала басы бийік раштың басына шығып, түні менен қорғанды айланып жүрді. Түн тастай қараңғы, аспанды булт басқан, арасында силпиіп жауын да жауады. «Бул қайғылы уақыяларды көзіміз көрмесін» дегендей жұлдызлар да булт артынан берман шықпады. Көзге түртсе белгісіз түн. Тек молла Пирим, ақ бөзден тигілген көйлегі ақ қуудай болып ағарып, еле ыраштың басында жүр.

Шығыс жақтан таң белгі беріп киятыр. Түні менен шабаланып үрген ийтлердің сесті де тынды. Адамлар уйқыдан қалып, қабағы қалқып кеткен. Оларға қала басының рейімі келді:

— Жигитлер, турдым ғайратыңызға! Жеменей батыр менен Қәлмен сейит жаудың алды тосқан қу сайды. Азырақ көз илindiріп ала қойыңдар. Мен күндіз-ақ уйқыларман, — деп молла Пирим қайтадан ырашқа көтерілді.

Қараса күн батыстағы дәруаза ашылып баратыр.

— Халайық! Жау келіп қалды! — деп молла Пирим ашшы дауыс пенен бақырып жиберди. — Жазлықбай батыр, күн батыстағы дәруазаға жууыр. Мергенбек батыр, құбладағы дәруазаға бек бол.

Жазлықбай батыр қарыу-жарағын асынып, жаңа қара үйден шыға бергені, қара мылтық қарс ете қалды. Жазлықбай батыр аш бүйірін ұслап жығылды.

— Молла Пирим аға! — деп сөйленип атыр Жазлықбай батыр, — бул жансыз билгенін ісledi. Талай сапар бул Гәний мәхремді атып таслайын десем, Сіз рухсат етпедіңіз. Хош, халқым! — деп ол жан тапсырды.

Бул мәхәлде Гәний мәхремнің адамлары құбладағы дәруазаны да ашып жиберген еді. Жау қорғанға жапырыла кирди. Қырлы мылтық пенен қара

мылтықтар тақа-тақ атылып атыр. Бир жерлерде қылышласыу сауашы қызып атыр. Улы-шуу болып жыласқан халық.

«Ең баслы исиянкерлер — усылар» — деп молла Пирим менен Әжинияз шайырды мәхремнің адамлары чаўдырларға силтесе керек. Еңгезердей еки-үш нөкер Әжинияз ахунды қоршауға алды. Алдынан келгенін шайыр қылыш пенен шауып түсіріп еді. Бирақ, артынан биреуін келди де, туу сыртынан айқыра қушақлады. Басқа биреуін Әжинияз ахунды жууан жүн арқан менен шандып байлай баслады.

— Ах, дәде! — деп бақырып жиберди чаўдыр нөкери. — Ийти гезлиги чеп яныма гөмди. Көмеклешиндер!

Нөкердің май құйрығына қадалған тыйық — бул өткір қанжар емес. Әжинияз шайырдың танадай үлкен көк көпегінің азыу тислері еді. Чаўдыр бир қолы менен қылышын қынабынан сууырып алды хәм өзине тийип кетпесин, деген ой менен алысырақтан сермеді. Семсер көк ийтиң құйрығын түбинен жулып түсті, көлек нөкерден тислерін жаздырып алып, ұаңқылдауы менен көлге қарай қашты. Шайыр оған берген жууындысына ырза болды хәм «Мына Гәний қара усы иит құрағым елге ұападарлық қыла алмады-ау. Бул қараның халыққа санлығы жоқ», деген жуўмаққа келди.

Әжинияз шайыр әтирапына қараса, чаўдыр нөкерлері молла Пиримди услап алып байлап, ешекке теріс қаратып мингизип атыр еді. Баспашылар үйлерге от берип, қарсыласқан адамларды қырып жойып жүр. Сун-сулыу келиншеклерди, қызлар менен ул балаларды ат алдына салып қууып баратыр. Досым бақсы менен бир топар түркмен нөкерлері Қыйсық Мәдәли хәм Порқанөзек жылғалары арасындағы атауға жасырып қойған қара малларды берман қарап айдап киятыр. Бул аянышлы ауҳалды көріп Әжинияз шайыр шыдап тура алмады, зарланып қоя берди:

Кетер болдық, енди бизлер баш алып,
Хош аман бол, бизден қалдың Бозатау,
Хошласалы қара көзге яш алып,
Хош аман бол, бизден қалдың Бозатау.

Уллы шайырдың жүрегін қақ жарып шыққан бул тәсірлі сөзлердің қыйқымын да түсірмей халық сол турысында тәкирарлап атыр. Гүңиренген ҳауазлар жер

жоҳонди бир қайғылы намаға бөлеп, адамзат та, құстар менен өсимликлер де, көк аспан менен көк теніз де бир қосылып, тебиренип турғандай сезиледі. Бул қайғылы намань ҳеш бир музыка әсбабы сол турысында өзгертпестен қайталауға хәлсизлик ететугын еди.

Сәхәр ўақта қырлы түпен атылды,
Бенде болып түштим, қолым шатылды,
Перийдек қыз шоры болып сатылды,
Қәнийзлик башына түшти, Бозатау.
Қала бузып, түркмен бағрым дағлады,
Кимсени түпәндер, кимди бағлады,
Сенде көп мусулман уғлы йығлады,
Басына мүшкыл иш түшти, Бозатау.
Кимсе шәхйид болды, жандын айрылды,
Кимсе гәда болды, малдын айрылды,
Кимсе көзи құңқарийдан айырылды,
Башына қиямет түшти Бозатау.

Әжинияз ахун менен хошласып қалыу ушын шайырдың әкеси Қосыбай суўпы, туўысқан инилері Мәмбетинияз бенен Шаниязлар, зайыбы Хәмра, туңғыш қызы Хүрзада хәм улы Нағметулла, яр-дослары сақыу-молла Ерим, Жапар молла Байет хәм басқа да ағайинлері келип тур. Хәммесиннің көзлерінде жас, кеули, толы қайғы-хәсирет.

— Белимнің мәдары, шырағым Әжинияз! — деп баслады сөзин Қосыбай суўпы. — Сен булай егитиле берме. «Кисенленбей киси болмас» деген халықтың нақылият сөзлерін умыттың ба? Сениң кеулиң ыдыраса, изине ерген халықтың көз жасы тыйылмайды. Белинди беккем буу. Қудадан наұмит болма. Инша алла, Бозатауға барлығыңыз да қайтып келесизлер... Хош улым, саўлық пенен көрискеймиз!

Зийўарын хошласар қәдириңди билеп,
Көзінни яшартып, бағрыны тилип,
Аман болса, хал сорасар бир келип,
Хош аман бол, бизден қалдың Бозатау.

«Бозатау» қосығы қайтадан жаңғырды...

Молла Пирим қаласындағы қайғылы ўақия еситкен адамлардың қуйқасын жуўлатып, көкиретинен жел өткен азаматларды түк аяқтан турғызды. Бозатау далаларын жайлаған балықшылар менен шарўалар, аңшылар менен дийқанлар қара мылтық хәм қылыш,

шанышқы хәм таяу, жаба хәм дойыр қамшылар менен қуралланып, жаудың қайтар жолын тосты. Душпанлар енди из таслап, Таллықты жағалаңқырап барып, Жантемир ийшан ауылының үсти менен. Хәким атаға шықпақшы болды хәм хан жолына түсіп, Қоныратқа кетиуді қолайластырды. Чаудыр нөкерлеринин бул хәрекетлери бозатаушыларға да шеп болған жоқ.

Шағырлыдан Көкарнаға шекем Таллықты жағалап жүретуғын жол күтә тар. Шығыс жағы — дәрья, батыс жағы — көллер, пышық мурыны батпайтуғын дүт тоғайлық хәм қалың нау қарағай қамыслық. Қара маллар, аяқ-қолларын байлап, түйекке қосқан өгізлердей қылып айдалған тутқынлардың жүриси өнбеди. Олар Қамыс бөгетке жетемен дегенше қуптан болды. Дәрьяның қайырында отырған аш жолбарыс қуйрығы менен құмды бир-еки сапатлады да, қәхәрли дауыс пенен ақырыл жиберди хәм көз илмес шаққанлық пенен атлығып келип, шетиректе киятырған нәхән ала сыйырды көтерип турды. Бундай жыртқыш хайуанды көрмеген түркмен атлары үркіп, биреулері дәрьяның қайтпасына, биреулері күн батыстағы көллерге ылағып кетти. Жау басқы тапты.

Түркмен нөкерлери тар қыснаққа қайтадан келип, сап дүзип бир қатара дизилип киятыр еди. Күтпеген жерде оларға хужим басланды. Көгермей менен ойыннан бир сазанды да аман жибермейтуғын Бозатаудың мерген балықшылары тусына келген жауызларды гиришлдетип шаныш атыр. Баспашылар хешкимди көре алмайды. Түн тастай қараңғы. Аңлып турған адамларда үн-сес жоқ. Балықшылардың басшысы Көкшехан менен Байқара батыр өз жигитлерин усылайынша таярлаған еди. Шетке қашамаң деп хәрекет еткен чаудыр нөкерлерине узын таяулар келип тийип, аттан ушырып жибереди. Сарта-сарт урылып атырған дойыр қамшылар, сырықлар менен айыр жабалар. Сәрдар қырлы түпенин аспанға қарай көширип жиберди. Бирақ, бозатаушылар оқ шығармады. Ойткені олардың қара мылтығы бундай қыйын-қыстауды жау менен атысуға қолайсыз еди хәм қараңғыда өз адамдарын да атып алыуы мүмкин еди.

Бул үнсиз айқас түркмен нөкерлеринин зәрресип ушырды. Олардың көбиси жазалаушылардың кимлер, хәтте адам ба, жыртқыш хайуанларма екенін анық

билемеди. «Қорыққанға қос көринип», баспашылар шөптен де, шардан да сескенетуғын болды.

— Ах, қырылды! — деп бақырды чаудыр сәрдари. — Бизлер алдандық. Хийуа ханы бул халықты қой аузынан шөп алмайтуғын жууас ел, деп жиберген еди. Бул жердің адамы да, ийти-қусы да бизге жау болып шықты. Қахарманлықты дәслеп усы халықтан үйрениуи-миз керек екен. Досым бақсы, тиримисен? Жол тауып басла!

— Мен мындаман. Берман қарай айданлар! — деп дауыслады сатқын.

— Уах! Жансызды бул жерде де тута алмай жиберип қойыппыз. — деп өкинди Байқара батыр. — Асықпа, арсыз! Ақыры бир қолға түсерсең.

Көкше ханның балықшылары менен Байқара батырдың жигитлери усы жерде үш жүз түркмен нөкерин шаныш өлтирди, ал қалғанлары Жантемир ийшан ауылына қарай бурылды.

Молла Пирим қаласының этирапы қан сасып атыр. Жарадарлар ыңырсынып, жанын қайда қоярын билмей, қыйналып атыр. Ғаррылар шейит өлген батырларды жайғастырып жүр. Хаял, бала-шағалар шуұласып жылап, жоқлау айтысып атыр. Жау шапқан ел, бас панасыз қалған жетим-жесирлер...

Күн шығыс арқа төрептен берман қарай есап-саны жоқ қара маллар жайылып киятыр. Изинде бес-алты падашы. Арманырақта жүк тийелген өгіз арбалар көринди. Булар Аққаладан Бозатауға қайтадан көшип киятырған Өтепберген бай хәм оның ағайинлери еди.

Кимге мұнын айтып шағынарын билмей турған халық қыяттың кәтқудасы Өтепберген байға жылап келип, болған хәдийселерди бирме-бир айтып атыр.

— Алдыңнан дәрья буұмасын!
Изиннен душпан қуұмасын!
Бизлерге жаманлық қылғанлар —
Еки дүньяда онбасын! —

деп баслады дилуар бай өзинин сөзин. Өлмектин изинен өлмек жоқ. Бул да тәгдйрге жазылған апат шығар? Шүкирлик қылыңлар! Мен күни кеше-ақ бул жерге жетиуим керек еди. Ақдәрья менен Таллық дәрьясының суулары тасып кетипти. Өте алмадық. Арқадан, Тоқпақата жақтан айланып келип турғаны-

мыз усы. Бул апаттын ақыры қайырлы болсын. «Бла-
манырап, жетим жылай күн өтер», деген емес пе?
Бири-биримизге көмек берермиз. Өрирекке Жантеми-
ийшан ауылына жақынлау барып қоныс басайық. Б-
затау халыққа қайырсыз, қаралы жер болды...

Жауға шабылып, еси-ақылынан айырылып қал-
бозатаушылар Өтепберген байдың бул гәплерди
мақсет пенен айтып турғанын елестирмеді. Бул уақыт-
та Хийуа ханының сарайында Молла Пирим қаласын
шабыуға астыртын жәрдемлескені ушын Садық би-
менен Төремурат бийлерге аталық шамелин, Өтепбер-
ген байға зерли шапан беріу ҳаққында пәрман таяр-
ланып атырғанынан олар бийхабар еди.

5. ЯҚЫП БАҒМАННЫҢ БАҒЫНДА

Жайлауым—Үргенич, арқасы теңіз.
Жауырыны қақпақтай маллары семіз,
Руқсатсыз бири-бирине салмас из,
Бирликли Қоңыраттай еллерим барды.

Әжинияз

1975-жыл 6-июль. Сайыпназар аға Төремуратов пе-
нен бирге киятырман. Ол Қоңырат қаласында базар-
комның баслығы болып ислеп атыр хәм таза Қоңырат
қаласында жасайды. Еки қаланың арасы ат шапты-
рым жер. Бирақ ҳәзир ески қала менен таза Қоңырат
қалалары тутасып баратыр. Әжинияз шайыр заманын-
да Қоңыраттың халқы 8000 ғана болса, ҳәзир шәхәр-
диң өзінде 32 мың адам жасайды. Қалада бир неше
сангаат кәрханалары бар: газ сорыушы КС-6 станциясы,
гербиш заводы, пахта тазалау хәм май заводлары,
темир жол станциясында неше мың рабочий, хызмет-
керлер ислеп атыр. Қала халқы қурғын хәм татыу ин-
тернационаллық семьяда жасайды.

Сайыпназар аға Әжинияз шайырдың ауылласы
Бозатауда тууылып өскен хәм Мойнақ балық-консерва
комбинатында комсомол комитетиниң секретары болып
ислеп жүргенинде Уллы Уатандарлық урыс бас-
ланып, ол өз ықтыяры менен сауашқа атланған. Урыс-
тан кейин Қоңыратқа келип, өзбек қызына үйленген
хәм Қоңыратлы болып орналасып қалған.
Мине, бизлер «Қоңырат» совхозының Ленин аты-

дағы бөлминде Жинишке бойындағы өзбек ауылында
отырмыз. Бул жауынғыр ауылы — Сайыпназар ағаның
қойин журты. Әмийна жеңгейдиң тууылып өскен ата
маканы. Бул жерде де уллы қарақалпақ шайыры Әжи-
нияздың атына байланыслы теберик естеликлер бар.

— Мынау Әжинияз ахунның заманында мийуе бе-
рип турған ериклер еди, — деп 76 жасар Қурбан ата
Мәшерип-улы бизлерге еки, — үш адамың қушағы жет-
пейтуғын гидиман нәрұан ағашты көрсетти. — Ол ме-
ниң үшінши атам Мәтнапаның уақытында егилген.
Мәтнападан Яқып, Яқыптан Мәшерип, Мәшериптен
мен, Қурбан тууылғанбыз. Бул ериктин неше жыл
өмир сүргенин өзлериңиз есаплай беринизлер.

— Бул ерик усы қыста қуурады. Былтыр жазда
келгенлер оның теберик мийуесинен татып еди, — деди
Бекберген Қурбанов. — Бекберген жоқарғы мағлыу-
матқа ийе, Қоңырат районлық атқаруу комитетинде
ислейди.

Мен Бекбергенниң сөзине исенемен. Себеби 1967-
жылы июньде «Жеткиншек» газетасының хызметкер-
лери Әжинияз Тәжибаев, Әбдимурат Атажанов хәм
Мақсет Шыразовлар бул жерге келип, усы ерикти
сүүретке түсирди хәм олардың фото-хабары газетада
басылған еди.

Қурбан аға қонсыларын көмекке шақырып, таза
жайының орнын пишип атырған екен. Көмекшилерге
рухсат етти де, қонақ күтиудин әнжамына киристи.
Далаға, бағдың ишине, төсек салынды. Гүрриң қызып
кетти.

— Биз он еки атадан берли усы жерде отырмыз, —
деп дауам етти сөзин Қурбан ғарры. — Үйимиздиң күн
батыс иргесинен хан жолы өткен хәм ол ҳәзир де ба-
тыл болған жоқ. Жаңа сизлер келген жол.

Әжинияз шайыр мениң бабам Яқыптың досты екен
хәм Хийуаға оқуға баратырып, киятырып, бизиң үй-
ге түсленип, қонып кетеди екен. Бир күни танның ал-
дында есик қағылады. Бабам далаға шықса, Әжинияз
шайырдың келип турғанын көреді. Екеуи қушақласып
көриседи.

— Яқып достым, Қаражыңғыллы деген жерден
кышып киятырман. Елге жетейин деп күни-түни жүрп,
нүта шаршадым. Адам көрмейтуғын бир салқын жерге
төсек салып бер. Оятып жүрме. Бир мийрим қанғанша

Наубетти Әжинияз шайырға бериңизлер! — деп бақырысып атыр өзбек, қазақ, қарақалпақ жигитлері. Мен Мақтымқұлының «Бешимиз» деген қосығын айт-
тым.

— «Түркменлер бир ере бағласа билди,
Гургатар Гулзуми, дәрәйи Нилди,
Теке, аўмыт, гөклен, языр, Әлийли,
Бир довлете гүллик этсек бешимиз», —

деген сатирге келгенде түркмен жигитлер «Бе! Бе!» деп бақырысып, маған хошемет берип атыр.

Әжинияз достым, Мағтымқұлының бу сөзлерине түркменлерің көпеси дүшүнмейелер. Сиз алымсыз. Бир мәний беришиңизи хайыш әдийәрин! — деди Қожық палұан.

Мен Мақтымқұлының қосығын түсіндірген болдым.

— Түркмен халқы да қарақалпақ халқындай болып усы уақытқа шекем өзиниң бирлескен дәулетине (мәмлөкетине — Б. К). ханлығына ийе болған емес. Сөйин-хан, Хожамберди хан, Қаўшут хан, Атамурат хан дегенлердің хеш қайсысы да йетти сан түркмен елин бириктире алмады. Усындай ала аўызлығынан пайдаланып Хийўа ханлары түркмен урыўларын бирин-бирине хәм қонсылас басқа миллетлерге өшиктирип қойыпты. Хәзирети Мақтымқұлы мине усыларды алдан болжап айтса керек...

Түркмен жигитлері Мақтымқұлының сөзин тап жаңа биринши мәртебе еситкендей аўзын ашып тыңлап отыр. Мен күн шыққанша Сейиди менен Зелийлиниң қаҳарманлық қосықларын, Молланепес хәм Шейдайының ашықлық дөстанларын, Кемийнениң күлкили сөзлерин, Гәрипинияздың зарлы намаларын айтып бердим.

Буннан кейин чаўдырлардың бизлерге мүнәсибети өзгерди, аяқ-қолларымызды босатып қоятуғын болды. Бир күни түнде аўыл адамлары келип:

— «Сизлер енди азатсызлар! Бирақ, топланысып жүрмей, дара-дара қашыўыңыз керек. Хийўа ханының хәмелдарларына көрине көрмеңлер!» — деп бизлерге азы-кем азық-аўқат берип, жолға узатып салды.

Соннан бери жол жүрип киятырғаным. Ақшам жүремен, күндиз бир жерге жасырынаман. Түркмен де, өзбек те, қарақалпақ та, қазақ та маған қәуендерлик етти. Бурынлары аңламайды екенмен, Хорезм шуқыры,

уыйқлайын. Турғаннан кейин шай, аўқат берип, тамғымды тойдырарсаң, достым! — дейди Әжинияз шайыр.

Ол уақытта да бул жерлер хәзиргидей бағлық. Жаңымыздың орнында күн сәулесин түсирмейтуғын қалың тереклик бар екен. Оның қойыу саясында Әжинияз шайыр намазлигерге шекем уыйқлапты.

— Қудаға шүкир! Бул қурақым елдің қарасын көрдим! — деп қуўанады Әжинияз ахун. — Қәне, Яқын достым! Яр-яранларымды жыйнап бер. Бир ақшам сұхбет қурайық. Сизлерге бир шалқыл қосық айтын берейин.

Кеште бизиң үйге Жиңишке бойындағы Жаўынғыр. Қарақурсақ, Тиркис, Айран аўылларының жигитлері жыйналды. Әжинияз шайыр ортада сайрап отыр: га саз, га сұхбет.

— Бизлерди чаўдырлар Күбетаўдың берги жағындағы Қаражыңғыллы деген жерге тутқын қылып айдап апарды, — деди Әжинияз шайыр. — Молла Пирим екеўимиздің аяқларымызға кисен салып, чаўдыр сәрдари жоңышқа орғызды. Отын шаптырды, жап қаздырды. Қулласы, буйырған хызметиниң барлығын ислеп, еки жылды өткердик.

Бир күни сәрдар баласына сүннет той берди. Тойға Қарамазы, Булдумсаз, Бадиркент, Музкөмген, ГөнеҮргениште туратуғын түркменлер, Маңғыттың өзбек-лері, Назарханның қазақтары, жасаўыл басы арнасының бойындағы Абдал аўылының қарақалпақтары да шақырылған екен. Хәммеси құрға жыйналып, бақсы айтырып атыр. Бақсы сары Гурбан Мақтымқұлының сөзлерин гәлет айтып, сазды да буза берди.

— Дуўтары маңа узад! — деп бақырыппан қызып кетип. «Тойдың тәртибин бузыўшы бул қандай турпайы адам», — деп отырғанлардың биразы маған олайысып қарады.

— Ол доғры гәплийәр! Айдым айдыш гезетини менің ерлешим, мешхур ғарағалпақ шахыры ве зехинли бағшысы Әжинияза берели! — деп даўыслады бир түркмен сәрдары.

Мен таныс даўыс шыққан жаққа қарадым. Менің қоллап-қуўатлаған адам көлли яўмыт жигитлерин тойға баслап келген Қожық палұан екен. Мен бул жерде де өзимниң жалғыз емес екенимди сездим.

Үргенч журтының хәмме жери өз үйим-өлең төсегим
екен, — деп шайыр йошланып қосық айтып жиберипти.

Жайлауым — Үргенч, арқасы — теңиз,
Жауырыны қақпақтай маллары семиз.
Рухсатсыз бир-бирине салмас из.
Бирликлі Қоңыраттай еллерим бардур...

Дос-яранларым! Молла Пирим қаласы шабылған
уақытта мен «Бозатау» дәстанымды базыбир сөзлерді
ашыу үстінде асығыслық пенен айтып жибериппен.
Туұры түсине көриндер, бирадарларым!

Тәғдийир — алладандур, сәбәп — Қоңыраттан,
Бийрәхм Сейилхан деген елаттан,
Айра түштин ашамайды қыяттан,
Елатсыз, жайлаусыз қалды, Бозатау.

Шайыр еки ушлы мәний шығаратуғын сөзлерді қол-
ланбауы керек екен, буны атам да айтып еди. Мен
«Қоңырат» дегенде Панахан менен хәким Уайисбайды,
қазы Халмуратларды, «Сейилхан» дегенде Берди пи-
глиз бенен чаудыр сәрдарын нәзерде тутқан едим. Бул
пикиримди халайық дурыс түсинсе болар еди-ау, — деди
Әжинияз шайыр.

— Таңның алды болып қалды. Сизди Қоңыраттың
хәкими менен қазылары сезсе, Хийуа ханына тағы ту-
тып бериуи итимал. Сизди жасырайық па? Енди не қы-
ламыз? — деп ауыл адамлары шайырға қайырқомлық
етип атыр.

— Бозатауға кетемен. Мехрибан атамды, тууған ту-
ұысқанларымды, өмирлик жолдасымды, қызым Хұр-
задажан хәм уғлым Нағметуллажанды көриүим керек! —
деп Әжинияз шайыр қайтадан жол жүриуге таярлан-
ды.

Жауынғыр ауылының адамлары «Жолда аяқ сууы-
тарсыз» — деп оған бир көлик тауып берипти хәм уллы
шайырды Саят ауылына шекем узатып салыпты.

Бизлер кешки ауқатты жеп болып рухсат сорадық.
Мен терең ойға берилип кеттім.

«Сен бағ едің, бұлбил ушты, зағ қалды...»

Бәлким, Бозатаудан ушқан бұлбиллер Жиңишке
бойындағы бағларға келип, бас паналаған шығар. Әжи-
нияз шайырдың шағлаған қауазын еситкен бұлбиллер-
дің палапанлары хәзир қайда жасайды екен?

Бағыңыздағы бұлбиллер қашан сайрайды? — деп
қарағым мен үй ийесинен.

Хәзир жатар болып қалды. Енди сәхәрден кейин
мен естин еситиуиңизге болады, — деди қасымдағы
адамдар.

Усы уақытта күн шығыс жақтағы қалың тереклер
менен гүлдердің арасында бир бұлбилдің сайраған
нағымлы напасы еситилди. Хәзирги бахытлы заманда
бұлбилдер де мезгил таңламай сайрай береді екен.

Мен қағазларымды жыйнап, турууға ыңғайласып
отырған едим, Қайыпназар аға еки тақта дәптерге
«Әжинияздың намалары» («Мелодии Әжинияза») де-
ген қосық жазып таслапты. Ол қолжазбасын маған
түсінді. Мен қарақалпақ тилинде қосық жазу тех-
никасын аңғарсам да, рус тилиндеги лирикаға тисим
батпады.

— Сиз бир рус шайырына көрсетип редакторлатып
аларсыз, — деп Қайыпназар ағаға дәптерин қайтарып
бердим.

Қайыпназар ағада бұрын бундай өнер жоқ еди. Әжи-
нияз шайыр шағлап қосық айтқан Яқып бағманның
бағы оған илхам бағышласа керек. Хақыйқатында да
Жиңишке бойындағы Жауынғыр ауылына мийман
болған адам я қосық жазбай, я бир нама атқармай
қуры кетиуине болмайды!

1. БОЗАТАУ АУЫЛЫНЫҢ АДАМЛАРЫ.

Менде Уатаң болды ийесіз қалған,
Бағларынан бұлбил ушып ғаз қонған.
Зийуар дер: дүньяға келгеним ялған,
Менде бир бийқайғы заман болмады

Әжинияз

Хәр бир дәуірдің өзине ылайық машқалалары ме-
нен қайғы-хәсиретлери болады хәм олар халқымыздың
тәрийхый әңгимелеринде өзиниң сәуелелениуин табады.

1975-жыл 6-март. Қоңырат қаласы. Н. Дәуқараев
көшеси 124-жайда жасаушы, жасы сексеннен асып кет-
кен Тасымбет ғарры Жәлимбет улы менен сөйлесип
отырман:

— Қоңыратты түркменлер шапқаннан соң қыят мол-
ла Пирим Бозатау деген жерден қала салған, — деп гүр-

рин еткен еди, Тасымбет Жапар. — Мениң әкем Жапар
Тасымбет сол уақытта 8—9 жастағы бала екен. Ол буннан
63 жыл бұрын 62 жасында қайтыс болды. Панаан
заманында хәм оннан кейинги дәуірде он алты жам
қатарына елде ашлық болған. Адамлар балық хәм
ағарған, шөптин басын хәм тамырын жеп күн кешин
ген. Дән асын татпаған хаял бала туўмайды екен. Елде
өсиўшилиқ тоқтаған, — деген гәплерди еситкенбиз.

Усы дәуірде дәретилген халық қосықлары Тасым
бет ғаррының айтқан бул әңгимеси менен мазмунлан
келеди.

Пана болды ханымыз,
Гүнжара болды ханымыз,
Тағы ол бир жыл турғанда,
Шығар еди жанымыз.

Жау оғынан хәм аштан өлмей аман қалған адамлар
тиришилиқтин ғамын қылды. Олар Таллық пенен Қы
ғаннан балық аулады. Қаражар менен Илме көлден
атшоқай қазды хәм қара барақтың дәнни терип жеди.
Қара жыңғыллы деген жерден тутқыннан қутылып
келген Әжинияз шайырды өз үйинде ашлық хәм әпта
далық күтип тур еди. Оның бала-шағасы бүгин бир
нәрсе тауып ишсе, ертеңгиси уўайым еди. Мине шайыр
талап излеп алыс Қазақстан далаларына кетиў ушын
қартайған әкеси менен былайынша хошласып атыр:

Бақсам хеш нәрсе йоқ салы-сағымда,
Кәбаб болдым мен пақырлық дағында,
Айра түштим яшын еткен шағында,
Мехрибан мушпықым, руқсат бер енди.

Турмыстың ашшы-душшысын көп көрген Қосыбай сүў
пы, баласына, хақ жол тилеп ырзаласып атыр. Үш
төрт жыллық айралықтан кейин тәғдир Әжинияз шай
ырды тағы бир узақ сапарға кетиўге мәжбүр етти
тур. Еле әке дийдарына қана алмаған қызы Хұрзада
менен улы Нағметулла, қостары Хәмиралар көз жасла
рын көл қылып, жылап-сықлап атыр. Олардың енди
тәғдирге қайыл болып, аллаға жалбарыныўдан бас
қа илажы жоқ еди. Сонлықтан Әжинияз шайыр бала-

Алты айлық арқаға кетәрмән яйақ,
Игнимде қоржыным, әлимде таяқ,
Аллаға тапшырдым, уғлым, әлўндағ,
Бел мәдарым, Нағметулла, қал енди, —

мен тәселле берсе, ул-қызлары оны өз нәўбетинде
яңғыс тилеклер менен жолға узатып салып отыр:

Сапарың оң болып, болғай қуда яр,
Әулия-әйбия болғай мәдеткар,
Не бизлерде напақа, не либас бар,
Ғамхорым, атажан, кабам, хош имди,

Әжинияз шайыр усылайынша бәхәрде сапарға атлан
ға, гүзде талап излеп, тапқан қәрежетин бала-шағасы
на әкелип беретуғын еди. Арадан бир неше жыл өтті.
Позатаўға қайтадан ел жыйнала баслады хәм ашамай
лы-қыят урыўының жасы уллылары Әжинияз ахунды
имам қылып сайлады. Енди ол мешит салып алып,
ол ауылының ул-қызларына билим хәм тәрбия бериў
жумыслары менен шуғыллана баслады.

1873-жылы Россия патшасы бас штабының полков
ниги барон А. В. Каульбарс Қарақалпақстанға саяхат
қа келип, изертлеў жумысларын жүргизген хәм ол өз
китабында «Ашамайлы урыўы Қоңыраттан 10-15 ша
қырым төмениректеги Хәким ата деген жерден теңиз
ге шекем Таллық дәрьясының сол жағасында жайлас
қан. Ашамайлы 500 үйли. Қыят урыўы ашамайлы урыўы
менен аралас отырады», — деп жазған еди.²

1873-жылы Әмиўдәрьяның оң тәрәпиндеги қарақал
пақлар Россия империясының пуқарашылығына өтті.
Хийўа ханлығы ақ патшаның вассалы болып қалды.
Елде бұрынғыға қарағанда әдеуір тынышлық орнады,
қоңсылас түркмен феодаллары қарақалпақ ауылла
рына топылыс жасағанын қойды. 1880-жылы Молла
Пирим қаласында Аяпберген Муўса улы дүньяға кел
ди хәм ол соңынан Әжинияз Қосыбай улының шайыр
лық дәстүрлерин ылайық даўам етип, қарақалпақ әд
биятының классиги болып өсип жетилисти.

Аржақ-бержақ болып еки сан болған,
Бөлим-бөлим еллер қарақалпақтады,
Ғарқылдасып үйрек ушып, ғаз қонған,
Айдын-айдын көллер қарақалпақтады.

Шарўалары көшип атаў жайлаған,
Бийе сауып қатар қулын байлаған,
Кулан-кийиклери секирип ойнаған,
Қыя-қыя шөллер қарақалпақтады.

Тууылған жердің табиғий байлықтары, гөззалдары менен мәрт гошшақ жигитлери Аяпбергенге шырлық йош инам етти. Ол өз елинің қууанышлы күлерин де, қайғылы күнлерин де шынлық пенен сүүреді. Биринши жер жүзилик урыс дәуиринде хан Жеңіт баслаған түркмен феодаллары қарақалпақ аумағына қайтадан шабыуыл жасап, мал-мүлкін, оларға қайың-қыздарын тутқын қылып алып кеткенін төмендегі қосық қатарларынан анық билиўимизге болады.

Кимсе өлди, кимсе қашып қутылды,
Бирешелер қолға түсіп тутылды,
Қыз анасын билмей, ата уғылды,
Хәр ким өз башына кеткен қушайды.
Кимсени айырды аттан, малынан,
Кимсе шейит болды кешти жанынан.
Кимсени арзыулы сәуер ярынан,
Бир-биреуден жуда қылған қушайды.⁴

Ел басына қәуипли күн тууған ўақытта мәрт жигитлер өзлеринин диний хәм миллий айырмашылыларына қарамастан барлығы бир жаўынгерлик сапы бирикти хәм елимиздің азатлығын, ғәрезсизлигин қарманларша қорғап қала билди.

Орыс-мусылманнан болып қырық нөкер,
Мәрт ийгит сағаш күни ел орын шекер.
Ийгитлерин душпанынан қан төкер,
Абырайы өзиңе қалды, жүз басы,
Беллеринде ойма-нағыш жуп қатар,
Қолларында гумис бәнтли беш атар.
Астында дал бедеу, алма көз атлар,
Пуқара қылышын урды, жүз басы.⁵

Усының нәтижесинде Хорезм ойпатында совет хукимети кем-кемнен бекемленди. Бозатау елаты әуелі хәкимшилик жағынан Хорезм халық республикасының құрамына кирген еди. 1924-жылы гүзде Қарақалпақстан автономиялы областы дүзилгеннен кейин бул жердеги ауыллар Қоңырат округының Мойнақ волостына бириктирилгенін Аяпберген шайыр «Бола баслады» қосығында былайынша тәрийплеген еди:

Боғыс ким — ким десең, айтайын атпа-ат,
Бириси — Марқабай, бири — Сейитмурат,
Бирі — Аманбай, Сейит, Халмурат,
Бирі — Мойнақ болып кете баслады.¹

1925-жылы 13-январьда ВКП(б) Қарақалпақстан областылық шөлкемлестиріу бюросының қарары менен тазадан Қоңырат округи дүзиліп, ол Соркөл, Таллық, Халықжап, Хәкимата, Мынжарған, Мойнақ волостыларынан құралған еди. Таллық волостын Марқабай, Баймырза улы Оразымбетов, Халықжап волостын Сейит Мырзаев, Хәкимата волостын Аманбай Шәхәров, Мынжарған волостын Сейтмурат Палұаниязов, Соркөл волостын Халмурат Жийемуратов, Мойнақ волостының миллети бойынша серб Данил Савельевич Лукашевичтер басқарған. Ал Муўсаевтың өзи Соркөл волостылық атқарыу комитетинин председатели Халмурат Жийемуратовтың орынбасары (миўавини), Сейит Суўпыннатов секретары (саркатиби) болып сайланды.⁷

Егер Қоңырат округының жоқарыда атап өтилген бес волосты дийханшылық пенен шуғылланған болса, Мойнақ волостының халқы балықшылық кәсиби менен күнелтетугын еди.

1991-жыл 5-октябрьде Қарақалпақстан республикасының жәмийетшилиги Мойнақ районының дүзилгеніне 60 жыл толыу юбилейин салтанатлы түрде белгілеп өтті. Усы байрам мәхәлинде Аяпберген шайырдың «Мойнақ» қосығы қайтадан жаңлап еситилди:

Мойнақ районын мысалға алсақ,
Күннен-күнге алға басып барады.
Халқының турмысын биз тәрийп қылсақ,
Жасарған гүлдердей өсип барады.

Келхозлары күннен-күнге жанланып,
Күн-күннен баратыр иси оналып.
Басқа районлардан кейин қуралып,
Көбинин алдына түсіп барады.⁸

Бул қосық қатарларының тийкарында мынадай, тарийхый ҳақыйқатлықтың жатырғанын айтып өтиўимиз тийис.

1928-жылы Қарақалпақстан автономиялы областы районларға бөлинди. Усының нәтижесинде Төрткүл, Тамды, Шаббаз, Шымбай, Тахтакөпир, Қараөзек, Қоңырат, Хожели, Қыпшақ хәм Кегейли районлары дүзилди. Егер Төрткүл, Шаббаз, Шымбай, Тахтакөпир, Қоңырат, Қыпшақ, Хожели, Кегейли районлары тийкарынан дийханшылыққа қәнигелестирілген болса, Қараөзек районы ири қара мал, Тамды районы қой өси-

дырыу үшін оның табиғий байлықтарынан жетерлік дәрежеде пайдаланыу зәрүр болды.

Қарақалпақстан мийнеткешлериниң тилек хәм уәдесларын есапқа алып, 1931-жылы 30-июльде Пүткилсоюз Орайлық Атқарыу Комитетиниң Президиумы төмендеги қарарды қабыл етти:

1. «Қарақалпақстан Автономиялы областының қурамында ҳәкимшилиқ орайы Мойнақ аўылы болған. Мойнақ районы дүзилсин.

2. Мойнақ районының қурамына төмендеги аўыллық Советлер хәм елатлы пунктлер киргизилсин:

а) Қараөзек районынан №1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8 хәм 9 аўыллық Советлер және олардың қурамына киретуғын елатлы пунктлер толығы менен;

б) Қоңырат районының Қаражар аўыллық Совети, Қаражар елаты хәм Соркөл аўылы толығы менен, 15 аўыллық Советтен ибарат Үрге поселкасы;

в) Тахтакөпир районынан №1 аўыллық Советтин елатлы пунктлери: Әжибай, Жийдели, Түйебас, Меньшиковлардың жер жәмәәти, №12 аўыллық Советтин елатлы пунктлери: Ақбеткей, Қарабайлы, Қуйрықлы, Тербенбес;

3. Қарақалпақстан Автономиялы областының Атқарыу Комитетине алты ай мүддет ишинде дүзиллип атырған Мойнақ районының қурамын хәм шегараларын анықлау усыныс етилсин»

1931-жыл 5-декабрьде Қарақалпақстан Автономиялы областы Атқарыу Комитети Президиумының мәжлиси болып, онда жаңадан шөлкемлестирілген Мойнақ балықшылық санааты районының бөлимлери ушын тийкарғы режелер менен илажларды ислеп шығыу мәселеси тыңланды және областлық жобаластырыу, финанс, халық билимлендириу, ден саулықты сақлау, рабочий-дийхан инспекциясы хәм т. б. бөлимлерине он күнлик мүддет ишинде районлық бөлимлер ушын тийкарғы режелерди ислеп шығыу тапсырылды. Сондай-ақ бул мәжлисте Мойнақ районын хәр қыйлы санаат товарлары менен тәмийин етиу, үзликсиз ҳауа байлаанысын орнатуу, халыққа социаллық-мәдений хызмет етиу тараўларын ен жайдырыу, электрлестиріу хәм

санааттың басқа да түрлерин раўажландырыу мәселеси ислеп шығыу, Қараөзек, Қоңырат, Тахтакөпир районлық атқарыу Комитетине жергиликли бюджеттен Мойнақ районына қосылған аўылларға тийисли жина қоржетлерин бөлип шығарыу зәрүр екенлиги ҳаққында қарар қабыл алынды.¹⁰

Солай етип, 1931-жылы Мойнақ районын шөлкемлестиріу мәселеси биротала шешилди хәм ол 1932-жылдың 1-январынан баслап өз алдына отау тигип, балықшылық кәсиби менен шуғылланатуғын санаат районы есапланды.

1930-жылы Мойнақта балықшылардың жоқарғы уйымы—Рыбакколхозсоюз шөлкемлестирилди. Усы дәуирден баслап балықшылық колхозларын уйымластырыу ҳарекети ен жайдырылды. 1930-жылы «Талапкер», «Қызыл Жулдыз», «Кеңес», Калинин атындағы, Марат атындағы, «Қазақдәрья», «Октябрьдің 13 жылдығы» колхозлары шөлкемлестирилди. 1932-жылы «Қызыл балықшы», «Ленинге естелик», Буденный атындағы хәм басқада колхозлар уйымластырылып, балықшылық колхозлардың саны 11 ге жетти. Дара хожалықлар саны кем-кем қысқарып, колхозшылардың қатары жыл сайын артып барды және олар мийнетте үлкен табысларға еристи.

30-жыллардың басларында балықшылық санааты Қарақалпақстан АССР ының халық хожалығының жетекшин тараўларының бири болып, автономиялы республикамыздың өндириуши күшлерин изертлеуге арналып, СССР Илимлер Академиясының Ленинград қаласында 1933-жылы 18—25-март күнлери өткерилген Пүткилсоюзлық илимий конференциясында М. А. Моркун «Қарақалпақстан республикасында балықшылық хожалығының ҳазирги жағдайы хәм раўажланыу перспективалары» ҳаққында доклад жасады. Онда М. А. Моркун: «Қарақалпақстанның табиғий байлықларының арасында балықшылық хожалығы тийкарғы орынлардың бирин ийелейди. Бул автономиялы республиканың географиялық жайласқан орнына байланыслы болып, басқа Орта Азия республикаларынан пүткиллей айырылып турады... Әмиўдәрьяның қуяр аяғында кең көлдер системасы бар, Арал теңизиниң суўы өзиниң Жоқарғы өнимдарлығы менен Пүткилсоюзлық әҳмийетке ийе. Республиканың улыўма хожалық бюджетинде

«Мойнақ» қосығы нызамлы түрде қайталап есцитилди.

Нур сәулесин шашып күн менен айлар,
Районга салынды жаңадан жайлар,
Бұрынғы езилген қалаш, дийханлар,
Шадығы артып кеуили өсип барады.

Хүкіметимиздің «Қарақалпақстан Совет Республикасын экономикалық хәм социаллық жақтан райақландыруды тезлетіу илажлары ҳаққындағы», «Арал теңизи районында экологиялық хәм санитариялық жағдайды түп-тийкарынан жақсылау ҳаққындағы» қарарына мууалық «Мойнақ суу хожалығы қурылысы» трести ашылды хәм усы тресттиң қурамындағы көшпели механизацияласқан колонналар Мойнақ қаласында, районның колхозлары менен совхозларында жаңа имаратларды, мәкемелердің кенселерин, емлеўхана, клуб, мектеплер менен турақ жайларды салып атыр.

Биз юбилей дәуиринде Мойнақ қаласында илимий командировкада болып, Өзбекстан Халық демократиялық партиясының районлық кеңесиниң биринши секретары Т. Ж. Керимзатов пенен ушырасқан едик.

— Арал теңизи сууының қайтыуына байланысты районның гейпара балықшылық колхозлары сапластырылып, олардың орнына «Мойнақ», «Қазақдарья» мал шаруашылық, «Аққала» жылқышылық, «Арал» овощ, палыз егинлерин өсириуши совхозлары шөлкемлестирилди, — деп мағлыұмат берди Т. Ж. Керимзатов. — Усы совхозлардың дийханлары менен шаруалары быйыл мамлекетке 850 тонна гөш, 300 тонна сүт, 1200 тонна қауын, ғарбыз, 760 тонна овощ тапсыруы керек. Балықшылық колхозлары 1991-жылы 29500 центнер балық аулауы тийис болса, район промхозының рабочийлары 7000 дана норка терисин жетистирип бериуи керек. Хәзирги уақытта бизлер узақ Шығыстан, Каспий, Азов, Балтик, Қара теңизлерден тоңлатылған балықларды әкелип атырмыз. Усының салдарынан балық консерва комбинаты 1990-жылы 17 миллион шәртли қуты консерва ислеп шығарды. Арал теңизиниң өзинде балық аулаған дәуирде бул комбинат жыл сайын 25 миллион шәртли қуты өним берген еди. Быйыл Мойнақ қаласына тәбийий газ жеткериледи, район мийнеткешлери душшы ауыз суу менен тәмийин етиледди. Арал те-

ңизи отирапындағы тәбийий апатшылыққа байланыслан ғана елатлы пунктлердің халқы басқа жерлерге кетти. Сонлықтан район аймағында жасаушы адам саны әдеуир азайған еди. 3—4 жылдан берли көшиу тоқтады. Быйыл районның халқының саны 26.190 адам болды. Жекке хожалықлардың меншик жай алыуы үшін узақ мүддетли қарыз берип атырмыз. Тилекке қарсы, пулымыз мол болса да, қурылыс материаллары жетиспей атыр. Районымыздың аймағынан тәбийий газ хәм басқа да байлықлар табылмақта. Келешекте олардан пайдаланып, жаңа санаат кәрханаларын ашыуымыз керек. Мойнақ қолтығына 181 миллион куб метр суу, балықшылар (рыбачье) қолтығына 161 кубометр суу жыйнауымыз тийис. Алдағы уақытларда бул қолтықлар менен көлдерде балық хәм ондатра өсиремиз. Районның аймағында боз жерлер көп. Ол жерлерди өзлестирип, дийханшылық совхозларын ашыу хәм районның мәкемелери менен балықшылық колхозлардың жәрдемши хожалықларын шөлкемлестиріу нийетимиз бар. Быйыл Мойнақ районының дүзилгенине 60 жыл толады. Усы байрам алдында жәмийетшилик республикамыздың экономикасы менен мәдениатын райақландыруға салмақлы үлеслерин қосқан өзлериниң даңқлы жерлеслерин еске түсирмекте. Бул тараўда өсиресе пенсионер ғаррылар белсендилік көрсетпекте. Олар жаңадан салынып атырған мектеплерге Әжинияз, Бердақ, Күнхожа, Аяпберген, Тилеўберген Жумамуратов, Караматдийин Султанов усаған атақлы шайырлардың, Измурат Аташов усаған басшы хызметкерлердің атын қойыуды өтиниш етип атыр. Бизлер, әлбетте, бундай усынысларды қоллап-қууатлап, районымыздан өсип шыққан даңқлы адамлардың исмин мәңгилестиріу үшін зәрүрли болған илажлардың барлығын әмелге асырамыз.

Хақыйқатында да Мойнақ районының мийнеткешлери хәзир қыйыншылық дәуирди бастан кеширип атыр. Олар тәбийий апатшылықтың орайында жасағанлықтан Арал теңизиниң ултанынан көтерилген дузлы шаңларды көбирек жутып атыр. Сонлықтан мойнақшылардың арасынан түрли ауыруға шатылған адамлардың саны әдеуир көп муғдарда ушырасады. Республикалық «Денсаўлық» орайының врачы Қ. Баатов бул туўралы былайынша жазған еди:

— Усындай алатшылықтың салдарынан қауым орында жасап атырған Мойнақ халқының тек ғана шигирим тексеріулердің жууында 90 проценті ауырыу, хәр бір балада 4—5 ауырыудан бар екенлігі хәзір хеш кимге сыр емес. Бир баланың жазда ишсе күзде бауыры, қыста өкпеси, бәхәрде бууыны ауырады. Буған дуушар болған бийтап бала ендігі бәхәрде кемқанлық пенен витаминнің жетіспеуінен орнына қайта тура алмайтуғын ауқалға келеді. Ол жердегі адамларға буннан артық қауым, буннан артық қайғы болмаса керек¹⁴.

Усындай қауымда ауырыулардан тек балалар ғана емес, олардың ата-аналары да биймезгіл дуньядан қайтып атыр. Булардың биразы жас келиншек пенен жас жигитлер екенін нәзерде тутсақ, мойнақшылардың қандай апатшылыққа дуушакер болып атырғанын түсінүүиміз қыйын емес.

Бул районда әсіресе овощ, палыз өнімлері, жемістер жетіспейді. Мойнақ қаласында, мәселен, қауым Нөкистин базарына қарағанда екі есе қымбатырақ. Соның ушын бул жердің халқы азық-ауқат затларын Қоңырат шахәринен алып кетиуге мәжбүр. Солайда болса Мойнақшылар бул қыйыншылықтарға мәрттер-ше шыдам беріп, пидәкерлік пенен мийнет етип атыр. Олар келешекке үлкен исеним менен қарайды. Мойнақ қаласының атирапындағы көллерге суу толтырылып атыр. Бул усы жердегі микроклиматтың бурынғыға қарағанда әдеуір жақсыланыуына, теңіз ултанынан көтерілип атырған дузлы шаңлардың азайыуына себепши болды. Бозатаулы адамлар жақын көллерден балық аулап, малларына от-шөп таярлап атыр. Суу—тиришиликтің тийкары. Бул суу сахраға айланып кеткен Бозатау далаларына қайтадан жан ендіріп, ол жерлерде түрлі егиндер менен жемістерден мол зүрәат өндирилиуіне себепши болады, деп үміт етеміз.

7. ЖАЗЛЫҚБАЙ БАТЫРДЫҢ ӘУЛАДЛАРЫ

1990-жыл 11-август. Мен Молла Пирим қорғанында 1859-жылы қахарманларша құрбан болған Жазлықбай батырдың шаулығы, Уллы Уатандарлық урыс хәм мийнет ветераны Турдымурат аға Тилеумуратов-

тың шақырыуы бойынша «Арал» совхозына келип, оның ауымынан көрген-билгенлерін жазып алып отырман:

— Бизлердің ата-бабаларымыз бурынғы заманда Бухара ханының қол астында жасаған,—деп баслады өзінің әңгимесін Турдымурат аға.—Бирақ, олардың басында ерки болмаған. Хан хәмелдарлары мал-мүлкін, ержеткен қызларын тартып алып кете берген. Буған ары келип, сол елдің басшылары Қошқар ата хәм Барқаш батыр өзлеріне тийисли үйлерге бас болып, Хорезмге қарап көшкен.

Олар Арал теңизіне жеткен уақытта баспашыларға тап болып, мал-мүлкінен айрылған хәм көп адамлар қырылған.

Қошқар атамыз талыбилім кисі екен. Оқ тийип хәлсіреп атырғанда балаларына мынадай нәсият қалдырыпты:

— Мени усыкараға жайғастырыңдар. Бул жерден ас дузы хәм басқа да байлықтар шығыуы мүмкін. Әуладларым дузға келгенде зыярат етип, бизлерди де еске алып жүрер...

Хақыйқатында да бизлер жас уақытларымызда Қошқар атаның аппақ дузын ишкенбіз. Соң ол жерлер көл хәм батпақлыққа айланып кетті. Қошқар атамыз қазақ далаларында имам турған, өз ауылының балаларын оқытып, халыққа тәлим-тәрбия берген. Бул исти соңынан Елмурат ахун, Әжинияз шайырлар дауам еткен...

Сизлер Бозатау көтерілісі тууралы жазғанда, теңер адамлардың хызметін тәриплеу менен шекленип жүрсіз. Хақыйқатында бул уақыяға хаял-қызлар да белсене қатнасқан. Мәселен, қаржаубарас Қойсын деген хаял түркмен хәм өзбек ауылларында қәлендер кийимінде жүріп, барлаушылық хызметін атқарған және неше ләшкердің қашан, қайсы жол менен келетугынын анықлаған. Усындай мағлыұматларға тийкарланып, Жеменей батыр, Маштақ батыр, Қәлмен батыр хәм олардың жәрдемшиси Ешеке қырғызлар жаудың алдын тосып, қыйрата берген.

Хийұа ханы Молла Пирим қорғанын ала алмайтуғын болғанлықтан, көтерілісчилердің ишинен жансыз таярлаған. Ол Ғәний қара еді. Өзі қарауыл болған күні Молла Пирим қаласының күн батыстағы дәрүазасын жауға ашып берген. Бабамыз Жазлықбай ба-

тыр дәрүазаны қайтадан жауып тасламақшы болып,
орнынан тура жууырғанда тасада аңлып турған бір
түркмен оны көзлеп атып салған.

Жазлықбай батырдың Қызларгүл деген батыр хәм
қарыұлы қызы бар екен. Ол мылтықтың қиындағы мо-
нен еки-үш түркменди урып өлтирип, әкесиниң қунын
алған. Бирақ, жау көплигин билдирип, Қызларгүлди
тутқын қылып, кишкене иниси Наурызбай екеуин қо-
сақлап байлап, ат алдына салып айдаған. Түркмен сәр-
дары:—Егер тәниңди бағышлап, хаял болуға маған
қайылшылық билдирсен, сени тутқыннан азат етемен,
—деп оған уәде берген. Бирақ, Қызларгүл бағынбаған.
Сонлықтан сәрдар оны атып өлтирген...

Арадан бир неше жыл өткеннен соң Молла Пирим
қаласына халық қайтадан жыйнала баслаған. Наурыз-
бай ағамыз жетимликтен жетилип, үйли-жайлы бол-
ған хәм оннан Тилеумурат, Алламурад, Өтемурат атлы
үш ұл тууылған. Олардың барлығы қарыұлы, мәрт жи-
гитлер болып, атасы Жазлықбай батырдың дәстүрле-
рин ылайықлы дауам еткен. Мәселен, Өтемурат ағам
революционер еди. Ол Шайдаковтың армиясында бес
жыл хызмет етип, Хорезм ойпатында совет хукиметин
орнатыу хәм беккемлеу исине белсене қатнасты. Өтему-
рат ағамның көрсеткен ерлигин Қызыл Армияда бир-
ге болған жолдасы Қалийла Сыдық улының қалайын-
ша еске түсиргенин хәммемиз билемиз:

—«Көп жерлерде қатты сауашлар болды. Хан Жә-
неүиттиң ләшкерлерине қырғын тийгиздик. Ханның өзи
услатпай, азғана адамы менен Ауғанстанға қашып кет-
ти. Бизлерден де әдеуір шығын болды. Бирге кеткен
ауылласларымының көбиси елге қайтып келе алмады.
Алламурадтың Өтемураты (Өтеке), Ибилдиң баласы
Хазараспта құрбан болды. Оларды барлау уақтында
баспашылар услап алып, қыйнап өлтирди¹⁵».

Бул қатарларды өз қолым менен жазған болсам да,
Алламурад, Өтемурат (Өтеке) деген адамлардың Жаз-
лықбай батырдың ақлықлары екенин билмейтуғын
едим.
Буннан кейин мен Аяпберген шайырдың «Шошқалар»
деген қосығын есима түсирдим:

Қи батқаннан бүлкіл салып келесен,
Масақлап егиниң басын тересен,

Тәпир алдында не деп жууап бересен,
Ол дүньяда жүзиң қара, шошқалар.

Түнде доңыз, күндіз ғарға,
Хеш иләжим жоқтур зорға,
Налыш әйлерем Жаббарға,
Талап жедин-ғой, шошқалар¹⁶.

Бул уақия буннан алпыс жыл бұрын болып өткен
еді. Ауыл адамлары ақ егин хәм көк егиниң зүрә-
тіннен толық айырылып, бала-шағасы қыс азықсыз
қалатуғын болған. Сонда Жазлықбай батырдың ақлы-
ғы Алламурад:

— Халайық! Жылап-сықлағанды қойыңлар! Маған
қарыұлы бир ат, мылтық хәм оқ тауып беріңдер. Мен
сол жалғыздықтардың азыу тисин қағып алып, падалы-
ны егинге қайтып келмейтуғын қыламан,—деген. Сол
күннен баслап жора-жолдаслары ойнап Алламурад
атамызды «егиниң қарауылы» демей, «Алламурад до-
ңызшы» деп атаған....

Турдымурат аға үлкен ақ орамалға түйілген хұж-
жетлерди алдыма жайып таслап, өзиниң өмир жолын
есине түсирди. Жергиликли әхмийеттеги пенсионер,
ұрыс хәм мийнет ветераны Т. Тилеумуратов 1910-жылы
Молла Пирим деген жерде тууылған. Ол шаққан жи-
гит болып, өз дәуириниң жәмийетлик жұмысларына
белсене қатнасқан. 1930-жылы Ленин комсомолына,
1939-жылы коммунистлик партияға ағза болып кирген.
Жигирма жасында Мойнақ балық заводының Қаражар
пунктинде балық қабыллаушы, соңынан директор бо-
лып ислеген. Т. Тилеумуратов тийкарғы хызмет орнына
қоса Қаражарда комсомол ячейкасының секретары
болған. Бул комсомолға үлкен сиясий күш берилген
дәуір болып, Тилеумуратов дара хожалықтарды кол-
хозластыруға, ауыл мәдениатын жоқары көтеріуге
белсене қатнасқан. Өз үстинде көп ислеп, Аральск қа-
ласындағы қысқа мүддетли курсларда оқып, кем-кемнен
билимин жетилдирген.

1942-жылы Турдымурат аға өз ыктыяры менен фронтқа атланды ҳам 1945-жылдың 31-декабрине шайкеш кем ҳарекет етиўши армияда хызмет қылады. Ол жим жасаўшы 343-артиллерия полкиның 2-дивизиясында әуели наводчик, соңынан взвод командир болып Воронежден Берлинге шекемги жаўынгерлик жолда басып өткен. Тилеўмуратов ер жүрекшилиги; өзине тағырылған ұазыйпаларды айрықша шеберлик пенен орындағаны ушын бир неше мәртебе алғыс алыўға миясар болған. Пикиримизди исенимли болыўы ушын мысаллар келтиремиз:

ТИЛЕЎМУРАТОВ ТУРДЫМУРАТ

«Киши сержант Тилеўмуратов Турдымурат Варшаваның шығысында Нарва дәрйясының батыс жағасында жайласқан плацдармында немецлердиң қорғанын жарып өтиўине қатнасып, онда ислеген айрықша жаўынгерлик ҳарекетиниз ушын Жоқарғы Бас командующий Советлер Союзының Маршалы Сталиннің 1945-жылы 17-январдағы пәрманына муўапық Сизге АЛ-ГЫС жарияланды. Бөлим командир. Мәри басылып, қолы қойылған».

Жапықбай батырдың шаўлығы Турдымурат ағаға шай мазмундағы АЛГЫС лар бир неше мәртебе 1945-жыл 18-январь, 1-февраль, 27-февраль, 8-март, 1-апрель, 26-апрель, 27-апрель, 29-апрель, 1-май, 2-май, 3-май ҳам т. б.) берилгенин есапқа алсақ, бозатаўлы бабаларының даңқлы жаўынгерлик дәстүрлерини ылайықлы даўам еткенин айық билемиз. Хақыйқатында да Т. Тилеўмуратовтың Уллы Ұатандарлық урыста совет халқы алдында ислеген хызметлери ҳүкметимиз тәрәпинен жоқары баҳаланды және ол I және II дәрежелі «Ұатандарлық урыс», «Қызыл жұлдыз», III мәртебе III дәрежелі «Даңқ» орденлери, жети медалы менен наградланды.

Турдымурат ағаға ҳәр байрам сайын Москвадан, Ташкенттен, Нөкистен қутлықлаў телеграммалары келип турады. Мәселен, СССР Қорғаныў Министри, Советлер Союзының маршалы А. Гречко оған 1975-жылы 1-майда төмендеги телеграмманы жоллаған еди:

«Хүрметли жолдас Тилеўмуратов Турдымурат! Гитлершил Германия үстинен ерисилген жеңистин XXX жыллығы ҳам юбилей медалы менен наградланыўыңызға байланысly Сизди шын жүректен қутлықлайман.

Қатал әскерий сынаў жылларында Сиз бизниң Ұатанымызды белсене қорғаўшылардың қатарында болдыңыз. Уллы Ұатандарлық урыста Сизниң көрсеткен хызметлериңиз бизниң халқымыздың ядында мәңги сақланады. Сизге бекем дең саўлық, турмысыңызда бахыт ҳам Социалистлик Ұатанымыздың ийгилиги ушын мийнетте табыслар тилеймен! СССР Қорғаныў министри А. Гречко».

Урыстан кейинги дәўирде Т. Тилеўмуратов өзиниң ақыл ҳам күш жигерин дәретиўшилик мийнет майдашына жумсады. Ол 1946-жылдан баслап «Бозатаў» балық қабыллаў пунктинде директор болып иследи. 1947—1951-жылларда Мойнақ районлық тоғай хожалығы, саўда бөлиминиң ҳам соңынан Порлытаў тутыныўшылар кооперациясының баслығы болып сайланды. 1952-жылдан 1972-жылға шекем механизацияласқан колоннада мурап болып ислеп, район санаатының раўажланыўына өзиниң салмақлы үлеслерин қосты. Т. Тилеўмуратовтың мийнет майданында ерискен табыслары өз Ұақтында жоқары баҳаланды. Ол СССР балық санааты министринің 1957-жыл 7-марттағы буйрығы менен

Жазлықбай батырдың шаулығы Турдымурат аға Тілеумуратов мениң мойныма ауыр ұазыйпа жүклен жиберди. Мойнақ қаласына келип, районның басшы. партия, совет хызметкерлери, журналистлери менен ойластым. Олар Турдымурат ағаның усынысларын бир ауыздан мақуллады. Районлық партия комитетиниң биринши секретары Т. И. Керимзатов:

— Бизлер көпти көрген кексе хызметкерлердиң, белгилі алымлардың усынысларына мұтажбиз. Сиз райкомның идеология бөлими баслығының орынбасары Е. Бегдуллаев пенен бирге жаңағы айтқанларыңыздың барлығын хатқа түсириңиз, жақын арада исленетугын илажлардың анық жойбарын дузиўге көмеклесиңиз. Оны райком менен райаткомның бас қоспа мәжлисинде тастыйықлап, мәдений илажлардың зөрүрли болған ақша ҳәм басқа да қәрежетлерди бөлип шығарамыз,—деп ўәде берип қалды.

Мойнақ районы Қарақалпақстан мийнеткешлериниң Хийўа ханлығына қарсы 1855—1856 ҳәм 1858—1859-жылларда халық азатлық көтерилисleriniң болып өткен тарийхый орыны. Халық батыры Ерназар алақоз, қарақалпақ әдебиятының уллы классиклери Әжинияз Қосыбай улы, Күнхожа Ибрайым улы, Бердақ Фарғабай улы, Аяпберген Муўса улы ҳәм басқа да атақлы шайыр-жазыўшылардың туўылып өскен меканы. Сонлықтан Жазлықбай батырдың шаулығы Турдымурат аға Тілеумуратов районда бириншилерден болып халық-азатлық көтерилисlerine басшылық еткен батырлардың, атақлы қарақалпақ шайырларының исмин мәңгилестириў ушын тийисли илажлардың ертерек басланыўын өтиниш еткен еди. Оның бул тилеги итибарға алынып, «Мойнақ» совхозының орайындағы орта мектеп А. Муўсаевтың атына қойылды. Алдағы ўақытта Әжинияз шайыр туўылып өскен Қамыс бөгетке естелик орнатылып, оның атына да мектеп ҳәм көшелер қойылыўы мақсетке муўапық, деп уйғарылып отыр. Бундай илажлар Мойнақ қаласында, Қазақдәрья, Ақдәрья ҳәм басқа да жерлерде қолға алынып атыр¹⁷.

Турдымурат аға Тілеумуратов 1991-жылы 14-апрельде 81 жасында дүнядан қайтты. Ол өз өмиринде көп қыйыншылықлар менен жоғалтыўларды басынан кеширди. Әсиресе үлкен улы Султамураттың 1983-жылы 46 жасында қайтыс болып, бес ақлығының жетим қа-

5030 манат муғдарында ақшалай сыйлық алды ҳәм «СССР балық санааты социалистлик жарысының отличниги» ҳұрметли белгиси және ҳүкиметимиз тәрәпинен бир неше наградалар алыўға миясар болды. 1972-жылы урыс ҳәм мийнет ветераны Т. Тілеумуратовқа жергиликли әҳмийеттеги персонал пенсия белгиленди. Мен Турдымурат ағаның айтқан әңгимелерин толық хатқа түсирип, ҳужжетлеринен көширме алдым. Мен оның менен хошласарда:

— «Бизден не өтинишиниз бар?»—деп сорағанымда: — Мойнақ районы табийий апатшылықтың дәл ортасында тур. Теңиздиң ултанынан ушқан дузлы шан ең алды менен Бозатаў далаларына шөгип егиниң де, маллар менен адамлардың да берекетин қашырып атыр. Жер шараяты кем-кемнен өзгерип бармақта. Ҳәзир ҳәмме жақта: «Аралды сақлап қалыў керек»,—деп жар салып атыр. Мен:

— Тек теңизди ғана емес, халықтың тарийхын да сақлап қалыўымыз керек,—деп қосыла даўыслағым келеди,—деди Турдымурат аға.—

Өз көзиңиз бенен көрдиниз: маған Советлер ауқамының қалеген шәҳарине барыўым ушын гүўалық берилген. Ҳеш ким, ҳештене умтылмаўы керек. Тилекке қарсы, Мойнақ районында туўылып өскен халқымыздың даңқлы азаматлары: батырлар менен шайырлардың исмин мәңгилестириў мәселесине жетерли кеўил бөлинбей атыр. Бул тараўда Нөкис қаласы, Қоңырат, Ленин-абад, Шымбай, Шом-най, Әмиўдәрья, Бозатаў районлары әдеўир жумыслар иследи, Күнхожа, Әжинияз, Бердақ, Аяпберген шайырлардың атына совхоз, мектеп, көшелер қойылды.

Сиз көп жыллардан берли изленип жүрсиз ҳәм көп ғана жасы үлкен ғаррылар менен сөйлесип, қай жерде қандай ўақыялардың болғанын анықлаўға қатнастыңыз. 1858—1859-жылы Бозатаў көтерилис болып өткен тарийхый орын—Молла Пирм қаласына, Әжинияз шайыр туўылған Қамыс бөгетке естелик орнатыў ушын усыныс жасап көрин. Егер жергиликли басшылар бул пикириңизди қабыл етпесе, маған келип хабарла. Жоқары жақларға барып арза бермен. Бул мениң жекке өзимниң тилегим емес. Елли жыл елге ҳадал мийнет еткен, ярым әсир елге басшы болған кексе хызметкерлердиң жәмәәтлик өтиниши...

лыұы оған қатты батты. Султамурат—жоқарғы мағ-
лыұматлы инженер. Мойнақ көшпелі механизация
ласқан колоннаның баслығы болып ислеіп, Бозатау да-
лаларынан жана жерлерди ашып, ата меканын ырғал-
ған бағлар менен егінзарлыққа айландырыўға үлкен
үлес қосқан еди. Бундай қайғы-хәсирет еки үйдін би-
ринен табылады. Сонлықтан Турдымурат аға өз басына
түскен ауыр мүсийбет хәм деи саўлығының төменлеп
баратырганы хәққында хеш нәрсе демеди. Жазлықбай
батырдың шаўлығы Турдымурат аға Тилеўмуратовтың
айтып берген әңгимелери ески тарийхымызды терени-
рек биліўге, ата-бабаларымыздың даңқлы дәстүрлерин
қадирлесеўге үйрететуғынына исенемен.

ӨТЕШ БАТЫР ХАҚҚЫНДА ХАҚЫҚАТЛЫҚ

Уллы Октябрь революциясынан алдыңғы жыллар-
да өз ауылласларын қоссылас түркмен феодал баспа-
шыларының топылысынан қорғаўға Қанлыкөллі Өтеш
Дәулетназар улы айрықша даңққа ийе болды. Онын
аты 1990-жылы қарақалпақ әдебиятында қайтадан кө-
рине баслады. Бирақ Өтеш батырдың өмири хәм ха-
лық алдында ислеген ерлик хызметлери хәққында жаз-
ба хужжетлер сақланып қалмағанлықтан, хәр бир жа-
зыўшы оның минез-құлқын хәр түрли рәўиште тә-
рийплеп атыр. Пикиримиз исенимли болыўы ушын мы-
саллар келтиремиз.

Ә. Тәжимуратов «Жеңис» повестинде¹⁸ Қанлыкөллі
Өтеш батыр менен Көкликөллі Марқабай батырларды
1916-жылы Әсфандияр ханның зулымлығына қарсы
көлип шыққан халық-азатлық көтерилисиниң жол бас-
шылары ретинде көрсетиўге хәрекет етеди:

— «Мийзан айының дәслепки күнлериниң биринде
хан хәремине еки қыз жеткерилди. Оның бири—Енежан,
15 жасар, Хожели қаласының арқасында Әмиўдәрья
бойында жасаўшы Юлдаш деген өзбектиң қызы, екин-
шиси—Аймен, 14 жасар, Зайыр деген қарақалпақтың
қызы. Олар екеўи де хан хәреминде Әсфандияр ханның
айтқанына көнбегени ушын өлтирилди. Қызлардың де-
неси ата-аналарына жасырын түрде тапсырылды»,—
деп жазды Хийўа тарийхшысы. Арбада алып келинген
сол қыршынынан қыйылған еки жас, ашылмай ғұмша-
сында солған еки гүл—Енежан хәм Аймен еди¹⁹.

Буннан бирнеше күн бурын «Қурама» ауылының
ийшаны Әлаўатдийин өзиниң суўпысы Аллаяр менен тил
бириктирип, Енежан менен Айменди Хийўа ханының
елден қыз жыйнаўшы—қәлпелериниң арбасына алдап
мингизип жиберген еди.

Еки қыздың әрман менен қыршынынан қыйыны
хәм Өркеш деген жигитті Элауатдийин ийшанның
шенін баулап атырғанда шошқа жарып өлтирүүн
фандияр ханның зулымлығына қарсы халық-азат
көтерілісінң басланыуына қозғау салды.

— «Хийуа ханына қарсы атланып баратырған Оң
батырдың, Марқабай батырдың адамлары тоғай та
дан табыт жасап, Өркешти оған жайластырып, се
сен атлы, сексен пияда оны ортаға алып қурама а
лына жол тартты.

Еки батырдың басшылығында көтерілісшілер Хийу
ға қарай жол алды. Жол-жөнекей көтерілісшілердің
қатары көбейе берді. Қарақалпақлардың шегарасы
Майлы шеңгелге барғанда Қытай ауылынан олар
қырқ жигит қосылып, барлығының саны бес жүз елу
жетті»²⁰.

1916-жылы Әсфандиярдың зулымлығына қарсы Хий
уа ханлығында халық-азатлық көтерілісінң болып
өткенлігі хәммеге мәлім. Бирақ, оған Өтеш батыр ме
нен Марқабай батырдың қатнаспағанын тарихшы-па
импазлардың мийнетлерінен, халық ауыз екі әдеби
тының дәретпелерінен де анық билиуимізге болады.

Бұл туұралы академик Ғ. Непесов өз мәхәлинде бы
лайынша жазған еді: — «1916-жылғы Хийуадағы өзбек
хәм қарақалпақ мийнеткешлерінің бас көтеріп шы
ғыуына алып келген тийкарғы нәрсе—Әсфандияр хан
хәм оның жақын төрелерінің қарамы нәпсин қанаат
ландыруу үшін Хийуадағы хәули-хәремге мұдамм
қызларды зорлап алып келіуі болып есапланады... Бу
ған кимде-ким қарсылық көрсетсе, ол адамды әдетте
ғише агентлер өлтиретуғын еді... Усы бұйрыққа мууа
лық 1916-жылы январдың дәслепки күнлерінде хан
хәремине еки қыз жеткерилді: бирейі 15 жасар Ене
яз Юсупов деген қаласында туруушы қассап Доси
мен атлы Маңғыт қаласында жасаушы өнермент-темир
ши—Жаббар Палұанов деген өзбектің қызы еді. Бир
неше күннен кейін бұл еки қыздың денеси де ата
аналарына жасырын түрде тапсырылды. Олардың ске
уі де ханның айтқанына көнбей, қарсылық көрсетке
нін үшін ханның хәреминде өлтирилген еді.

Бұл жауызлықты еситип, Хожели хәм Маңғыттың
халқы 1916-жылдың 10-январында қозғалаң баслады»²¹.

Бұл халық көтерілісине басшылық еткенлер Ә. Тә
муратовтың «Жеңіс» повестінде Өтеш хәм Марқа
бай батырлар болса, академик Ғ. Непесовтың илимий
етінде Хожелиннің беги Әуезжан хожа еді деп
қандырыледі.

«Қара шоғыр болып сап тартып турған атлы, пия
да қарақалпақ топарына тақалып келип, Жунайыд аты
ның басын тартты.

— Қарақалпақ бирадарларым!— деди Жунайыд
қилип тоқтар-тоқтамастан, Өтеш батыр менен Марқа
бай батырды бұрыннан танытуғын адамдай.—Атқа
минип, ат үсти көрисеміз... Аллаяр болғай. Атлы-пия
да хәммә алға! Ғазауат, ғазауат!— деди хәм турған
жерден мылтық көширп, Әсфандияр ханлығының пай
тахты Хийуа дәруазасына сауаш баслады...

Қарақалпақ көтерілісшілері де мылтық көширп,
шауқым көтерп, Жунайыд жигитлерінің изинен жү
рп, хан сарайына қарай умтылды»²².

Ә. Тәжимуратовтың «Жеңіс» повестінен мысалға
алынған бұл қатарлар, бириншіден, тарихый ҳақый
қатлықты натуұры сәулелендирсе, екіншіден, Өтеш
хәм Марқабай батырлардың минез-құлқына қайшы ке
леди. Себеби бұл батырлар 1916-жылы хәр қайсысы өз
алдына бөлек хан Жунайыд басқарған феодал баспа
шыларына қарсы өз ауылында гүрес жүргізген еді.
Ғ. Непесовтан мысал келтирейик:

«14-январьда Хожелиде 500—600 адамнан ибарат
болған көтерілісшілер отряды дүзилп, усы қаланың
беги—Әуезжан Хожаның басшылығында Хийуаға қа
рай жол алды. 1916-жылдың 14-январында Хожели кө
терілісшілер отрядына жол бойы Қыпшақ-Маңғыт
беклигиндегі көтерілісшілер қосылды. Сондай-ақ
Хорезмнің өзбеклер жасайтуғын бөліминдегі Шабат,
Үргениш, Манах, Гүрлен районларының өнерментлері
хәм дийханлары да көтерілді. Хийуаға қарай 2000—
3000 мылтық хәм басқа да қурал-жарақлар менен қу
ралланған адамлар жөнелді»²³.

Бирақ көтеріліс жасаушылардың Әсфандияр хан
ды тахтан қулатыу нийети иске аспай қалды. Өйткени
«Әмиұдарья бөлімнің начальниги полковник Коло
совский өз отряды менен 19—20-январьда өзбек көте
рилисшілері отрядынан 300 адам турған Әуезжан
хожаның үйін қамады. Көтерілісінң басшылары өз

...рдына Колосовскийге кураллы қарсылық көрсетуге рұхсат етпеди...» Сырдарья областының начальни-генерал С. А. Галкин 1916-жылы бәхәрде Хожелит-лип, көтеріліске қатнасқан ең белгилі 8 адамды астырды хәм Хожели қаласында жасаушы хан-тан 100000 манат контрибуция (әскерий салық алды) Мийнеткешлер топарының басына түскен бул мүсйбет хәм жазалаулар өз нәубетинде халық қол-ларында айқын сәуелелениуін тапты:

Әуезжан өлгенде ерик писпеди,
Дарға асқанда аяқ-қолы испеди,
Ағайын-тууғаны көзге түспеди,
Әрман менен шейит өлген Әуезжан.

Мал базар тейине үш ағаш құрған,
Үш ағаш бойында тауланып тұрған,
Беллери бир қысым, меделі бууған,
Халық ушын шейит өлген Әуезжан²⁵

Бул мысалға алынған қатарлар қарақалпақ жазы-шыларының халық батырлары хаққында көркем шы-ғарма дәретпестен бурын ауызекі әдебиятымыздың нұсқаларын хәм тарийхшы-илимпазлардың мийнетас-рин тереңрек үйрениу зәрүр екенлигин айлатады.

Жас шайыр Ж. Өтениязов мектеп жасындағы бала-ларға арнап «Өтеш батыр» поэмасын дәретти хәм оны «Жеткиншек» газетасында жариялады²⁶. Бул Қанлы-көлди халық батырының өмир жолын сүүретлеуге би-ғышланған туңғыш поэма болып, газета оқыушылары тәрәпинен унамлы бақаланды²⁷. Биз Абаттың тилек-усынысларын толық қууатлау менен бирге әдебиат та-рийхшысы сылатында шығарма жөнинде өзимиз пи-иримизди билдиргимиз келеди.

Жуманияз халық аузынан еситкен әпсаналарға тий-карланып поэма жазған. Ол Өтеш батыр жасаған та-рийхый орынларды барып көрмеген хәм уақыяларды анық билетуғын адамлар менен түсириулерин үйрен-халық батыры хаққындағы еске түсириулерин үйрен-беген. Усының салдарынан поэманың гейпара бөлим-деринде (мәселен, «Тутқында», «Сауға») сәуелеленген уақыялар тарийхый хақыйқатлықтан көре ертеклик-қәсийетке ийе болып кеткен. Усыған уқеас кемшилик-лер «Өтеш мерген», «Өтеш батыр» бөлимлеринде де

...терли. Мәселен, Ж. Өтениязов шығарманың ки-... хәм жуумағында:

«Бурын бизиң халықтың
Армиясы болмады,
Хәр елатты өзиниң
Батырлары қорғады».—

... қайта-қайта тәкирарлаған болса да, «Өтеш батыр» ... минде түрли миллеттен шыққан халық батырлары-... барлығын бир қосып тәрийппеп жибереді:

«Ханжап»тан сәл өткенде,
Жан-жағы қопа, өткелде,
Қыснақта гезе құрады,
Жауды тосып турады,
—«Өтеш батыр—батыр»,—деп»
—«Жауды қырып атыр»,—деп,
Көтерилди ел қалмай,
Аманжол батыр хәм Жолай,
Өтештиң аға-иниси,
Төре, Қаражан қалмай,
Өтештен де кишкене,
Тулғалы батыр—Ескене,
Бәри елди қорғады,
Кем-жауы қорқады,
Бир бийикте салынды,
Өтеш батыр қорғаны.

Хақыйқатында Өтеш—Қанлыкөлдi жайлаған қа-... аяқлы елатының батыры болса, Ескене—Хәкиматаның дегерегинде жасаған ашамайлы елатының батыры, ал Аманжол хәм Жубай (поэмада оны қәтелесип, «Жолай» деп атаған—Б. Қ.) адай елатының батырлары. Төре ушақ түркмен батыры,—Ескене хәм Аманжолдың топарына қарсы гүрескен баспашылардың сәрдарының би-ри. Оны Ж. Өтениязов Өтештиң я ағасы, я иниси болы-уы итимал, деп шамалаған.

«Өтеш батыр» поэмасында орын алған бундай бир-ли-ярым қәте-кемшиликлери ушын жас шайыр Жумани-язды айыплау нийетинен аулақпыз. Өйткени Өтеш ба-тыр хаққында дәретилген халықтың аңыз-әпсаналары еле толық жыйналып, бир системаға түсирілген жоқ. Бул мәселеде Абат Крамовтың «Тарийхшы-алымларымыз батырдың өмири тууралы толық мағлыұматлар жыйнап, баспа сөзде жарияласа, ендиги жигирма би-ринши әсирдин адамларына бақасы жоқ тарийхый

естелик болар еді»,—деп ойлайман деген пикирлеріне қоллап-қууаттаймыз²⁸.

Биз өз нәубетимізде усы ўақытқа шекем Өтеш батыр ҳаққында жыйналған гейпара материаллар мен газетта оқыўшыларын қысқаша түрде таныстырып кенди мақул таптық.

Қ. Бердимуратов 1948-жылы илимий экспедицияда ўиринде Қоңырат районы 7-аўыл «Қызылөскер» колхозында жасаўшы Аллан Байнияз улынан «Өтеш батыр» әпсанасын жазып алады.

«1914—1916-жыллардағы... тонаўдың зияли пуқараға түскен,—деп айтылады бул әпсанада.—Руханийлар уллы бай ҳәмелдарлар қуйылып келген жаўдан ҳеш қандай зәлел тартпай, аман-саў қалып отырған. Пуқараның маллары баспашыларға олжа, қыз балалары жесир болып, ат ҳүкиминде баспашы яўмытлар елине кетип отырған.

Сол алағатлық сапырыспа ўақтында Қанлыкөлдән Өтеш батыр деген шығып, жерли халықты уйымластырып, әтирапына қырқ жигит жыйнап, түркмен баспашыларына қарсы гүрес шөлкемlestирип, үш-төрт жыл даўамында елди қорғап, үлкен саўашта оқтан өлген»²⁹.

Бул әпсанада Өтеш батырдың ерлик хызметлеринин басланыўы былайынша тәрийпленеди:

«Өтеш батыр ҳарамтамақ саўдагерлердин ҳәммесин өлтирип, қанын суўдай ағызып, сүтхорлық пенен жыйнап киятырған малларын жалғыз өзи айдап Хорезмге әкеледи. Әкелген малларды аш-арықларға бөлистирип берип, халықтың пәтиясын алады. Бул ҳәдийсе 1910-жыллардың шамасында жаз айларында болды»³⁰.

Мийнеткеш халық пенен Өтеш батырдың өз-ара ажыралмас байланысы ҳәм оның жекке ерлиги бул әпсанада өзинин айқын сәўлелениўин тапқан:

«Өтеш батыр 1913-жылы 47 жастағы адам еди... 1912-жылы Өтеш қырқ жигит толап, Жаңақаладан жол тосып, елдин алдында жаўға бөгет болып жатыўды баслады. Халық Өтешке арқа сүйеп, парахат турмыс қурып отырды. Халық батыры Өтешти жанындай жақсы көрди, ҳүрмет етти...

Өтеш батыр халықтан қаржы толап, жарақ алып, елден қырық жигит сайлап алып, оларға ат-жарақ берип, өзи бас болып, елин қалтаман-баспашылардан

жаўға бел байлайды... 1912—1913—1914—1915-жыл даўамында Қанлыкөлди тонаўды мақсет қылған баспашы топарлар менен Өтеш қатты урыс апарды. Барлық саўашларда Өтеш белсене қатнасып, саннан өзинен бирнеше мәртебе басым келген жаўды өлтирип, опат қылып турады»³¹.

Бул әпсанада Өтеш батырдың халық алдында истеген ерлик хызметлерин дурыс сәўлелендиретуғын бундай баҳалы мағлыўматлар менен бирге онда айырым алжасықлар да орын алған. Мәселен, «Өтеш батыр—баймақлы урыўынан... Өтешти өлтирдим»—деп берген жансызға баяғы Аннақылыш досты:—«Оңбасқан, жылан! Қалай өлимге көзин қийды?»—деп жылап берген. Сол ўақытта бул жигит те бир қолдың қол басшысы болып, Өтешке қалай жәрдем беріўдин есабын таба алмай, усы саўаштың бир шетинде жүрген екен. Қара шекпен жамылып атырған Өтештиң өлигин әкелип, түркмен досты өз жигитлери менен көтерип әкелип, Өтешти Жаңақаланың түбине жерлеген. Үстине тербиштен жай салған (1916-жылы). Өтештиң гүмбези ҳазирге дейин динаман сақланған»³².

Өтеш батырдың туўысқанлары ҳәм оны көрген-билген үлкен жастағы ғаррылар бундай мағлыўматларды натуўры деп есаплайды. Әлбетте, бундай бирли-ярым алжасықлар «Өтеш батыр» әпсанасының әҳмиетин бийкарлай алмайды. Әпсананы жазып алған Қ. Бердимуратов «Оның аты (Өтештиң —Б. Қ.), мәртлиги, халық батыры екенлиги аңыз болып, қосық-ертек түринде ҳазир халық арасында айтылып жүр»³³,—деп дурыс ескертиў жасайды. Биз де өз нәубетимізде илимий коммандировкалар дәўиринде усындай әпсана ҳәм қосықларды жыйнаўға миясар болдық.

—«Өтеш қырқ нөкери менен елди қорғайман, деп халық ушын жаўдан өлди,—деп еске түсирди Мамыт ғарры Алламурат улы.—Ол Қарабайлыдан Қоңыратқа шекем аралықта отырған елди қорғады. Март айынан бийдай писикке шекем Жаңақала қамал болды. Ол буннан елди жыл бурын, жылан жылы өлди. Өтештиң қырқ жигитинин барлығы қарақалпақ еди. Олардың арасында туўысқан инилери: Мамыт, Сайыт, Қаражанлар бар еди. Соның ишинде нөкер болып ислеген шомақ Емберген Жумаш улы усы саўашлардың бастан ақырына шекем болды. Сайыт Бестөбеде болған урыста

өлди деп есiтемен. Қаражан Шымбайда болған
өлди, деп айтысады. Мамыт большевиклер уа
нөкер болды хәм өз әжелiнен өлди.

Өтеш өлгеннен кейiн журт пыт-шыт болып
кетти. Бизлер Шымбайға көшiп кеттик. Ийшан
қамал болғанда Дауыткөлде отырдық. Қап
лердiң малы барлары Қусхана, жоқарыда Хож
Ырза ийшанның түслигiне тығылды. Дәрьяның
бетiнде Хожелiден Қоңыратқа шекем хеш жан
ды. Бул жерлерде хәтте қурал-жарақлы отрядлар
риуге де қорқатуғын едi. Халық Қапкөлге қой
лы, Шайдаковтың отряды келген жылы бәхәрде
рынғы Уатаным»,—деп қайтадан жыйнала бас
Буннан кейiн кеңес хукимети орнады.

Өтеш яұмыттың қойын баққан, хызметiн еткен
жеткеннен соң елин тапқан, деп айтысады. Өтеш
Әлибет ийшан жайғастырды. Өтештиң басына ма
ды ағайынн Юсуп жүз басы деген қазаяқлы салды,
еситтик. Өтештиң өлген жери—таза Жанақаланы
қубла күншығыс жағында Хожели—Қоңырат асфаль
жолының арқасында»³⁴.

Өтеш батыр сауатсыз адам болып, оның минез-қу
қына садалық тән болып келедi. Ол саналы гүресш
революционер емес. Сонлықтан халық батыры ес
ырым хәм дәстүрлерге iсенедi.

—Өтеш жаман түс көрген. «Балаларға хеш нәрсе
болмас. Мен бүгiн сауашқа бармай-ақ қояйын»,—де
ген. Сонда анасы: «Сайыт өледi, Қаражан өледi. Сен
неге бармайсан? Егер бармасаң, ақ сүтiме ырза емес
пен! Кете бер! Жаудан өлсең, не әрманың бар?»—деп
оны урысқа зорлап жиберген»³⁵.

Мамыт ғарының бул пикирин Мақсет Абылла улы
былайынша толықтырады:

—«Ол күнде азанда мылтық атып көредi екен. Ол
көшпесе, урысқа бармай қалады екен. Бир күнi жау
келдi дегендi есiтедi. Сонда оның мылтығы көшпей
қалады. Анасы: —«Балам, оқтан өлсең, не әрманың
бар?»—деп төрт инсиниң изинен жибередi. Ол қорған
ға жақынлай бергенде буққы таслап киятырған еки
жансызды көредi.

—«Қаражанбысыз?»—деп дауыслайды Өтеш батыр.
—«Ауа. Берман кел»,—деп шақырады олар.—
Өтеш батыр жана түргеле бергенде бир түркмен

акпеден байлап атып өлтиредi.

«Өтеш өлдi»—деген хабарды есiтiп, ха
қуи удайына Қоңыратқа қарай посты. Төртiн-
Жанақаланы жау шапты. Оған Аннақылыш
болғаны ырас, бирақ Өтеш батырға түркмен-
салған жоқ»³⁶.

Жанабад районы Свердлов атындағы совхозда
Базар Нурыллаева деген кемпирден жазып
қосықта халық ушын жүргизилген сауашта
қахарманларша қурбан болғанлығы iсенимли
енедi:

Өтеш батыр бир буққыда жатқанда,
Яұмыт келип есесинен атқанда,
Ақ сүтпен көйлеги қанға батқанда,
Әрман менен жан тапсырған Өтешсең³⁷.

Өтеш батыр қахарманлық пенен қаза тапқаннан ке
айылы Ескене деген батыр шығып, Өтеш батыр
қанын алыу ушын, елдiң тынышлығын қорғау
сауашқа атланды. Ескене батырға Өтештиң туыс-
қандары Сайыт, Қаражан, Мәтжан, Емберген шо
қандар хәм басқалар келип қосылады. Олар Аманжол ба
батыр басқарған қазақ жигитлерi менен бирликте Қа
терей, Урықлы, Әзилер, Аққум деген жерлердi жай
ған қарақалпақ хәм қазақ ауылларына топылыс жа
н турған Жунайыдханның әскер басылары машы
қ Мынбай, Төре ушақ, Юсуп бала деген баспашы-
лардың топарын бирнеше мәртебе қыйратады. Бирақ
андай сауашлардың биринде душпанның күшлерi
ан жағынан басым келип, Ескене хәм Аманжол ба
тырлар қахарманларша-қурбан болады. Олардың мәрт-
тік хызметлерi халық әпсаналары менен қосықларын
да елеге шекем сақланып киятыр.

—«Ескене Жасауылжап дегеннiң арқа бетинде
Аманжол деген қазақ батыры менен бирге түркменлер
менен атыспада өлдi,—деп еске түсiрдi Мәтрәсули
Әбдираман улы.—Ол —«Өтештиң қанын аламан»,—деп
барып, сол жақта қалды. Өзи хәуликпе, ғажарлы, жа-
рақсыз алысқанда төрт адамның күшi бар едi. Хәй,
ағажаным-ау! Жигит едiң-ғой, батыр едiң-ғой? Биз-
лер ол уақытта хәзирети Хәким атаның арқасында
отырған едик. Шәхәрбай беглер беги Әбдираман на-
йып, үшбас хәм айыллылар;—«Сени жибермеймиз.

Усы жерлерге түркменлер еле келеди. Сонда
ди көрсетерсен»,—деп иркти хәм қара үйге қам
ды. Ол шыдамады хәм үйде жатып шаңырақтан
берди және хеш кимди тыңламай, керегени
шығып, атланып кетип қалды»³⁸.
Шоманай районы Ахунбабаев атындағы
жасаушы Алланазар Сапа улынан жазып алын
лық қосығында Ескене батырдың миғез-құлқы
болған қайсарлық айқын сәуленген:

Кесе етекте келди Ескене батыр,
Қолында берзинки, ийинде қатар,
Алдынан жау келсе, тайсалмай атар,
Олар хәм үстиден өтти, Ақдәрья»³⁹.

— «Бизин гаррының өлгенине быйыл елли ж
лады,—деп еске түсирди Бермағамбет Аманжол у
Ескене—Өтештің туған жийени. Гаррымыз со
менен бирге жүрген. Өтеш Жаңақалада өлгеннен
йин бир айға жетпей бизин отағасылар да өлди. У
бизин ауылдың үстиде болды. Мен онда 17-18 ж
жигит едим. Өтеш өлгеннен кейин онбес күннен
қарақалпақ-қазақлар биригип, бас қорғауға кири
Өз нәубетинде Хай Жунайыд пенен Келли яўмыт
(Машырық Мыңбай батыр) биригип, қазақ-қарақ
пақларға топылды: Төре ушақ, Ешкили байдың бала
—Юсуп бала бас болған баспашылар бизин елге к
ди. Олар Әмийин қалаға жыйналып, Әзилердин
ти менен қазақ-қарақалпақ ауылларына кире бас
ды. Оларда қурал-жарақ жүдә күшли. Бизлерде аз е
Түркменлер қурал-жарақты Англия хәм Персиядан
(Англияның 10 атары, 5 атары, 3 атары) алды. Бизлер
де тек берзинки (рус мылтығы), қара мылтық, бирл
ярым 5 атар болды. Ескенениң топары 12-13 адам ша
еди. Ал түркменлердин саны бес жүз нөкерден асату
ғын еди. Жау ауылымызға азан менен тийисти. Со
сапары бизден төрт батыр: Аманжол Ешмуратов, Еск
не батыр, Жубай батыр, Әсембай батыр құрбан болд
ды хәм соңынан өлди. Бул батырлар қатын, бала-ша
ғаларын бөлип алған, бірақ жау малларды айдап әкет
ти. Елдер өкирип жылады. Бул сауашта Машырық
Мыңбай батыр, Төре ушақ, Юсуп бала—төртеуи бирип.

айқаласып, айқасып өлген. Бул батырлардың
ери—Аққумның аржағында Тәш ўәкилдің жа
бында еди. Бизлер шейит өлген батырлары
денесин түни менен Гөнеге апарып қойып,
ерте қайттық. Гөне ол ўақытта қазақ-қарақал
пақ қолында еди.

Ескенениң адам қалмай дәрья жағасына—Саманбай,
Ақтерек жағысларына сыймай кетти. Үш күн
жүрсіп, дәрьяның аржағына өттік. Яўмытлар
қолында алып қалды.

Аманжол, Қаражан, Емберген хәм Мәтжан шомаклар
қолдың қарақалпақлары еди. Олар Халқабат
қолына келіп, хан Мақсым отрядлары менен бирликте
Уральскийлерге биригип кетти. Себеби болыс
«Большевиклер адам жейди»,—деп терис үгіт
етіп, надурис жолға салған еди. Сонлықтан Қа
зақ болыс-басшылары большевиклер атып өлтирген.

Хан Мақсым салдырды үлкен қаланы,
Алдына қойдырды мергенхананы.
Большойлар өлтирди Қаражан баланы,
Елдер ушын шейит болған Қаражан...

Бундай қосықлардың изи толып атыр. Бірақ мен
төрт қатарын ғана ядқа билемен. Ол ўақытта қа
зақ ақынлары да мынадай өдең шығарып еди:

Өтеш пенеп Ескене,
Ескене еске түскенде,
Жолбарысты көргендей,
Қашады яўмыт сескене.
Өзи өлсе де жигиттің
Сөзи қалады артында
—«Ғайраты ердин еш»,—деме,
Жорға демен жортақты,
Батыр демен қорқақты,
Ескене, Өтеш ер болып,
Қорып жүрди бир қыстай,
Қазақ пенен қалпақты...

Мен Өтеш батырды да өз көзім менен көрдім. Ол
жүдә айбатлы адам еди. Мурытлары қулағына ораты
лып турар еди. Батырлығы әуели түркменлер ишинде
болған сауашта билінген. Сонлықтан түркменлер
Өтештің баярына: — «Мына ғалпағынды ғойбериң!»,
(Елине қайтарып жибериң)—деп талап еткен. Солай

етип, Өтеш батыр ер жетип, камалына келгенін
йин елине қайтқан»⁴⁰.

— «Әкем Өтеш батырды көрген киіс және ол
пашыларға қарсы түреске де қатнасқан адам,
мағлыұмат береді Өмірзақ жыршы Қалбаев. —
ата меканымыз — Қарабайлыдан жоқарырақтағы
жыққан» әтирапы. Енді Аманжол менен Ескене ба-
лардың өлими жөнінде әкем Қалбай төмендегіше
гиме қылатуғын еді:

Машырық түркмен Мыңбай батыр қазақ-қара-
пақ батырларынан қорқып, Әзілербабаның шығыс-
ла тәрепінде бір гөне жаптың ишине келип ты-
ды. Олар кешке дейін атысып алдырмайды. Сон-
кейін Аманжол батыр жанындағы жолдасларынан
«Бұл баспашылар күн батып, қараңғы түскеннен
йін қашып кетер. Сонлықтан буларды күн бары-
алайық. Оның ушын күн батыс тәрепинен олардың
тине жууырайық. Қуяштың кешки сәулеси менен би-
лерди байқамай қалыуы мүмкін», — дейді.

Солдай етип қазақ-қарақалпақ батырлары жатыр-
баспашылардың үстине бірден топылыс жасайды.
Олар жақылап барған ұақытта Мыңбай батыр Аман-
жолдың немере иниси Лепес батырға мылтығын
лейді. Сол мәхәли Аманжол да танып қалып, бірден
оны атып жібереді. Өз нәубетінде Мыңбай батыр
Лепесті атып өлтиреді. Солдай етип, қазақ-қарақалпақ
отряды жаптың ишінде жатырған төрт баспашының
төртеуін де өлтиріп, күйінген жигитлер олардың дене-
лерін сойылған малдай қылып, туұрап таслайды. Бұл
ырас сөз екенлигине мен гүмайланбайман. Өйткені
мен ертеректе Гөне Үргениш районуна қараслы «Қызыл
күш» деген колхозда Машырық түркменлер менен
ауыллас отырғанман. Сол машырық түркменлердің
«Моллалы баба» деген қойымшылығы бар еді. Соның
шыйықшысы Қалжан деген киіс (өзі қазақты дайым
деп ойнайтуғын еді. — Ө. Қ.): — «Мынау Мыңбай ба-
тырдың қәбири. Оның денесін қазақ дайыларым ша-
уып, бөлеклеп таслаған екен. Түркменлер оны шууал-
ға салып әкеліп, усы қойымшылыққа жерледі», — деп
талай мәртебе еситкен едім»⁴¹.

— «Өтеш батырдың әуладлары арасында оған сырт-
қы пишини, түр-түсі усайтуғын балалары барма?» —
деп сорасақ, жасы үлкен кемпир-ғаррылар бизге бы-

на жууап қайтарды: — «Өтештин баласы Сапар
күтә жаслай жетім қалып, турмыстың қыйы-
нын көп көрген хәм нәренжан, ынжық болып бе-
руның үстине ол көсенамай. Ал Өтештин тууыс-
иниси Мамыттың баласы Елмураттың түр-түсі ба-
тасына усаңқыраған...».

Бұл Уллы Ұатандарлық урыс хәм мийнет ветераны
Елмурат (лақабы «Баяр» — Б. Қ.) ағаны из-
тауып алып, оның айтқан гүрридин хатқа түсир-

«Өтештин әкеси — Дәулетназар деген киіс, — деп
ады ол өзиниң сөзин. — Өтеш пенен Мамыттың әке-
де, шешеси де бир. Булардан басқа Сайыт, Қара-
Сержан деген инилери болған хәм олар Өтеш
аталас, я ағанын, я ининиң балалары еді.

Дәулетназар жарлы киіс болған. Сол себепли ол
өтешти бай бир түркменге шопанлыққа береді. Өтеш
жетте келе бир қызға ашық болып қалады. Бирақ
қалың мал төлеуге шамасы келмейді. Сонлық-
тан бағып жүрген қойынан биразын беріп, сол қызға
әленеді. Оны баяры сезіп қалады хәм Өтештин өми-
не қәуіп туұады. Сонлықтан баяры менен қаст бо-
лады және оннан қашып, басқа бир түркменге барып
бас паналайды. Соның қол баласы болып, ешегине ми-
ни алып, қойын бағып жүре береді. Ол жерге әуелги
баяры жүз атлы болып қуылып келеді хәм Өтешти
тутқынға алып кетпекші болады. Өтеш батыр хожайы-
нанан бес атар хәм ат дорба толы оқты сорап алады.
Ол оқпанда жатып алып, жүз атлыны қырып салады,
тири қалғанлары қашып қутылады.

Буннан кейін баяры Өтешти басқа шығарып, бөлек
үл тигіп береді. — «Атадан бесеу туұсан да, Ұатаныңа
жалғызсан», деген мақал бар. Енді сенің жекке бир
өштиннің жүриуін күтә қәуіпли, улым, елиңе қайт деп
үйді, дүнья-мүлкін Өтешке беріп, жолға шығарып
салады. Сонда келген жери — мына Жанақала еді. Мен
бұл гәллерди әкем Мамыттан еситтим»⁴².

Халық аузында Өтеш батырдың Хийуа ханына қа-
дай барғаны хәққында хәртүрли әпсаналар айтылып
киятыр. Бунның себебин Елмурат аға былайынша тү-
синдирип берди:

— «Өтеш батыр халықты тонап, пәтенге келтирип
атыр», — деп биреулер ханға жаманлаған. Сонлықтан

Ол Хийуаға бир өзи барған. Оның саўлатынан, сивен, асынған қурал-жарақларынан сескеніп, нынан тұрғанын өзи де сезбей қалған. Өтеш патент беріп, Жаңақалаға басшы етип жиберген. Өтеш батыр елге қайтып келгеннен кейін қырық жигит жыйнап, халықты түркмен басшына қорғауға кирискен. Өтештин анасы да хаял болып, балаларына қорғасыннан оқ қуып ген. Өтештин анасы да, өзи де арқалы адамларға. Батырдың алдында шынжырлы жолбарыс баслап жүреді екен. Өтеш өлетуғын күнн жол көринбеген. Ол жылан жылы, 1916-жылы 55 жасы қайтыс болған.

ЕЛМУРАТ МАМУТОВ
(Өтеш батырдың
инисиниң баласы).

Әкемнің айтыуы бойынша, иниси Мамыт екеуі баспашылар қуылып келген уақытта жаудың алдын тосыу ушын жолға шыққан. Иниси Мамыт: — «Аға, ана шығырдың керизинде бир түркмен жа-

деп. Өтеш батыр: — «Түркмен маған не қыя еди?» — деп орнынан тұрған уақытта душпан салған.

Мамыт Өтеш батырдың денесин шапаны ме- жауып, Жаңақаланың хәкимине хабар берген. Олар жыйналып келип, оның денесин Ханжаптың Жаңақалаға көтеріп апарған хәм сол кәраға үстине қам гербиштен жай салдырған. 1965-жыл бизлер — Өтеш батырдың әуладлары: Өтеш улы Амангелди улы Пирлепес, Мамыт улы Елмурат әрқимиз қам гербишти бузып таслап, тас гербиш жай салдық. Узинлығы 4 метр, ени 3 метр шама- ла, төрт мүйешли, адам бойлы бийикликте. Алды айуанша, үсти бастырылған жоқ, тек ағаш жа- ны тур. Онда басқа белги хәм жазыу жоқ. Бизлер шамамыз тек усыған ғана жетти.

Өтеш батырлар күтә жарлы болып, хәр қайсысында ат бар екен. Өтеш өлгеннен соң оның минген аты әкімге услатпай, адамхор болып кеткен. Өтеш батырдың иниси Мамыт хәм Амангелдиниң бала-шағасы сегіз адам екен. Әкем Өтеш батырдың атын жалғыз менен атып, сол адамларға сойып берген. Соң ол қыратқа көшип барған. Ол жерде бир қазақ досты бар екен, әкеме кеме хәм шақырауық газын берген. Әкем балық аулап, аншылық етип, Өтеш батырдың хәм инисиниң бала-шағасын асыраған. Совет хукимети тусын- да әкем милиция начальниги Мәтжан қотырдың қара- ндында отряд болып жүрди. Хукимет елди баспашы- лардан қорғауда көрсеткен хызметлерин есапқа алып, оған гүуалық берип қойды және барлық салықтан азат етті. Әкем Мамыт 1939-жылы 63 жасында қайтыс болды»⁴³.

Хақықатында Өтеш хәм Ескене батыр өлгеннен ке- йин олардың изине ерген жигитлер хәр жаққа бөлинип кеткен. Өтештин еки иниси Сайыт, Қаражан әуели Хал- кабад, соңынан Шымбайға келип, хан Мақсымның то- нарына қосылған болса, Мәтжан хәм Емберген шомақ- тар қоныратлы Қутлымурат бий (Бала бий) диң нө- керлері менен бирлесип, баспашыларға қарсы түресе- ди. Бирақ Балабийдин нөкерлері арасында мийнеткеш халықты талау, мал-мүлкин урлау усаған оңбаған хә- рекетлер орын алады. Сол себепли Емберген шомақ Балабий менен келисе алмай, қызыл әскерлерге келип

қосылады хәм Қарақалпақстанда совет хукиметини
натыўға белсене қатнасады және районлық ишкери
бөлиминде көп жыл минсиз хызмет етип, қарт
өз әжеленин қайтыс болады. Өтеш хәм Ескене ба
дың жигитлеринен Матжан шомақ совет хукиметини
натыў жылларында душпанлардың оғынан құрбан
лады. Ернийаз шомақ пенен Айтмурат айылыны
көзде баспашылар жер төлеге қамап тирилей өртеп
береди. Сондай-ақ Аманжол батырдың жигитлерини
Түбирқул менен Гүзенбай Қанлыкөзде (Ленинабад
йоны), Кенес Оразбаев Қызкеткеннини сағасында
тыс болады. Олардың үшеўи де қызыл әскерлер мен
бирликте Қарақалпақстанда совет хукиметини ор
тыўға белсене қатнасқан еди. Ал Бермағамбет Ам
жолов И. Қ. Волошин басшылық еткен ықтыярлы
рядлардың қурамына ағза болып, елимизди баспан
лардан тазалаўда айрықша ерлик көрсетти хәм
ОГПУ диң коллегиясы тәрәпинен хұрмет грамота
менен сыйлықланды. Соңынан ол бирнеше жыл да
мында Хожели районьында Сталин атындағы колхозда
баслығы болып иследи хәм мийнетте ерискен табыс
ры ушын СССР Жоғарғы Совети Президиумының па
маны бойынша «Хұрмет Белгиси» ордени менен награ
ланды⁴⁴.

Өтеш батыр ҳаққында дөретилген аңыз-эпсаналар
аўызша түрде халық арасында еlege шекем сақланып
киятыр. Бирақ олардың айырымлары ертеклик қәси
етке ийе болып, вариантласып кеткен. Биз бул эпсана
лар менен халық қосықларының тарийхый-ҳақыйқат
лыққа жақын келетуғынларын китап оқыўшыларының
дыққатына усындық.

Өтеш батырды өз көзи менен көрип қалған жасы
үлкен кемпир-ғаррылар, батырдың туўған-туўысқанла
ры менен ушырасып, оның туўылған хәм қайтыс болған
уақтың, әкесиниң аты ким екенлигин анықладық. Усы
ларға тийкарлана отырып, Қанлыкөлли халық батыры
Өтеш Дәўлетназар улы 1861-жылы туўылып, 1916
жылы 55 жасында дүньядан қайтты»,—деп исенимиз
түрде айта аламыз.

70—80-жылларда биз Өтеш батыр бас болып салдыр
ған қорған—таза Жаңақаланы еки мәртебе барып көр
ген едик. Әўели барғанымызда бир хожалықтың оның
ишине қаўын хәм жүўери егип қойғанын билдик. Соң

ғы барғанымызда Ленинабад району «Советская Ка
ракалпакия» совхозының бул қорғанды гараж сыпа
нында пайдаланып атырғанының гүўасы болдық. Неше
иңлаған адамлардың манлай тери хәм ҳадал қаны
тоғилип салынған бул қорғанды жәмийетшилик қә
уендерликке алып, бурынғы қалпине келтириўи керек.
Газета оқыўшылары Өтеш батырдың басына естелик
салыў туўралы усыныс көтерген еди⁴⁵. Бул пикирди би
з менен гүрриңлескен кемпир-ғаррылардың барлығы
да қуўатлады. Сонлықтан республика жәмийетшилиги
бул мәселени алдағы уақытта унамды түрде шешиўи
тийис,—деп есаплайман. Өйткени, Қарақалпақстан мий
неткешлериниң азатлығы хәм бахыты ушын гүресте
қаҳарманларша құрбан болған Өтеш батырға есте
ликтин орнатылыўы—келешек әўладларды патриотизм
руўхында тәрбиялаўда үлкен әҳмийетке ийе болады.

КӨПТИЛЕУ
НУРМУХАМЕДОВ

1937-жылы 20-сентябрьде көрнекли мамлекетлик ғайраткер Көптилеу Нурмухамедов «халық душпаны» деп нахақтан айыпланып, қамаққа алынды. «Бул ал-жасық,—деген еди К. Нурмухамедов сол ўақытта.— Совет ҳүкметинин алдында ҳеш қандай айыплы ис қылғаным жоқ. Тексерип көрер ҳәм босатып жиберер. Пердегүл, сен балаларыңа қара. Мен тез қайтып келе-мен».

1937-жылдың гүзинде К. Нурмухамедовтың бала-шағасы Хожели қаласында жасайтуғын еди. Еки милиционер Көптилеудин қолын бугаулап, аттын алдына салып айдап кетти. Бул қорлықлы ауҳалды көрип турып зайыбы Пердегүлдин үйинде қалып қойыуы, әлбетте, мүмкин емес еди. Ол еки жасар қызы Раяны өзинин анасы Дәулет кемпирге таслады да Тәжигүл, Марат, Мариялардың бирин жетелеп, бирин арқалап Әмиўдәрьяның жағасына пияда келди. Пердегүл хошласқаннан кейин де көп жерге шекем параходтан қалмай барды. Буларды көрип ҳәм қатты дауыслап, Көптилеу былай деди:

— Пердегүл қал! Нәмәрт болма! Өзинди ҳәм ба-

лаларынды жөнсиз қыйнама. Қайт үйге! Қызыл сап-ақта мениң барлық ҳужжетлерим ҳәм сўўретлерим бар. Соларға беккем бол. Мен бас-аяғы бир айға жетпей қайтып келемен...

Тилекке қарсы, ол қайтып келе алмады, жигирма жылдан кейин барып оның бала-шағасы Қ. Нурмухамедовтың өлгени ҳаққында гўўалық ҳәм ақлау қағазын алды. Усы жигирма жыл ишинде Пердегүл турмыс қыйыншылықларын басынан көп кеширди. Ери қамалған ўақытта оның айы-күни толып отыр еди. Бир көптеден кейин ол жас босанып, жақсы нийет пенен қызының атын Дәметкен деп қойған еди. Әлбетте, Пердегүл күйеуим аман-есен келеди деп дәме еткен еди, бирақ оның бул ўмити ақланбады. Ол шым-шырқадай бес бала менен 34 жасында тири жесир болып қалды. Қызының үлкени Тәжигүл он төрт жаста еди. Оның да минези бирден өзгерип, қатар-қурбылары менен ойнап-күлгенди қойды. Өйткени класында бирге оқып атырған қурдаслары оған «халық душпанының» қызы деп жеркениш пенен қарайтуғын болды.

— Қарағым, бир жылша шыдас,—деп нәсиат берди оған анасы.—Жетинши классты питкерсен, Төрткүлге оқыўға жиберемен. Жезден Генжебай педагогикалық техникумда оқытыўшы болып ислеп атыр. Сен қызапаң-Жумагүлдин үйинде жатып оқып, демде муғаллим болып шығасаң...

1938-жылы Тәжигүл Төрткүлге келди. Бул ўақытта Г. Убайдуллаевты «халық душпанының» күйеу баласы деп айыппап, прокуратура хызметкерлери қуўдалап атыр еди. Гейде ярым ақшамда келип, кийимлерин де кийгизбей, майкишен алып кетип, оны қыйнап тергейтуғын еди. Көрнекли мамлекетлик ғайраткер К. Нурмухамедовтың нахақтан қамаққа алынуы ҳәм белгили илимпаз, педагог Г. Убайдуллаевтың қуўдалаўға ушыраўы бул үйдин әбден берекетин қашырды, Жумагүл менен Тәжигүл екеўинде ауыр наўқасқа гириптар етти. Генжебай жала-дөҳметтен еплеп қутылып, Қарақалпақ мамлекетлик баспасына редактор болып жумысқа орналасқаннан кейин зайыбы Жумагүл менен балдызы Тәжигүлдин ден саулығын дүзеу ушын тийисли ғам-хорлық жасады. Ол ҳаялын орайлық курортлардың бирине емленүүге жиберди, балдызын Самарқанд об-ластындағы санаторийға орналастырды.

Нурмухамедова сиңлисинин ден сауынан бийкарга қауәтерленбеген еди. Тәжигүл өкпе (туберкулез) кеселинен тәуір бола алмай 1941-жылы май айында Хожелиге келип, қайтыс болды. Үлкен қызы Тәжигүлдин өлими Пердегүлге ауыр соққы болып тийди. Сол жылдың бәҳаринде алты жасар Рая, төрт жасар Дәметкен атлы екі қызы бір айда қызылшадан қайтыс болып, Дәулет кемпир менен Пердегүл Хожели менен Назлымхан сулыұ арасында көзлеринин жасын көл қылып төкті. Көп кешикпей Уллы Уатандарлық урыс басланып, Нурмухамедовлардың қайғысы улыұ ма халықлық қайғы-хәсирет пенен ушласып кетти. Пердегүл күйеуинин тусында ликбезде оқып, латынша сауатын ашқан еди. Соңынан Төрткүлдеги қысқа мүддетли курста билимин жетилдирип, балалар бақшасында тәрбияшы болып иследи. Уллы Уатандарлық урыс дәуиринде жалғыз өзинин айлығы менен төрт адамды (Дәулет кемпир, Марат, Мария хәм өзи—Б. Қ.) асырауы оғада қыйын болды. Сол себепли Хожели районы 10-ауыл Ленин атындағы колхоздың председатели Мырзамурат Абдуллаев бул ауҳалға жаны ашып, К. Нурмухамедовтың семьясын кемели Шомайға көширип алып кетти. Пердегүл колхозшы болып иследи. Мария бир мезгил Пердегүл мектепте оқып, бир мезгил анасына көмек берди. Дәулет кемпир үй ишин еқарады. ал Марат Нөкистеги жездеси Г. Убайдуллаевтың үйине келип, әуели Пушкин атындағы орта мектептин рус класында, оны питкерген соң Қарақалпақ мәмлөкетлик педагогикалық институтының рус тили хәм әдебияты факультетинде оқыды, 1951—1953-жылларда ол СССР Илимлер Академиясы Шығысты таныу институтының аспиранты болды.

М. Нурмухамедов 1953-жылы кандидатлық диссертацияны табыссыз жақлады хәм ол диплом менен қоса Москвада үйленип, Вероника Валентиновна Соколова деген рус қызын келиншек етип ауылына алып келди. Буларды көрип Дәулет кемпир менен Пердегүл екеуи қосылып, үн салысып жылады.

— Көптілеуден қалған улымызды уяға, қызымызды қыяға қондырармыз, деп отыр едик. Бул жақсы нийетимизге жете алмадық. Мария болса оқып жүрген жеринен бизлерге айтпастан бир жигит пенен қашып кетипти. Сен, Марат, мына сап-сары қатынды ер тил

елип турсан. Ауылда шөкелеп қойған қызымыз бар еди. Қартайғанда келин жумсап, рәхәтін көрермиз, деп үмит еткен едик. Маратжан, бизлерди бүйтип неге күйдиресен?

Дәулет кемпир менен Пердегүл бираз ўақыт келинине кеўили толмай, наразы болып жүрди де, олар ақыры бир дурыссыз шешимге келди:

— Марат та, «сары қатын» да өз күнине сау болсын. Бирин-бири қалессе, жасай берсин. Бизлер оларға қолел келтирмейик,—деди де рузыгершиликке айланып кетти. Көп кешикпей бул үйде бир қууанышлы ўақыт жүзеге келди. Нурмухамедовлардың семьясында он сегиз жылдан кейин нәресте сести шырқырап еситилди хәм ол семьяның дәнекери болды.

Хақыйқатында да «сары қатынның» туўып берген еки аппақ қызы да Дәулет кемпир менен Пердегүлдин демде өзлерине қаратып алды. Марат пенен Вероника оларға Мариника хәм Ирина деп гуўалық жаздырса, еки кемпир қарақалпақшалап Гүлайым хәм Шәсәнем деп өзлеринше ат қойып алды.

Сонда да Дәулет кемпирдин кеўили тек бир нәрсе ғана қабартатуғын еди. Ол да болса, усы семьяның тийкарын салған Көптілеу Нурмухамедовтың нахақтан «халық душпаны» сыпатында тюрьмаға қамалып, жигирма жылдан бери хабар-атарсыз кетиўи болды. Партияның XX съезди хәм КПСС Орайлық Комитетинин жеке адамға сыйыныўшылықтың ақыбетлерин сап-ластырыў хаққында қарары шыққаннан кейин Пердегүл Көптілеуди ҳәр күни еки-үш мәртебе еске алатуғын еди.

— Маратжан, заң-зәкүнди жақсы билесен, рус тилинде арза жазыў қолынан келеди. Әкеңниң дәрегин излестирсең-ө,—деп баласына тапсырма береді де, өзи ақланып шыққан адамларға жолығып, олардан Көптілеуди қашан, қай жерде көргенлигин сорастырады.

—1937-жылы ноябрь-декабрь айларында мен Төрткүл қаласындағы тюрьмада Көптілеу аға менен бирге болдым,—деп еске түсирди Ийбат Бекбаўлиев.—Тергеушилер бизлерге нахақтан «халық душпанысыз» деп жала жапты хәм «сизлер Совет ҳүкиметин қулатып, капиталистлик дүзимди қайтадан орнатуўға ҳәрекет еткенсиз»,—деп айыплады. Көптілеу аға тергеуде өзін мәртлерше тутты.

Бизлердің сыртқы дүния менен байланысымыз жоқ еді. Тергеушілер орта әсирдегі инквизиторлардың ұсылларын қолланып, бизлерді аямай қыйнайтуғын еді. Бул азапқа шыдамағанлар «хақыйқатында да Қарақалпақстанды базыбиреулер сырт елге сатқан шығар, ески байлар менен хәмелдарлар хукимет басын қайтадан келген шығар»,—деп ойлады. Усындай ұақытлары Көптілеу:

Бизде ондай бий жоқ, хеш ұақта болмас,
Совет жолы өзі туұра, сап-саррас,
Хақыйқатын ашар истин, асықпас,
Үлеске не тийер, пайдан билмедик.

—деп қосық жазып тюрьмада жатырған адамлардың руұхын көтеретугын еді. Декабрьдің ақырында Көптілеу ағаны бөлек камераға алып кетті хәм буннан кейин ол киси менен бизлер ушыраса алмадық... КПСС тия XX съезди хәм КПСС Орайлық Комитетинин 1956-жыл 29-майдағы қарарына байланысты Көптілеу Нурмухамедов өлгеннен кейин реабилитация етилди (ақланды).

Пердегүл: «Әкеннен қандай хабар бар?»—деп күнде-күнде сорастырып қоймағаннан соң, баласы Марат азанғы чай ұақтында оған Москвадан келген справка менен гүуалықты оқып берди:

«Справка. 1937-жылы 20-сентябрьде бурын Қарақалпақстан АССР Орайлық Атқарыу Комитетинин Председатели болып ислеген Көптілеу Нурмухамедовты айыплау бойынша ис 1957-жыл 19-июльде СССР Жоқарғы судының Әскерий коллегиясы тәрәпинен қайтадан қаралды.

К. Нурмухамедовтың ис бойынша Әскерий коллегияның 1938-жыл 13-октябрьдегі хукими жаңадан ашылған жағдайларға байланысты бийкар етилди хәм оның хәрекетлеринде қылмыс болмаған себепли истоктатылды.

К. Нурмухамедов өлгеннен кейин реабилитация етилди (ақланды)». «Қайтыс болғаны хаққында гүуалық. ТШ №049050 Нурмухамедов Көптілеу Бир мың тоғыз жүз отыз тоғызыншы жыл жигирмаланшы декабрьде қайтыс болды». «Қайтыс болуы себеби» деген графаға хеш белги қойылмаған.

—Маратжан, ойсызлық еттиң-ғой,—деп ескертти

көпті көрген ақыллы Дәулет кемпир.—Бундай суұық ашарды ағайын-туұғанларды шақырып болып еситтиретугын еді. Қызым Пердегүлге қыйын болатуғын болды-ғой...

Хақыйқатында да бул еки хат Пердегүлдің жүрек-бауырына зәхәрли қос оқ болып қадалды. Ол СССР Жоқарғы Суды Әскерий коллегиясының мөри хәм таңбасы басылған, юстиция полковниклери Цырлинский хәм Русаковлардың қоллары қойылған рәсмий документлерди көрип, Көптілеуден мәңги айрылып қалғанын анық сезді. Төрги бөлмеге барып, басын дийуалға урды, шашларын жулды, бетлерин тырнап, кийимлерин жыртты, жоқлау айтып жылады... Қоңсылары менен ағайындери хаял адамның бүйтип қыйналып, ұзақ жылағанын бурын көрмеген еді. Олар Пердегүлди аяп:

—Жеңге, тағдирге илаж қанша? Көптілеу ағаның қалған жасын ул-қызлары менен ақлықтарына берсин! Шүкирлик еттиң! Жыламаң,—деп тәселле айтқан болды...

Мине, мен Нөкис қаласы Линейный тупик номери үшінши жайда М. К. Нурмухамедовтың үлкен қызы Мариникаға еншиге берип кеткен үйде жумыс ислеп отырман. Академик Мараттың зайыбы Вероника Валентиновна үй архивинин материалларын алдыма кеңнен жайып таслап, олар туұралы түсиник берип отыр:

—Бул бахалы документлер менен фото-сүуретлерди әуели Дәулет кемпир хәм Пердегүл жигирма жыл қызыл сандықтың төринде жасырып сақлаған. Соңынан Марат араб, латын, рус алфавитлериндегі жазыуларды оқып шығып, белгили бир системаға түсирди. Хәзир бул мүлктин хожайыны—өзим. Мен өлсем улым Артур, қызларым Мариника хәм Ириналар ийелик етеди. Бирақ бул гәзийне тек Нурмухамедовлардың жекке өзлерине ғана тийисли емес. Себеби бул документлер менен сүуретлерде пүтин бир қарақалпақ халқының жетпис жыл ишинде басып өткен тарийхый жолы сәуленген. Сонлықтан, қәиним, сеннен тарийхый ұақыяларды толық хәм дурыслы халында жазыуды талап етемен. Ал мен хәзир Шорша қойымшылығында Мараттың қәбирине белги салдырып атырман. Ол жерде СССР Орайлық Атқарыу Комитетинин ағзасы, Қарақалпақстан АССР Орайлық Атқарыу Комитетинин биринши председатели, қайинатам Көптілеу Нурмухамедовқа, қарақалпақ халқынан өсип шыққан биринши академик Марат Көпті-

леуович Нурмухамедовларға естеликлер орнаттым. Ең алдымен қашаттырамаңды оларды мрамор плиталар менен қаплаттырамаң. Усы жұмыстарды питкергеннен кейін Москваға барың. СССР Жоқарғы Совети Президиумының председателине арза етемен. Атам менен күйеуимнің өлім арасында уқсаслық бар. Олардың екеуі де зайыбына: «Сен балаларыңа қара! Мен тез қайтып келемен», — деп кетіп еді, бірақ олар қайтып келе алмады... Совет хуқыметінің басшысынан қайынатам менен күйеуимнің киметінің басшысынан қайынатам бұл тилегін бір мақал курбан болыу себеплерін анықлап беріуді соранаман. Вероника Валентиновнаның бұл тилегін бір мақалада кеуілдегідей етіп орынлап шығуым, әлбетте, қыйын. Сондықтан хәзірше Пердегүл хәм Көптілеу Нурмухамедовлардың өмірінен гейпара фактлерди еске түсіріу менен шекленемен.

Көптілеу Нуреке улы (Нурмухамед исминин қысқарған түрі **Б. Қ.**) хәм Пердегүл Үббинияз қызы 1903-жылы Бозатау деген жерде, хәзіргі Мойнақ районы «Мойнақ» совхозының территориясында тууылады. Олар өзлерінің балалық хәм жаслық дәуірін бір ауылда өткерди. Бирин-бири сүйіп қосылып, он төрт жасында турмыс құрды хәм жигирма жыл өмірдің ашшы-душшысын бирге татысты. Усы жигирма жыл ишінде Көптілеу Нурмухамедов Мақатай байдың малайынан автономиялы республикамыздың биринши Президентине шекемги даңқлы мийнет хәм гүрес жолын басып өтті. Мақатайдың балық аулап жүрген малайларының арасында революциялық кейиптеги рус рабочийлары да бар еді. Олар менен бирге ислеіп, Көптілеу рус тилин азлап үйренеді хәм Россиядағы революциялық хәрекетлердің барысынан уақтында хабардар болады. Бул оның класслық сана-сезимінің ертерек оянуына унамлы тәсілдерін тийгизді. 1920-жылы Хийуаның ең соңғы ханы Сейдабулла тахтынан қулатылып, Хорезм ойпатында Совет хуқыметі орнатылады. Усының нәтижесінде Көптілеу қулықтан қутылады хәм өз ауылына қайтып келип, жәмийетлик-сиясий жұмыстарға белсене қатнасады. 1921-жылы ол комсомолға ағза болып кирип, 1924-жылға шекем Қоңырат округи Соркөл волосты комсомол комитетінің секретары болып ислеиди. 1924-жылы округиң басшылары зейинли жас жигит К. Нурмухамедовты Хорезм республикасының сол уақыттағы пайтахты Хийуа қаласына оқыуға жибереди.

Айлық муғаллимлер таярлау курсына табыссыз тамамдалып, ол қолына төмендеги документти алады:

«Шаадатнама. Бериледур ушбу шаадатнама Қоңыраттың Қыят мешит қауиминен Көптілеу Нурмухамедовна, бул жолдас билимнің жетилдириу муғаллимлер курсында оқып, ортаншы дәрежеде мағлыұматлы муғаллимлерден хасабланып, баслауыш мектептердің биринши классларында муғаллимшилик етиу уқыбына ийе болғаны тастыйық етиледі деп

Хорезм Шоралар Социалистлик Жәмхуриятының Моариф нәзири Рахман улы. 1924-жылы, 30-август».

К. Нурмухамедовтың буннан кейін оқыуға уақты болмады. Дәуір оннан тынымсыз мийнет етиуді талап қылды. Сондықтан Көптілеу турмыстан үйренди, өмірінше өз бетінше оқып, билимнің жетилдирди. Қарақалпақстанда Н. Дәуқараевтың «Интернатта» гүррінің оқымаған адам дерлик жоқ деуіге болады. Қоңырат базарында, қуырдақхана менен көшелерде қаңғырып жүрген баспанасыз жетім балаларды ушлап алып, оларды өлпешлеп оқытып, тәрбиялаған сүйикли муғаллимди бизлер хеш қашан есимізден шығармаймыз. Бірақ жазыушының усы муғаллим образына Көптілеу Нурмухамедовты прототип етіп алғанлығын айырым изертлеушілер ғана биледи. Оның өзі оқытып тәрбиялаған хәм үгітлеп жоқарғы қалаларға оқыуға жиберген шакиртлерінің арасынан Н. Дәуқараевтай атақлы илимпазлардың, А. Бегимов, Х. Ахметовтай талантлы шапырлардың, белгилі басшы хызметкерлердің өсіп шыққанлығын биз бүгін мақтағыш пенен еске аламыз.

1924—1926-жылдарда К. Нурмухамедов Қоңырат округлик комсомол комитетінің биринши секретары болып ислеиди. Бул дәуірде ески байлар, хәмелдарлар менен молла-ийшанлар Совет хуқыметіне қарсы ыдыратыушылық жұмыстарын алып барды, басшы партия, совет хызметкерлерінің, муғаллимлердің өміріне қыстыянлық жасады, оқыушыларды өлтирди. Баспашылардың топылысынан қорғаныу үшін Хорезм компартиясы атқарыу бюросының қарары бойынша Қоңырат хәм Хожели қалаларында 1000 адамнан ибарат айрықша тапсырмаларды орынлаушы отрядлар (ЧОН) дүзилди. К. Нурмухамедов ЧОН ның коммунары (командири, билет №40610—Б. Қ.) болып ислеіп, Совет хуқыметінің душпанларын қыйратыуға белсене қатнасады.

Усының менен бирге ол Қазақбай Аллабергенов, Ш. берген Ибрайымов усаған ауыл хабаршылары менен бирге «Еркін қарақалпақ» газетасына Қоңырат округі бойынша мақалалар жазып, жергилік байлар менен дин ийелерінің сырларын аяусыз ашқаралайды. Нурмухамедовтың бұл дәуірде іслеген көрнекті жетімдері атақты қарақалпақ классик шайыры А. Мұсаевтың «Бола басады» қосығында былайынша тәртіпленеді:

Көптілеу — жаслардан, Қуат — партия,
Қошай — «Союз», Турдымұрат — моалия,
Бай хәм ийшандарды етіп жерия,
Жүрген жерін беккем тутта басады.

К. Нурмухамедов 1925-жылы сентябрьде ВКП (б) қатарына ағза болып кіреді хәм 1926—1927-жылдарда Қоңырат округлік халық билимлендіріу бөлімінің баслығы болып іслеіп, сауатсызлықты сапастырыу жұмыстарына белсене қатнасады.

Бұл жыллар ауыллық жерлерде класслық гүрестің кескінлескен дәуірі еді. Мәселен, 1929-жылы сентябрьде Тахтакөпір районында Жәліп мақсым хәм Барлықбай болыстың басшылығында контрреволюциялық көтеріліс келип шықты. ВКП (б) Қарақалпақстан обкомының қарары бойынша К. Нурмухамедовтың басшылығында арнаулы группа дүзілді хәм оған усы көтерілісті бастырыу ұазыйпасы жүкленді. Партияның сыналған жауынгері К. Нурмухамедов усындай қыйын жұмыстарды барлық ұақытта да табыссыз түрде орындап шықты.

К. Нурмухамедов Қарақалпақстан областьлық атқару-комитетінің председатели болып іслеген 1929—1932-жыллар — бұл социалисттік қурылыстың тез пәтпенен алға өрлеген дәуірі болып, Қарақалпақстан мийнеткештері халық хожалығы хәм мәдениеттің гүлләнетарауларында жайнаған табыстарды қолға киргизді. Сонлықтан ол Уллы Октябрь социалисттік революциясының 14 жыллық байрамына арнап жазған мақаласында: «Он төрт жыл аз ғана ұақыт болып көрінсе де бұл жыллар ишінде халқымыздың өмирінде он төрт жүз жыллық өмирдің не тәжірийбесине ерискеніміз көриніп тұр»⁴², — деп мақтаныш пенен көрсетеді.

1930-жылы 20-июльде СССР Орайлық Атқару

Комитеті Қарақалпақстан автономиялы областың Қарақалпақстан автономиялы областың құрамынан шығарып, РСФСР дың құрамына қосыу хакқында қарар қабыл етті. Усы қарардың барлық тарауы бойынша қаражетлерди планштық жұмысы К. Нурмухамедовқа жүкленді. Усы ісдегі документтің биреуінде: «Бұл гүуалықтың ВЦИК тың ағзасы Көптілеу Нурмухамедовқа РСФСР дың барлық мәкемелерине еркин кирип, хызмет бабында сөйлесиуине хуқық берилген», — деп жазылған еді. Ол бұл жұмыстардың барлығын инабатпен орындап шықты. Енди Қарақалпақстан автономиялы областың автономиялы республикаға айландырыу шұрғлиги туўды.

1931-жыл 15-июльде ВКП (б) Қарақалпақстан обкомының қарары бойынша К. Нурмухамедовтың басшылығында арнаулы группа дүзиліп, бұл группа Қарақалпақстан автономиялы областың Қарақалпақстан АССР ына айландырыу мәселеси менен тиккелсей шұғылланды. 1932-жылы 20-мартта СССР Орайлық Атқару Комитеті Президиумының қарары менен Қарақалпақстан автономиялы областы Қарақалпақстан Автономиялы Совет Социалисттик Республикасы болып қайта дүзілді. 1932-жылы 25—29-май аралығында Қарақалпақстан АССР Советлерінің 1 шөлкемlestириу съезди салтанатлы жағдайда жұмыс іследи. ВКП (б) Орайлық Комитетінің органы «Правда» газетасы бұл тууралы былайынша хабарлады: «Хроника. Төрткүл қаласында Қарақалпақстан областының АССР ға айландырылуына байланыссы шақырылған Қарақалпақстан Советлерінің биринши республикалық съезди өз жұмысын тамамлады. Жаңа Автономиялы Совет Социалисттик Республикасының хукимети дүзілді. Қарақалпақстан Орайлық Атқару Комитетінің Председатели болып Көптілеу Нурмухамедов сайланды. Россия телеграф агентлиги»⁴³.

1930—1933-жылларда Қарақалпақстанда мәмлекетлик театр, баспахана, жазушылар шөлкеми, илимизертлеу институты усаған жаңа мәкемелер ашылды. СССР Илимлер Академиясы Қарақалпақстанды комплексли түрде изертлеп, 1933-жылы Ленинград қаласында Қарақалпақстан АССР ының өндириуши күшлерин үйрениуіге арналған пүткил союзлық илимий кон-

Фереция болып өтті хәм онда К. Нурмухамедов шын ғып сөйлеп, жас республиканың илими менен мәдениетін рауажлауды ушын тийисли жәрдем берүүн өтинди. К. Нурмухамедовтың басламасы бойынша көрнекли совет илимпазлары Қарақалпақстанға келип, илим-изертлеу жұмыстарын алып барды, Москва қаласының Дзержинский районы Қарақалпақстанды қәуендерлигине алып, қәнигели рабочий кадрларын таярлап берди.

К. Нурмухамедов бир неше мәртебе жоқары партия, совет хәм комсомол органларына делегат болып сайланды. Ол ВЛКСМ Қарақалпақстан областының биринши конференциясының делегаты болды хәм онда РЛКСМ обкомының ағзасы болып сайланды (1926-жыл), РЛКСМ IV Пүткилқазақстан үлкелик конференциясының делегаты болды. К. Нурмухамедов ВКП (б) Қарақалпақстан областылық II (1926-жыл), III (1927-жыл) хәм V (1930-жыл) партия конференцияларына хәм VI Пүткилқазақстан үлкелик партия конференциясына (1927-жыл) делегат болып қатнасты. К. Нурмухамедов Қарақалпақстан автономиялы областы Советлериниң I Шөлкемлестириу (1925-жыл), III (1929-жыл), IV (1931-жыл) съездлерине хәм Қарақалпақстан АССР Советлериниң I шөлкемлестириу (1932-жыл) съездине делегат болды. Сондай-ақ ол Қазақстан АССР Советлериниң VIII съездине қатнасып, онда Қазақстан АССР Орайлық Атқару Комитетиниң ағзасы болып сайланды (1929-жыл). Ол Советлердин Пүткилсоюзлық XIV съездине хәм Пүткилроссиялық Советлердин XV съездине (1929-жыл), СССР Советлериниң VI съездине (1931-жыл) делегат болды. К. Нурмухамедов СССР Орайлық Атқару Комитетиниң және СССР Орайлық Атқару Комитети Союзлық Советиниң ағзасы болып сайланып, М. И. Калинин, В. П. Бауман, Ю. Ахунбабаев, Ф. Хожаяев усаған көрнекли партия, мәмлекетлик ғайраткерлер менен бирге ислесиу бахтына ийе болды.

Совет хукимети тусында Мақатай байдың малайынан автономиялы республикамыздың хукимет басшысы дәрежесине шекем жолды басып өткен белгили мәмлекетлик ғайраткер Көптілеу Нурмухамедов 1937-жылы 20-сентябрьде «халық душпаны» деп аталып, қамаққа алынды хәм ол 1938-жылы 13-октябрьде СССР Жоқар-

ы Суды Әскерий коллегиясының қарары менен ен ауыр жаза — атыуға хуким етилди. Хақыйқатында оның Совет хукимети алдында хеш қандай гунасы жоқ еди. Жала-дөхметтиң салдарынан К. Нурмухамедовтың жала-шағасы көп жыллар дауамында материаллық хәм моральлық жақтан зәлелге ушырады. 1957-жылы 19-июльде СССР Жоқары Әскерий коллегиясының хукими менен Көптілеу Нурмухамедов өлгеннен кейин ақланды. Өзбекстан Компартиясы Қарақалпақстан обкомының бюросы 1958-жылы 6-апрельде Қ. Нурмухамедовты КПСС қатарына қайта тиклеу хақында қарар қабыл етті.

Демек, халқымыз хәзирги дәуирде бизлерден, илимпазлар менен жазыушылардан көрнекли мәмлекетлик ғайраткер, Қарақалпақстан АССР ының биринши Президенті Көптілеу Нурмухамедовтың даңқлы өмир хәм гүрес жолын толық ҳалында қайта тиклеуді талап етип отыр.

ТУРДЫМУРАТ
БЕКИМБЕТОВ

Хәзирги ўақытта орайлық газета-журналларда мийрим-шәпәт хәм қайыр-сахауат мәселелери ҳаққында көп ғана мақалалар жәрияланып атыр. Бул мақалаларды оқыған сайын Қарақалпақ мәмлекетлик педагогикалық институтында маған тәлим-тәрбия берген хәм турмыс қыйыншылықларына дуушакер болған ўақытта ақыл-кеңеслерин айтып, руўхый жақтан қоллап-қуўатлаған әдиўли устазым Турдымурат аға Бекимбетовти дәрхал еске түсиремен.

1956-жыл, 20-июль. Пайтахтымыздағы «Жеңис» баланың алдында Турдымурат аға менен ушырасып қалдым.

— Иним, кешир!—деп баслады ол өзиниң сөзин.— Мен сениң обалыңа қалыппан. Бир мәсләхәт сорамақшы болып үйге барған екенсен. Мен ақмақ оны түсинбей, саған урысып жибериппен. Жораларыңнан қатты ауырып қалып, республикалық психоневрологиялық емлеўханаға түскениңди еситип, күтә өкиндим. Бул баланы енди қалай көрип, қалай кеширим сорайман?—деп қыйналып жүр едим. Ушырасқанымыз күтә жақсы болды. Тәўир болып шықтың ба? Қалайсаң, иним?...

Ишетуғын дәрим таўсылып, Нөкистин аптекасынан ери алыў ушын келген едим. Бурынғы танысларымның биразы мениң үстимнен мысқыллап күлип қараса, тағырмлары байқамаған адам қусап сырт берип кетип қаратыр. Қәстениң кеўилин сораў саўап екенлиги мың анықлап турғанда да олардың ойына кирип шықпайды. «Басы аўырмағанның қудай менен не иси бар?!»—деген сөз усындай ўақытта дөреген болса керек. Елде жақсы да, жаман да көп. Усындай жақсы адамның ери—Турдымурат ағаның маған мийирман болып, сол-аўхалымды сорасқанына төбем көкке жетип қалды. Түр-түснме дыққат пенен бир қарап шықты да:

— Уақ, иним арақтан уўланыпсаң-ғой,—деди ол.— Сол күни билгенде өзим-ақ емлеп, сени үш күнде тәўир қылып жиберетуғын едим. Сен бүйтип, азап көрмеген болар един...

Бир айдан берли врачлар қанша тексерсе де, маған аурыссы диагноз қоя алған жоқ. Ал Турдымурат аға мениң не ушын аўырғанымды ап-аңсат билип тур.

— Сиз мени қалайынша емлер единиз?—деп сорайым.

— Оның усылы аңсат еди,—деди Турдымурат аға.— Ашшы қатықты зорлап ишкизип, ас қазаныңды таза-лайман. Сонынан таўық сорпаға тойғызаман, үш күннен кейин бурынғы қәддиңе келип, тәўир болып кететуғын един...

— Енди сол емди ислеўге болмай ма?—дедим мен қызықсынып.

— Жоқ, болмайды. Арақтың зәхәри ас қазан, ишек-лерден қан тамырларына өтип кетипти. Енди сени басқаша усыл менен емлеў керек,—деди де Турдымурат аға мени педагогикалық институтқа ертип әкелди. Ол институт директоры А. П. Тетюшевти кабинетине кирип кетти, мен қабыллаўханада бос стуллардин биреунде отырып, Турдымурат ағаның басқа адамлардан айырылып туратуғын айрықшалық қәсийетлерин көз алдыма келтире басладым...

1949-жыл, 14-июль. Шоманай районы, 12-аўыл Буденный атындағы колхозға Нөкистен республиканың бир топар басшы хызметкерлери автобус пенен қыдырып барды. Олар — Генжебай Убайдуллаев хәм оның ҳаял-бала-шағалары, Қаллы Айымбетов хәм оның ҳаялы Ақыл Әлеўова, Турдымурат Бекимбетов, Айтжан бақ-

сы Хожалепесов хәм басқалар еди. Аўыл адамдары лерине мирәт етти. Бирақ олардың ўақты қысқа еди. Сол себепли ағайинлери «Қонақасыңыз», «Биздин рыңыздың еншиси болсын»,—деп бес-алты қойды бусқа салды. Мен 7-классты питкерип, педучилие кириў ушын Хожелиге княтыр едим. Сонлықтан Шоманайдың жолы қазғанақ борпаң топырақ бир аўылдан екнши аўылға бараман дегенше қоллар шаңға батып қалады. Соның ушын ҳаял-балашлар қонақ үйлерге таслайды да, ер адамлар жолларын қонақ үйлерге кетеди, Турдымурат ағаның тобышомылыў ушын кетеди. Ол Ақжапқа түсип, жуўына алма тайып кеткен екен. Ол Ақжапқа келип, қойларды автобустың бир ўақытта ақсаңлап келип, қойларды автобусқа суўға ылақтырып жиберди, соңынан мени де жанып ийтерип жиберди.

— Хә, әкенди!—деп бақырды Турдымурат аға. Оқлаў жутқандай болып, неге зиңирейип турсаң? Жанына қойларды.

Мен қойларды бир қатар жуўып, құрғаққа шығардым. Олар дүр-дүр силкинди де, жаптың жағасындағы пишен хәм жантақларды отлаўға киристи.

— Қосшым, бул исин жарайды!—деди Турдымурат аға автобуста отырып.—Ақыры қырық градуслық ысында бул бийшаралар я отламаса, я суў ишпесе, өледирой...

Ол ата-анасынан жаслай жетим қалып, балалық дәўиринде Бекназар байдың шопаны болған хәм хәзир қойлардың шөллеп, аш болып турғанына жаны ашыған екен.

1954-жыл 24-январь. Г. Убайдуллаевтың ҳаялы Жумагүл Нурмухамедова қайтыс болып, мен мугаллимдерден еки күнге рухсат сорап алдым. 1946—1948-жыллары емлениўге келгенде хәм пединститутқа кириў Жумагүл жеңгемнің қолынан дузын көп ишкен едим. Аўылдағы дәстүр бойынша дәруазаға кириўден еки бүйиримди таянып, даўыс шығарып княтырман. Генжебай ағаның жайының алдында еки бөлек етип, ылайдан исленген сыпа бар еди. Солардың арасынан өтип, жайдың есигине бир-еки адым қалғанда бир киси мойныман қатты қысып алып, кейин қарай ийтерди хәм мени бес-алты метр адамлардан бөлек шығарды.

— Хә, әкенди!...—деп бақырды ол.—Қаяқтан келген есиң? Қалалық жерде бүйтип даўыслаўға бо-

лмайды. Пединституттың студенти едим,—деп мен мыңсырадым.

Жоғал, көзиме көринбе! — деп бақырды тағы да Хазир ойланып қарасам, ол дәўирде қарақалпақтың дәстүрлерин қолланыў қадаған етилген екен. Мен буған күтә қорлығым келип, Генжебай ағаның аясының тасасына барып, солқылдап жылап отырдым. Қасыма Жумагүлдің аталас иниси Марат Нурмухамедов келип: — Ол киси Турдымурат аға Бекимбетовтой. Ашыўынды бас. Сен түргел. Жумыс бар,—деп мениң қолыма дәптер хәм ақша берди.—Мына әрестерге телеграмма жибересен...

1954-жыл 1-сентябрь. Т. Бекимбетов екнши курста бізлерге марксизм-ленинизм тийкарларынан сабақ берсе баслады. Ол ўақытта КПСС тарийхын усылай атайын еди. Ырасымды айтсам, Турдымурат ағаның бизлерге мугаллим болып келгенин онша жақтырмадым. Себеби оның еки-үш мәртебе тарпыўына ушыраған едим. Буның үстине ол киси жөнннде хәр қыйлы гәплер тарқалған еди...

Әўелги ўақытта мен «бийыл бир сәтсиз мугаллимге тәп болдық-аў»,—деп иренжисем де, көп кешикпей бул пикиримнен қайттым. Өйткени Т. Бекимбетов өзиниң көнни күтә жетик билетуғын хәм материалды ықшам, түсиникли етип студентлерге бере алатуғын тәжирийбели оқытыўшы екенлигине көзимиз жетти. Ол дәўирде КПСС тарийхынан турақлы сабақлық жоқ еди. Сонлықтан, Турдымурат аға хәр тема бойынша қысқаша конспект жаздырады да, тийисли әдебиятлар ҳаққында кең түрде түсиник береди.

Т. Бекимбетов бизлерге келместен бурын мугаллимдердин билимин жетилистириў курсларына барып, бир-еки мәртебе оқып қайтқан еди. Бул ҳүкиметимиздин сиясатына енип атырған жаңалықларды дурыс түсиниўимизге жәрдем етти. Мәселен, ВКП (б) Орайлық Комитетиниң «Звезда» хәм «Ленинград» журналлары ҳаққында қарарын» (1946-жыл 14-август) түсиндирген ўақытта Турдымурат аға усы қарарда қатты айыпланған Михаил Зощенконың ҳақыйқатлықты бурмалап сүүретлеген жазыўшы емес екенлигин, оның менен Ле-

нинград қаласында ушырасып, қалай сөйлескенін түрде айтып берди.

Т. Бекимбетов, сабағын жақсы билетугын, төртінші студенттерді тәуір көреді екен. Сонлықтан мен екі семинарда шығып сөйлегеннен кейін, өзимді еркін сезіп, оннан қорықпайтуғын болдым. Турдымұрат аға өз нәубетінде маған исенип, айырым қығым темалар бойынша сөйлейсең деп тапсыратуғын. Гейде ол хожалық жағдайымды, кимлер менен екенімді, оқыуды питкергеннен кейін ким болып лейжағымды билгиси келип, маған түрліше сораулер еди.

Бир күни Турдымұрат аға менен тағы да көше ушырасып қалдым.

— Сен өзің менен бирге оқып атырған қызлардың биреуіне үйленіп ал, — деп кеңес берди ол.

Мен мұғаллимнен бундай гәплерди күтпеген едим. Сонлықтан албырап қалдым хәм оған не дерімди билмей, ийинимди қыстым.

— Егер сол қызларға сөзің өтпей жүрген болса, маған шыныңды айт, — деди Турдымұрат аға. — Мен сенің қыздың ата-енесине барып, саған оны алып беремін. Егер сорап барсам, маған қызын бермейтуғын Қарақалпақстанда адам жоқ... Сендей студент түүе, белгилі хызметкерлердің биразын үйлі-жайлы қылғанман. Сен нединститутты питкеріуден аспирантураға кет, хожалығына ол қарап қалады...

Бул жақсы нийети үшін Т. Бекимбетовқа шын көңілімнен миннетдаршылық билдирдим хәм үйленіу мәселесін тууралы онша қыстастырмай туруың өтіндим. 1956-жыл 26-июнь. Нөкис қаласында оқып атырған айылдас бир қызды көріп қалдым.

— Ушырасқанымыз жақсы болды, — деп қууандым ол. — Сізің менен көптен берли ойласпақшы болып жүр едим.

— Не мәселе хакқында? — деп сорадым оннан.

— Өзіңіз баслаған гәплерди бир жағына шығармаймыз ба? — деди ол.

Мен ол қызға үш-төрт жылдан берли қосық пенен хат жазып, усы жууабын күтип тур едим.

Адам бир қууанған уақытта, бир қыйналған уақытта дегбирден сасама? — деймен. Мени ийт тислеп алып, врачлар пәлен уақытқа шекем арақ ишпейсен, деп қа-

ланып отып қойған еди. Сол күни менде қууаныш та, алаңдау да бар еди. Бир отырыспаның үстине шығып отырдым. Ол уақытта адамлар зорлап ишкизетуғын еди. Жораларымның сөзіне шыдамай, екі рюмка арақ жибердим. Бирақ, оның маған жақпағаны сол уақытта-ақ мәлим болған еди. Арақ өңешимди өртеп отырды. Соңынан суу ишсем де, алмадан исленген ком-мунисм ишсем де, зәхәр болып сезиле берди. Сол күни, менен уйқылай алмадым.

Алаңда жатақ жайыма келип бир майдан уйқыламақ болдым, бирақ тағы да уйқы келмеді. Гейде семилер жазып ямаса китапты оқып көбирек отырып қалдым, соңынан усындай болатуғын едим. Бул сапары да өзімди бир түрлі сезіп, гә қууанамаң, гә қапа боламан. Қууанышымның себептері мыналар еди: бириншиден, Нөкис имтиханлардың барлығын «айрықша» бақасына тапсырып шықтым, екіншиден, Нөкис қалалық комсомол комитеті КПСС ағзалығына өтиу үшін маған рекомендация берген еди, үшіншиден, өзимнің жақсы көрген қызыма қосылайын деп турман. Қапаланыуымның себебі — ата-аңам қартайған, үйде жұмыс ислейтуғын хеш кимим жоқ. Бул қызды алып қашсам, кейін не болар екен? — деп ойланамаң. Өлшестирип қарасам, қапашылықтан көре қууанышым басым екен. Йошланып отып, қосық жаза басладым:

Жулдызым жанажақ енди оңнан,
Уәде-ықтарыңа шықты соңында,
Бүгін кеште бар сейилине бараман,
Арзыулы ярымның услап қолынан...

Қууаныш пенен қайғының арасы күтә жақын екен. Усы қатарларды жазып атырған уақытда жүрегім тез-тез ойнап, мийим айланып, стулымнан жығылып қалдым. Биреу туу сыртымнан келип, маған пышақ урып кеткендей болып туйылады. Бақырайын, деп оқталсам, тилим гүрмеуге келмеді. Әллен уақытта есим енип, хаулығыңқырап көшеге шықтым. Бунның ақыры не болар екен, деп Турдымұрат аға менен мәсләхәтлесіуге келсем. Ол:

— Хә әкенди!.. Енди сен хәм усындай болып жүретуғын болдың ба? — деп маған бақырып жиберди...

Әллен уақыттан кейін А. П. Тетюшевтың кабинетинен машинкаға басылған бир бет қағазды алып шығып,

Т. Бекимбетов: — «Жүр, кеттик!» — деп маған бұйырды. Мен еле хеш нәрсеге түсінбей, оның изине ерпін тырман. Бизлер Ленин көшесіндегі қалалық сату бөлімінің кеңсесіне жетіп келдік. Оның басшысы Қ. Жаңабаев Турдымұрат ағаны қуанышты кейін қарсы алды. Ол аманлық-есенлік сөзасып болғаннан кейін Қ. Жаңабаевқа қағазға қол қойдырды да, маған былайынша түсіндіре баслады:

— Усы қағаз бойынша дүкандан 10 кило қант аласаң. Хәр мезгилде бір шақмағын бір лауабый кеттіңіз. Қатыққа еритіп ишесіз. Егер мейлін алмаса, аманнан таурайсаң ямаса сөк саласаң. Қант пенен қанттың сенин қаныңды тазалап, соннан тәуір болып кетсең.

Мен жүде анықтап болып, емді қабыллайын деп Турдымұрат ағаға бір неше сорау бердим:

— Қантты неше күн ишемен?

— Таусылғанша, бір өзің ишесен, бір түйірің де хеш кимге бермейсең.

— Онда бул қанттың маған керегі жоқ, — деп қол қойылған қағазды Т. Бекимбетовқа қайтарып бердим.

— Неге ондай қыласаң? — деп таңланды Турдымұрат аға.

— Мен үйдің жалғыз баласыман, — дедім оған. — Алпыстан асқан ауырыулы ата-анам бар. Олар бизлердің ауызымызға баламыз ер жеткеннен соң ас салады деп отыр. Ал мен болсам, бетім былш етпей хәр мезгилде муштай бір шақмақ қантты жеп отырсам, олар бір түйіріне зар болып отырады, — «Қудайдан бундай мийримсіз перзентті тилегенім жоқ еді-ғой!» — деп ишинен қан жыламайма? Мен қартайған шағында ата-анамның өйтіп қапаланғанын көргім келмейді. Тәуір болсам, дәрі ишип-ақ тәуір боларман, — болмаса, бахтымнан көрермен дә...

Т. Бекимбетов бул гәптерді еситіп болып, бираз уақыт үндемей тунжырап отырды. Ал Қ. Жаңабаев шыдай алмай, бірден орнынан түргелип кетті. Ол кабинет ишинде үш-төрт минут арман-берман теңселіп жүргеннен кейін:

— Турдымұрат аға, мына баланың өзі қандай бала еді? — Буның сөзлері маған күтә ауыр тийді-ғой — деди.

Қосыбай иним, бул бала келешегинен үлкен үміт туғын студентим еді. Ауырып қалды. Ол өліп кетсе, өтирик сөйлемейтуғын бір сөзлі жигит, — деди Бекимбетов.

— Ондай болса, мен де қарап қала алмайман. Бул баланың ата-анасы үшін өз есабымнан және 10 кило бермен, — деди Қ. Жаңабаев. — Бул қалада таңда дүканшың барма? Хәзир қант қытшылық. Дүкандар 20 кило қантты бере бермейді. Алып баратыр-дынды көрсе, адамлар шауқым шығарыуы да мүмкін.

— Максим-Горький көшесінің бойындағы дүканды сатыушысы Арыұхан Бекбасова деген келиншекті таңсы танийман, — деп жууап бердим оған. — Гейде қантты бойынша қант алып жүрмен. Гейде ауылға қайтатуғын едим. Женге, кемпир-ғаррыма базарлық керек еді, — десем, бір-еки кило қант тауып беретугын аман.

Қулласы, мен сол күні, 1956-жылы 20-июльде аптеадан дәрімді де, 20 кило қантты да алып, үйіме жетіп келдим. Бір шақмағын хәр мезгилде ата-анам беріп, бір шақмағын өзім қатыққа еритіп ише басладым. Бирақ, арадан үш-төрт күн өткеннен соң бір уақыттың гүуасы болдым. Азанда уйқыдан оянсам, әкем қырым қапшық қантты сақырлатып арқалап, далаға кетіп баратыр. Мен де изинен жууыра шықтым. Ол қапшықты ешегине бөктерип, минейін деп атырғанда, мен «үйге жүр!» — деп белгі бердим. Әкемнің қулағы есितпейтуғын герең еді. Сонлықтан оның менен көшеде бақырысып турыуды қолайсыз көрдім. Үйге келгеннен соң оннан жөн-жосақты сорадым.

— Қубладағы Ахунбабаев колхозындағы Қанияз атаң қайтыс болды. Сол мерекеге қант табылмай атыр. Мен үйде қант бар. Алып қайтаман, — деп уәде беріп едим, — деди әкем.

Бул қантты маған Турдымұрат ағаның не үшін хәм қандай қыйыншылық пенен алып бергенін әкеме түсіндірдім. — Ондай болса, бул қантты алып кетпеймен. Емге бұйырған болса, жей бер өзің, — деп ол қайтадан ешегине минді.

Арадан еки-үш хәпте өткеннен кейін тула бойымды сызлауық қаппап кетті. Менің уйықлауым, жатып турыуым қыйын болып қалды.

— Бул бала бир өлимнен қалды, — деди адамлары. — Ауырыу тыслады. Енди ол кем тәуір болып кетеди...

Хақыйқатында мениң жүрегімнің ойнауы бас ауырым азайайын деди. Өзимди жеңіл сезіладым.

1956-жыл, 25-август. Пединститут директоры А. Тетюшевтің қабыллауханасында нәубет күтип отырып. Бир уақытта Турдымурат аға жетип келди хәм ол.

— Не қылып отырсаң? — деди маған.

— Бир жыллық академиялық дем алысқа шығампан, — дедім мен.

— Директордың бұйрығы болды ма? — деп сора ол.

— Жоқ. Бұйрық алыу үшін енди киремен, — дедім мен.

Т. Бекимбетов қолымнан арзамды алды да, директордың кабинетіне өзи кирип кетти. Арадан он-он минут өткеннен кейин ол сыртқа шықты да:

— Саған академиялық дем алыс берилмейту болды, — деп хабарлады.

— Не үшін? — деп наразылық билдирдим мен.

— Буның бирнеше себеплери бар, — деп түсіндірді Турдымурат аға. — Бириншиден, педагогикалық институт ендиги жылдан баслап бес жыллық болып кетеді.

Сен академиялық дем алыс алсаң, үш жылды уттырасаң. Екиншиден, я оқымай, я жұмыс ислемей, қарап жүрсең, зеригип қайтадан ауырып қалыуың мүмкин.

Үшіншиден, ендиги жылы басқа балаларға қосылып оқыйсаң. Олар менен әлпин алыспай қалыуы мүмкин.

Сонлықтан басқа гәпти қой. Сени емлейтуғын докторың — өзім. Усы Нөкисте жүре бер. Тәуірлеу болған күни сабаққа қатнас. Басың ауырса, жатып деминди ал. Муғаллимлерге хәм балаларға өзім ескертемен.

Егер бир адам зейинне тийетуғын болса, оның менен өзім сөйлесемен. Саған диплом алып беруі менің мойнымда. Қәне, келистик пе?

Бундай ғамхорлығы үшін мен Турдымурат ағаға шын кеуилимнен миннетдарлық билдирдим хәм ата-анам, ағайинлерім, емлеуши врачым менен ойласып, оған жақын күнде бир жуабын беретугын болдым.

Қим менен сөйлесем де, олардың барлығы дерлик Т. Бекимбетовтың пикирин дурыс деп мақуллады. Би-

қимуды тағы да дауам етиуім үшін маған қолай-жағдай тууғызылыуы керек еди. Мен енди студент-жатақханасында да, басқа балалар менен бир-бірім кирейде де тура алмайман. Өз алдыма бир ты-бөлме хәм уақтында чай, ауқатымды таярлап бере-тін адам керек болды. Сонлықтан ата-анамнан ауыл-ойыншы класста оқытуғын үлкен қарындасым Ген-нийкени сорап алдым хәм ол Нөкис қаласындағы шкин атындағы орта мектептің кешки бөлімінде оқуым дауам етти. Экономика хәм мәдениет институ-тының директоры Р. Қосбергенев төртінши курстан бас-тап мени лаборантлық штатқа қабыл етпекши болып-ты. Мен ауырып қалғаннан кейин қарындасымды ха-масыушы сыпатында жұмысқа алды. Айлығы 350 ма-нат. Өзім айрықша оқығаным үшін хәр айда 350 манат стипендия аламан. Бұған қосымша комсомол комитети-маса профсоюз комитетінің есабынан 100 манат жәр-дем бериледи. Бул—Турдымурат ағаның себебинен болса керек. Барлығы болып қолымызға хәр айда 800 манат ақша түседі. Бул сол дәуірдеги белгили хызмет-керлердің орташа айлығы болып, бизлер қәрежеттен-тарыққанымыз жоқ.

Пединституттың ден саулық сақлау пунктіннің ем-леуши врачы К. А. Енгаличева қолыма «Орайлық нерв системасының вегетативлик бузылыуы салдарынан азап-шегип жүр», — деп справка берип қойды. Сонлықтан муғаллимлер гейпара уақытларда сабаққа кеш келип, ерте қайтыуыма қарсылық билдирмеді. Маған Нөкис медицина училищесінде оқытуғын Турдыхан деген қыз укол салатуғын еди. Ем қабыллаған күнлерімде педин-ститутқа бармай, үйде дем алатуғын едим. Ондай жағ-дайда студентлердің биреуи келип, кеуилимди сорап кетеди. Олар жаманымды жасырып, жақсымды асы-рыуға хәрекет етти хәм руухый жақтан қоллап-қууат-лады.

1956-жыл, 24-сентябрь. Бизлер Нөкис қаласы Киров атындағы орта мектептің жоқарғы классларында педа-гогикалық практикадамыз. 8-класста «Әдебиат теория-сы. Әдебиат тарийхы. Әдебиат критикасы» деген тема-ны өттім. Мектеп муғаллими С. Әметов менің саба-ғыма «жақсы» бахасын қойды. Бул әдил баха болып, мен қайыл едим. Бирақ Ж. Өтениязова: «оған «айрық-ша» бахасын қоясаң», — деп турып алды. — «Не үшін?» —

...да, дауымыз жоқ. Қ. Байниязов курсымызда
жақсы оқытуғын студенти еді. Аұырыңқырап қалды.
Еле бұрынғы қаддине келеді»,—деді исеним
Ж. Өтениязова. Басқа студенттер де Жүзимгүлдің
кирин қууатлады.

— «Жақсылыққа жақсылық ер адамның исидур
деген мақал бар. Шынында Жүзимгүл ер кеуі
мәрт қыз еді. Оның басына ис түскен уақытта мен
қолымнан келген көмегимди берген едим. Ол еле уым
папты.

1956-жыл, 24-июнь. Мен антирабиялық вакцинаны
қабыллап болып, дем алып жатыр едим. Жүзимгүл
үйге жетип келди хәм былайынша өтийиш етті:

— Қырықбай, аұырып жүргенинди билемен. Бир са
парға жәрдем бермесен, болмайды. Сени қыйнаұға мәж
бүрмен...

Ж. Өтениязова курстың жақсы оқытуғын қызы сан
хәм ол имтиханларды өз күши менен тапсырып киятыр
еді.

— Қандай жағдай болды?—деп сорасам, Жүзимгүл
қыйналып: — Он сегизге шыққан жалғыз иним қайтыс
болды. Аұылға барып, соны жайғастырып қайттым.
Кешегі имтиханға қатнаса алмадым. Ертен тағы бир
имтихан. Еки сабақтан қарыздар болып қалсам, инсти
туттан шығарып жибереді. Сонлықтан саған илажсыз
дан келип отырман,—деді.

Мен бул сабақларды уақтынан бұрын тапсырғаным
ушын Жүзимгүлдің аұхалынан бийхабар едим. Сол
күни оған кешке шекем консультация берип, имтихан
нан «жақсы» баҳасын алыуына жәрдем еткен едим. Енди
бүгін Ж. Өтениязоваға ислеген жақсылығым өзим
ның:—«Үш жыл бирге оқыған жолдасарыңнан ай
ның алдымнан шығып тур. Сонда мен Турдымурат аға
рылма. Оларға сен бұрын жәрдем берген болсаң, енди
олар өз гезегинде сени руұхый жақтан қоллап-қууат
лауы тийис»,—деген сөзлерин есима түсирдим.

Ж. Өтениязова хәзир Кегейли районы, Энгельс атын
дағы совхоздың Ленин бөлиминде жасайды хәм сол
ауылдағы орта мектепте қарақалпақ тили хәм әдебия
ты пәнинен муғаллим болып ислеи атыр.
1957-жыл, 3-март. Қарындасым Генжебийке кеште

жылап-сықлап келди. Оны оқыудан киятырғанда
ханлар қуыпты. Ол бұрын У. Өтегеннов деген
ан бала менен бирге қайтатуғын еди.

Узақбай үйге әкелип салмады ма?—деп сорадым.

Еки-үш бала келип бизлерге топылды. Узақбай

— «Тез үйиңе қаш!»—деді. Өзи сол хулиганлар
мен төбелесип қалды. Енди оқыуға бармайман,—деп
мады қарындасым.

Қысқы сессияны «айрықша» баҳалар менен тамам
ным. Алдымда азғана зачет, имтиханларым қалды.
институтты питкерип шығатуғыныма исенимим кө
еді. Бирақ тағы бир тәшүиш пайда болды. Мен
ан Бегимов көшесинде туратуғын У. Өтегенновтан
иниш етип, ол қарындасым менен оқыуға бирге барып,
бирге қайтатуғын еди. Узақбай енди бизлерге көмек
ире алмайтуғын болды. Мен түни менен ойланып жа
ны, азанда мынадай бир жуұмаққа келдим. Алдымыз
жаз. Қонысты өзгертемиз. Мектепке жақын жерден би
рудың жайын кирейге аламыз ямаса өзим усы жерде
ола беремен де, қарындасымды кешки мектепте оқый
туғын бир қызға қосаман. Ол, әлбетте, ержеткенлик
аттестатың алып шығыуы шәрт! Мен ата-анамның ал
мында уәде бергенмен. Сол уәдемди орынлауым керек.

Азанда чай ишип отырып бул ойымды қарындасыма
айттым. Ол мениң пикиримди толық қууатлады:

— Тоғызыншы рус класында Клара деген қыз оқый
ды. Үйи мектептің түбинде. Тәнепис уақтында бирге
чай, суу ишип қайтамыз. Сол қыз бенен сөйлесип кө
рейин,—деді ол.

Клара экономика хәм мәдениет институтында секре
тарь болып ислейди екен. Сол қыз бенен бирге барып,
анасына айтқан екен. Ол кемпир:«—Әжағаң менен сөй
лесип көрейин»,—депти.

1957-жыл 4-март. Куйбышев көшеси 54-жай,
4-квартирада жасайтуғын Бағда Оразымова деген
кемпир менен сөйлесип отыраман. Өткен жылы қатты
аұырып қалып, ярым ай республикалық психоневроло
гиялық емлеуханада болғанымды хәм хәзир невропа
тологтың бақлауы астында жүргенимди жасырмай айт
тым. Бағда апа буны еситип, маған гүманланыңқырап
қарады хәм ол:

— Сабақларыңды үлгеріуің қалай?—деп сорады.

— Барлық имтиханларды «айрықша» бағалай тапсырып жүрмен,—дедим мен.

— Кийеу балам Мурат пединститутта оқыты Соны танысаң ба?—деді Бағда апа.

— Мураттың фамилиясы ким?—деп қарсы сорау бердим.

— Турдымурат Бекимбетов. Бизлер оны қысқартып «Мурат» деп айтыуға үйреніп кеткенбіз,—деді ол.

— Хау, Турдымурат аға мениң ең жақсы көретін ұстазым-ғой,—деп оның маған қылған ғамхорлық кен түрде айтып бердим.

— Олай болса, хәзир ақлығым Тазагүлді жиберем. Муратты шақырып алып сөйлесемен, жууға қарай дасынан еситесен. Оған Клара айтып барады,—деді Бағда апа.

Т. Бекимбетов қайын енесіне мени жақсылап мағ таса итимал. Сол күні түстен кейін Бағда апа:—«

шип келе қойсын»,—деп хабар жиберді. Солдай етте бизлер қарындасымыз екеуіміз Оразбаевлардың

мьясына келип қосылып, төрт-бес ай олар менен бірге жасадық. Ертеңіне Турдымурат ағаның өзі келіп маған былай деді:

— Бул кемпір мениң хаялым—Бийбижан Оразбаевның анасы болады. 27 жасар балдызым Султан бы

тыр қайтыс болып, келині кетіп қалды. Соның үшін ол күтә қапа. Екі балдызым: Вера хәм Клара хо

лық жағдайына байланысly жұмыс іслеп атыр. Мен енді ол қызлардың тек жездесі ғана емеспен: хәм өкесімен, хәм жигит ағасыман. Сен болсан, бурыннан

жақсы көрген инимсең. Сениң бул үйге келгениңе күтә қууанышлыман. Сизге бир бөлме бериледи, сонда дем аласан, сабақ таярлайсан. Бирақ, басқа биреулер

ди әкеліп жүрме. Қызлардың хәм кемпірдің зейінін тийіп аларсаң. Бул үйге қандай нәрсе жетіспей атыр са, маған айт. Мен тауып беріп тураман.

Хақыйқатында Т. Бекимбетов бизлерге керек-жарағымыздың барлығын тауып берер еді. Сонлықтан мен Оразбаевлардың семьясында тап өз үйімдей болып

емін-еркін жасадым. Бәхәргі хәм мәмлекетлік имтиханларды «айрықша» бағаларына тапсырып, педагогикалық институтты қызыл диплом менен питкеріп шықтым. Қарындасым Генжебийке де орта мектепті табыстылы тамамлап, ержеткенлік аттестатын алыуға миясар

ам хәм сол жылы педагогикалық институтқа кирип, оның тағы да дауам етті. Мен Бағда апаның тап-масы бойынша Т. Бекимбетовтың үйіне жиі-жиі

іп қайтатуғын едим. Оның бир бөлмесінде Әбдимуратов Хожабай деген жигит жасайтуғын еді. Ол да

қақпақ тили хәм әдебияты факультетиниң студенти болып, бизлерден бир жыл кейін оқыды. Сорастың қарасам, Хожабай стипендия ала алмайды екен.

Турдымурат аға оған ғамхорлық жасап, бес жыл үйін сақлады хәм пединститутты питкертип жиберді.

Хәзир Х. Әбдимуратов Нөкис қаласы Макаренко атындағы орта мектепте мұғаллим болып іслеп атыр.

Хақыйқатында Т. Бекимбетов Хожабай усаған бир-неше жетім балалар менен қызларды үйінде сақлады.

Оларға кийім-тамақ тауып беріп, оқытты хәм тәрбиялап камалға келтиріп, халық қатарына қосып жиберді.

Бул ким болса, соның қолынан келе бермейтуғын қайыр-сахауатлы ис еді. Сонлықтан бул уллы адамды шоқиртлери тап өзиниң әкесиндей көріп, хұрметлейтуғын еді.

Турдымурат ағаның маған берген тәлим-тәрбиясы хәм іслеген жақсылықлары үшін оның алдында өзім-ди қарыздарман деп есапладым. Оқыуды питкеріп шығып, хожалық болып кеткеннен кейін үйіме шақырып сыйламақшы болдым. Бирақ Т. Бекимбетов «қысынып қалады»,—деп ойлап, жасы кишиниң үйіне онша бармайды екен.

1968-жыл, 11-сентябрь. «Аяпберген Муұсаевтың шағырлық стилиниң өзгешеликтери» деген темада диссертация жақлап, филология илимлериниң кандидаты илимий дәрежесін алыуға еристим. Сол жылы гүзде омирлик жолдасым Турсын Хожамуратова да педагогика факультетин сырттан оқып питкерген еді. Екі

сылтау, бир бәне менен пединституттың оқытушыларының үйімізге чайға мирәт еттік. Қаллы Айымбетов, Генжебай Убайдуллаев, Айтжан Есемуратов, Көшербай Бердимуратов, Жамурат Қутлымуратов хәм басқа да қонақлар келе баслады. Бирақ, олардың арасында

менің ең жақсы көретуғын ұстазым Турдымурат аға Бекимбетов жоқ еді. «Шақыртыушы адамнан шалалық болған шығар»,—деп ойлап, дәрриу оның үйіне келдим.

Турдымурат аға төргі бөлмесінде жатыр екен.

— Иним, көп күннен берли ауырып жүрмен. Жұмыс-

—деди ол. Бирақ Турдымурат ағаға бизиң үйден дуз несип етпеди. Буннан кейинги ўақытта оны республикалық №2 емлеўханада жийи-жийи көретуғын боланмай оқып турман,—деди Т. Бекимбетов:—Әсирде «Әмиўдарья» журналында /1972-жыл, №4/ басылған «пазар алакөз—пөкер» деген гүрриңдеги ананың образы маған күта унады.

—Бул—мениң ядымнан шығарған гүрриңим емес, халықтың дөреткен тарийхый әпсанасы еди. «Түлкис Төребек», «Ерназар алакөз» атлы әпсаналарды Шоманай районы А. Муўсаев атындағы совхозда жасаўшы Караматдийин Әмет улының аузынан жазып алып, бирақ таярлаған едим,—деп мен шынымды айттым.

—Аўа, сизиң аўылдың адамлары усындай тарийхый гүрриңлерди көп биледи,—деп Турдымурат аға мениң пикиримди толықтырды.

Т. Бекимбетов 1930-жылы профессор Сергей Ефимович Малов басшылық еткен илимий экспедицияда уириңде бизиң аўылда үш хәпте болып, Аялберген шаўырын менен ушырасқан. Аўыл жигитлери менен танысып, олардан көп ғана қосық хәм гүрриңлерди жыйнаған еди. Және өзиниң көрген-билгенлерин «Аялберген менен жигирма күн» деген мақаласында кең түрде жазған еди. Усындай илимий характердеги мақалаларын, қарақалпақ мектеплери ушын дүзген сабақларын есапқа алып, Жоқары аттестациялық комиссия /ВАК/ Т. Бекимбетовке доцент атағын берди хәм ол 1965-жылы қарақалпақ мәмлекетлик педагогикалық институтының КПСС тарийхы кафедрасының доценти лаўазымына тастыйықланды және бул хызмет орнында 1975-жылы 12-майда қайтыс болғанға шекем иследи.

Қарақалпақстанда халық билимлендириў жумысларын баслаўшылардың бири Турдымурат Бекимбетов 1909-жылы Шымбай районы «1-май» совхозындағы мәңжиўли аўылында туўылды. Ол ата-анасынан жаслай жетим қалып, байлардың малын бағады. 1922—1923-жылдарда туўысқан ағасы Қутлымураттың қәуендеринде болады, ал 1923—1926-жылдарда Шымбай қа-

нда интернатта тәрбияланады, 1926—1930-жылларда Бекимбетов Төрткүл қаласындағы педагогика-техникумында билим-алады. Усы дәўирден баслап жәмийетлик жумысларға белсене қатнасады. «Туры» драмтруппасына ағза болып кирип, спектакльлерде баслы рольлерди атқарады. «Қызыл отаў» шөлкемлестиреди. Саўатсызлықты сапластырыўларында сабақ береди. Дәслепки колхозларды дүбай-кулақларды әшкаралаў жумысларына қатна-

санады. Педтехникумды питкергеннен кейин Т. Бекимбетов Шымбайға қайтып келип, 1930—1931-жылдарда Коммунистлик мектебинде директор хәм оқытыўшы болып иследи. 1931—1933-жылдарда районлық хәм қалалық билимлендириў бөлиминиң баслығы болады. 1933—1934-жылдарда ол Төрткүл қаласындағы совет-партия мектебинде сабақ береди. Т. Бекимбетов 1934—1935-жылдарда Ташкент қаласында оқыйды, әўели коммунистлик академияның, соңынан планластырыў институтының студенти болады. Бир жылдан кейин ол өз тилеги бойынша Низамий атындағы педагогикалық институттың тарийх факультетине киреди хәм оны 1939-жылы «айрықша» баҳалар менен питкереди. Ташкентте оқыған жылдарда студент болыў менен бирге Т. Бекимбетов педагогикалық жумысын даўам етеди хәм Орта Азия Коммунистлик университетинде, рабочийлар факультетинде /рабфак/, қазақ педагогикалық училищесинде сабақ береди. 1939-жылы 1-сентябрьден 1940-жылдың 1-январына шекем ол Ташкент қаласындағы аўылхожалық мектебинде муғаллим болады.

Өзбекстай Компартиясы Қарақалпақстан областьлық комитети 1940-жылы 2-январьда Жоқары оқыў орнын бириншилер қатарында питкерип шыққан маман—тарийхшы Т. Бекимбетовты телеграмма менен шақыртып алады хәм дәслеп Төрткүл муғаллимлер институтының оқытыўшысы, 1940-жылы 7-августта директоры этип тайынлайды және оған төмендегише унамлы минезлеме бериледи:

«Жолдас Турдымурат Бекимбетов 1930-жылдан усы ўақытқа шекем халық билимлендириў тараўында тынымсыз мийнет этип киятыр. Ең соңғы жумыс орны Қарақалпақстан АССР Төрткүл муғаллимлер инсти-

тутынын марксизм-ленинизм тийкарлары бойынша оқытушысы болды.

Жолдас Бекимбетов—сиясий жақтан сауатлы, ақпаратты, өз жумысын сүйиуши, студентлер арасында үлкен абыройға ийе устаз.

Жолдас Бекимбетов жоқары мағлыұматқа ийе хан ол жәмийетлик жумысларға белсене қатнасады»⁵¹

Т. Бекимбетов муғаллимлер институтының хожалық тарауындағы кемшиликлерди сапластырып, оқыу-тәрбия жумысларын жаңа жолға салған. Ұақытта Улан Уатандарлық урыс басланып кетеди. Лейтенант Т. Бекимбетов әскерий комиссариатқа арза береді хәм ол 1941—1945-жылларда Совет армиясы қатарында хызмет етеди.

1945—1950-жылларда Т. Бекимбетов Қарақалпақстан бирлескен педагогикалық хәм муғаллимлер институтының директоры болып ислеиди. Және неше мыңлаған жигит-қызларға тәлим-тәрбия берди. Олардың арасынан келешекте партия-мәмлекет ғайраткерлері, атақлы алым-жазыушылар, тәжірийбелі педагоглар өсиіп шықты. Булардың барлығы да Турдымурат ағаның өзінин әдиули устазы, деп есаплайды.

40—50-жыллардағы студентлердин көпшилиги—атанасынан айрылған жетим балалар ямаса турмыс улағыншылықларын басынан кеширген жарлылардың ұл хәм қызлары еди. Бундай жасларға бурын интернаттың тәрбияланушысы болып, соңынан совет мектебинде, орта арнаулы хәм жоқары оқыу орынларында билим алып, кемликтен камалға келген Т. Бекимбетов айрықша ғамхорлық жасады. Олардың тыянақлы билим алып, келешекте маман педагог болып шығыуы үшін қолайлы жағдайларды дүзип берди. Турдымурат ағатууры сөзли, алған бағдарынан қайтпайтуғын қайсар мннезди, мәрт жигит еди. Сонықтаң оның жумыс ислеу усылы 50-жыллардағы командалық-хәкимшилик системасына үйренип кеткен республиканың айырым басшы хызметкерлерине унамады.

Педагог Қунназар Байназаров былайынша еске түсиреди:

— Педагогикалық институттың оқыу кабинетлеринин құрылыс жумыслары питкерилип пайдаланыуға берилсе де, студентлердин жатақханасы еле шала тур еди. Қысқы сууыққа шекем соны питкеріу үшін хәммеми

нның жумыс ислеіп атыр едик. Турдымурат аға гөне имлерин кийип, бизлер менен бирге үсти-басы шанбатып жүрген еди. Областлық партия комитетинин ишини секретары Н. А. Крайнов келип, Т. Бекимбетовке:—«Неге таза кийинбейсең?», «Неге галстук тағып жүрмейсең?», «Сени институт директоры деп ким айтты?»—деп оған азап бермекши болды. Турдымурат аға бундай ақыретке шыдамай, Н. А. Крайнов пенен моделлесип қалды. Буннан соң көп кешикпей областьлық партия комитети Т. Бекимбетовты пединституттың директоры ұазыйпасынан босатты хәм ол Өзбекстан ССР Халық билимлендиру Министрлигинин қарауына жумысқа жиберилди.

Бул дәуирде Т. Бекимбетовтан билим-тәрбия алған хәм оның қууатлауы менен пединститутта оқытушы болып ислеу үшін таңлап алынған адамларды қуудалау басланғанын биз Нөкис мәмлекетлик университетинин архив документлеринен анық билиуимизге болады.

Мәселен, педагогикалық институттың сырттан оқыу бөлими бойынша директордың орынбасары Қунназар Байназаровқа унамсыз минезлеме жазылып, оған пединституттың ұақытша директоры О. Бөлешов, партия шөлкеминин секретары М. Галикеевлар қол қояды. Бул минезлемеді «Қ. Байназаровтың социаллық шығысы гүманлы. Әкеси 1929-жылы репрессияға ушыраған хәм атылған. Институтта оқыған ұақытта ол өзін тәртіпсиз студент сыпатында көрсетти. Жәмийетлик жумысларға жаман қатнасты. Усыларға қарамастан институттың бурынғы директоры Т. Бекимбетов тәрепинен қууатлауға ийе болды хәм оның талап етиуи бойынша институтқа жумысқа қалдырылды. 1951-жылы ол пахта компаниясынан бас тартқаны хәм демонстрацияға келмегени үшін партиядан шығарылды»,—деп жазылған болса, Қ. Байназаров ҳақыйқатында 1946—1950-жылларда әуели пединституттың комсомол комитетинин секретары, соңынан профсоюз комитетинин баслығы болып ислеіп, жәмийетлик жумысларға белсене қатнасқанын, 1950-жылы пединститутты айрықша бақалар менен питкерип шығып, қарақалпақ тили бойынша муғаллим болып қалдырылғанын архив документлери анық тастыйықлайды.

Тилекке қарсы, 1951-жылы 26-ноябрьде болып өт-

кен пединститут партия шөлкеминин улыўма жыйынында Қ. Омаров, А. Сидоров, О. Бөлешов, А. Турсунмуратов, М. Галикеев хәм басқалар шығып сөйледи. Қ. Байназаровты партия ағзалығы қатарынан шығарып, туўралы қарар қабыл етиледі. Бундай натуўры қарарға тек еки адам: Т. Бекимбетов хәм Б. Исмайллов қарсы шығады. Олар Қ. Байназаровтың партияда өтерде социаллық шығысын жасырмағанын, күте берсе (3 жасар) бала болғанлықтан әкесиниң не ушын респубикаға ушырағанын билимегенин дәлиллеп берди. Сол себепли Нөкис қалалық партия комитети пединститут партия шөлкеминин 1951-жылы 26-ноябрьде қабыл алған қарарын тастыйықламады. Қ. Байназаров халық билимлендириў тараўында бүгинги күнге шекем жемисли мийнет етип киятыр.

Хақықатында да Т. Бекимбетов өтирик-өсек айтты. Менен иси жоқ, туўры созли, кишини алдамайтуғын ҳадал адам еди. Оның бул жақсы қасийетлери өмириниң ақырына шекем сақланып қалды. Ол студентлерден, бирге ислескен жолдасларынан тәртип сақлауды, жұмыстың саррас орынланыўын қатаң талап етсе, дээрүрли жағдайларда оларды қоллап-қуўатлап қала туғын кәтқуда адам еди. Т. Бекимбетов гейпара даўам мәселелерди әдил шешип, халыққа төрели пикир айтқанын заманласлары анық тастыйықлайды.

—Бизлер Турдымурат ағаның үйине үш жигит болып бардық, —деп еске түсиреди. Қарақалпақстан АССР тарийх музейинин директоры Атагулла Худайбергенов.—Ол киши аўырып қалған екен.

— Жигитлер, неге келдиниз?—деп бизлерден жөн жосақ сорады.

Қурбанбай Әбдиров пединститутта оқыған дәўиринде комсомол комитетинин секретары хәм илимий кеңесниң ағзасы еди. Ол арақ ишип, мәс болып қалыпты. Сонлықтан Қ. Әбдировты оқыудан қуўып, партия ағзалығынан шығарыў туўралы илимий кеңес қарар қабыл алыпты. Бизлерден бул хабарды еситип, Т. Бекимбетов бирге ислесип атырған жолдасларына наразы болды.

— Олар мениң бир-еки күн жұмысқа бармағанымды билдирди, —деди Турдымурат аға.—Болар-болмас қәте кемшилиги ушын студентлерди бүйтип жазалай берсек, келешекте Қарақалпақта ким ислейди? Бизге сизлердей кадр керек. Пединститутқа қабыл етиў хәм

арыу мәселесин өзим шешемен. Қурбанбай иним, оқыўыңа бар. Бирақ, бундай тәртипсизликти ислеўши болма!

Бекимбетов студентлер қәтелескен ўақытта оларға нисат етип әўели қатты бақырса да, қайтымы тез, пейилли адам еди. Сонлықтан бизлер оны жақсы тутып едик.

1961—1966-жылларда Турдымурат аға менен бирге етим,—деп еске түсиреди экономика илимлеринин доцент К. Рзаев.—Мен аспирантлық скамья-директорлық креслоға отырдым. Бурын администратор болып көрмегенмен. Педагогикалық институттың ағаман, хожалық жұмыслары жатып қалған екен. Сонлықтан көп жыллық тәжирийбеге ийе кексе оқытыў Т. Бекимбетов, Г. Убайдуллаев, Ж. Орынбаев, М. Галикеевлардан мәсләхәт сорадым. Булардың хәрқайсы минез-құлқы бири-бирине усамайтуғын, көп нәрлерди билетуғын әжайып адамлар еди. Олардың арасында Турдымурат аға өзиниң ақыл-парасаты, шөл-мәстириўшилиқ уқыбы менен айырылып туратуғын еди. Сонлықтан мен оны хожалық жұмыслары бойынша орынбасарым Югайдың қасына қостым. Екеўи институтқа керекли барлық қурылыс материалларын мен тапты. Студентлердин еки бөлек жатақханасы бар еди. Оны қайтадан ремонтлатты, жатақхананың санитариялық аўхалын жақсылады. Т. Бекимбетов тапшылықты сақлайтуғын хәм студентлерден қатал талап етуғын бурын әскерий хызметте болған адам еди. Мен директор болған ўақытта балалар кабинеттин қанында топ ойнайтуғын еди. Олар әйнеклеримизди тез-тез сындырып, жұмыс ислеўимизге хәм сабақ отиўимизге зыян берди. Сонлықтан Т. Бекимбетов математика оқытыўшыларына планын сыздырып, футбол, волейбол, баскетбол майданшаларын узағырақ жаққа көчирди. Олардың айланасына салма қаздырып, теңеклер ектирди. Пединституттың қубласына мийўе ағашларын отырғызып, кишкене бир бағқа айландырды. Қулласы, Турдымурат аға қолынан да, тилинен де нәтижесиз оғада искер адам еди. Студентлер пахта ийиин териминде болған ўақытларда олардың ишнен шыгып, хармасын айтатуғын еди хәм байрамларды кезиңде бирге өткеретуғын еди. Турдымурат аға балаларға басынан кеширген турмыс қыйыншылықларын

кен түрде айтып берер еди. Бул еске түсириштер
дентлерди мийнетти сүйиуге, әдеп-икрамлы
тәрбиялайтуғын еди.

Т. Бекимбетов пединституттың оқыу-тәрби
хожалық жумысларының жақсыланыуына қосқан
кен үлесин есапқа алып, оны илимий кеңеске аға
сайлады. Турдымурат аға 30-жылдарда илимий
педидияларға қатнасып, көп материал топлаган
Соларды системаластырып, илимий мийнетлер
ушын оған Қонысбай Камаловты жәрдемши етип
гиледим. Нәтийжеде ол Қарақалпақстанда «Қос
ауқамының» дүзилиу тарийхы тууралы көлемли
мыс жазып питкерди хәм ол «Әмиүдәррия» журн
ның бирнеше санында басылды. Т. Бекимбетов хәр
реплеме билимге ийе, тәжирийбелі оқытыушы
Оның жазған мийнетлерин, дүзген сабақлықларын,
жыллық педагогикалық хызметлерин есапқа
илимий кеңесте Турдымурат ағаны КПСС тари
кафедрасының доценти етип сайлады. Москваға
мандировкаға барғанымда ВАК тин бас илимий се
тары Волковтан өтиниш еттим хәм оны Т. Бекимбе
пенен ушырастырдым. Көп кешикпей Жоқарғы А
тация Комиссиясы (ВАК) Т. Бекимбетовқа доцент
ғын беріу тууралы қарар қабыл етти.

Усындай белгили жәмийетлик ғайраткер, ағарты
алым, нағыз педагог устаз Т. Бекимбетовтың ул
лары менен ақлық, шаулықлары хәзирги уақытта
кис қаласында жасайды хәм оның еки қызы ата-к
бин ылайықлы дауам етип киятыр. Үлкен қызы Клара
Турдымуратовна пайтахтымыздағы А. Муўсаев аты
дағы №10 орта мектептин физика муғаллими, Өзбек
стан ССР Халық билимлендириу отличниги, Қларани
үлкен улы Афганистанда үлгили хызмет етип қайт
Усындай интернационалист-жауынгерди тәрбияла
өсиргени ушын К. Т. Бекимбетова Өзбекстан ком
молы Орайлық Комитетинин Хұрмет грамотасы мен
наградаланды. Ал кишкене қызы Тазагүл Турдыму
товна «Жас Ленинши» орта мектебинде баслау
класс муғаллими. Көп жыллық жемисли мийнети уш
Т. Т. Бекимбетоваға «аға оқытыушы» деген атақ бер
илди. Турдымурат ағаның уллары Мақсет хәм Марат
Бекимбетовлар халық хожалығының түрли тараулар
ында ислеіп атыр. Олар әлле қашан өз алдына семья

алды келин түсирип, ақлық көрип отыр...
Мине мен Қарақалпақстан халық шайыры Ибрайым
унов пенен сөйлесип отырман. Ол былайыша еске
тирди:

Хақыйқатында Турдымурат аға Бекимбетов туура
көп уақыттан берли хеш нәрсе жазылмай атыр.
Кисиниң Қарақалпақстан республикасының халық
илимлендириу тарауында ислеген хызметлери оғада
алы еди. Турдымурат аға қайтыс болған уақытта
ала-шағасы келип, оның қабирине орнатылатуғын қул
ы тасқа сөз жазып беріуді өтинген еди. Мен сонда
қулпы тасқа былай деп жаздырған едим:

«Жаңа заманда жетилген,
Түптен салған урпақ едін,
Кәтқудалық ис питирген,
Ири қарақалпақ едін.»

Ауа, хақыйқатында Турдымурат аға Бекимбетов ири
қарақалпақ жигитлериниң бири еди. Хәзирги уақытта
бундай ири азаматлар күтә сийрек ушырасады. Бир жа
ғынан, халықтың азық-ауқат хәм тутыныу затлары қыт
шылық болып баратырса, екінши жағынан, адамлардың
бири-бирине мийприм-шәпәәти кемип баратыр. Мен тек
ол қарабасының ғамын ойлайтуғын усиндай заманлас
ларымды көрип, иренжиіп қаламан. Халқымның арасы
нан Турдымурат аға Бекимбетовтай қайыр-сақауатлы,
елге төрелик қылатуғын ири тулғалы қәтқуда ақсақал
лардың өсип шығыуын әрман етемен.

ТИЛЕУБЕРГЕН ЖУМАМУРАТОВ

1956-жылы 14-июльде республикалық психоневрологиялық диспансердің врачлары: «—Енди тәуір болдың»,—деп мени емлеуханадан шығарып жиберген. Әкем сауаты жоқ, суұпынамай адам еди. Ол: «Балам көп оқып, билимнің апатына ушырады»,—деп елти. Атыздағы жүуерини отақ басып, қауынлар раўсыз қалған еди. «—Қолыңды орып аласаң», «Алға қайың кетпенлеўге де рухсат етпеди. Үйимиздин ағасында үлкен жап бар еди. Соған шомылып келейин, жибермеді. Мен судтың хукимин күтип, иркиўханадан жатқан бийгүна жәбиркешке усайтуғын едим. Бир күни атыздың шетиндеги жантаққа илинип турған бир газетаға көзим түсти. Ол «Қызыл Қарақалпақстан» газетасының 1956-жылы 15-июльдеги №142/6881/ саны болып шықты. Түнде шық хәм күндиз қуяштың нурын жеп қағазы сарғайса да, хатлар өшпеген екен. Газетаның үшінши бетинде дүнья әдебияты классиклеринен Н. Хикметтин «Правокатор», П. Неруданың «Хаўа», В. Гюгоның «Францияның қозғалысы», М. Кемалдың «Урысқа нәлет», Иқбалдың «Жаратыўшы хәм инсан», П. Ж. Водидиң «Ант», П. Элюардың «Жак Дюклоға» атлы қосықлары басылған еди. Усылардың ишинен Пакистан шайыры Иқбалдың «Жаратыўшы хәм инсан» шығармасы маған айрықша тәріс қарақалнақ тилине аўдарған. Тилеўберген Жумамуратовты жақсы билетуғын едим. Сонлықтан Иқбалдың «Жаратыўшы хәм инсан» қосығын қайта-қайта оқып, ядлап алып, айта басладым.

Сен жараттын қара түнди,
Мен сәўлели от жақтым,
Сен дәреттиң асқар шынды,
Қопарыўшы күш таптым.

Сен өсирген шақалардан—
Ийип соғып садақты,
Сен жаратқан саз ылайдан—
Еттим гүлал—табақты.

Сен жыланға бердің уўды,
Шақса, емин таптым мен.
Бина еттиң асқар таўды,
Төбесине шықтым мен.

Бағ көгертип гүленткенбиз,
Сен дәреткен сәхираны,
Демек, мениң мийнетимсиз—
Мийнетиниң жоқ жаны.

Қуданың құдретинен инсанның дәретиўшилиқ мийнетин жоқары қойып тәрийплеўши бул қосық қатарынан еситип, әкем бурынғыдан бетер тәшўишке түсип хәм ол мени әўлийеге түнетпекши ямаса моллаға қытнақшы болды. Бирақ мен буған қарсылық билердим. Ақырында ол: «—Балам, ең болмаса сени қолхоздағы мақсым ағана көрсетип қайтайын»,—деп өтинди. Мен бул усынысты бирден қабыл алдым. Оның «мақсым ағана» деп отырғаны Әжинияз шайыр-ағамыздың устазлық қылған Елмурат ахунның шаўлығы Караматдийин Әмет улы деген урыўлас ағайинимиз еди. Ол киси тарийхый әңгимелерди, классик шайырлардың қосықларын көп билетуғын еди. 1955-жылы жазғы каникульда экономика хәм мәдениет институтының отиниши бойынша мен Караматдийин ағадан бирқанша қосықлар менен әпсаналарды жазып алып, институттың илимий китапханасының қол жазба фондына тапсырған едим.

Әкем ешекли, өзим пияда бир саат жол жүрип, қоңсылас Каганович атындағы колхозға жетип келдик. Караматдийин аға совет хукиметиниң дәслепки жылларында Қарақум ийшанның медиресесинде оқыған. 1924-жылы медиресе жабылғаннан кейин бирқанша ўақыт Мойнақ районында хызметкер болып ислеген. Соң өзиниң аўылына келип, дийханшылық хәм тәшўишлик кәсиплери менен шуғылланған. 20-жыллардың ақыры хәм 30-жыллардың басларында оны биресе

молла, биресе тәуип сыпатында қуудалай бергеннен
енди қайтып кисини емлемейге ант ишкен екен. О
ниң әкеме:

— Сиз жақсы көретуғын жасы уллымыз е
Бул шәртимди бузып, сизин жалғыз балаңызды
месек, болмайды-ғой,—деди де, мениң тамырым
лады.

— Аға, үлкен абырайын бар екен. Балаң бир
нен аман қалыпты,—деди ол көп ойланбастан
лаңда еки түрли аўырыўдың белгиси бар. Бирин
ден, ол қатты қорқып, жүреги қозғалған. Екинш
балаң уўланған. Зәхәр асқазаннан қан тамырына
нан мийине өтип кеткен. Басын көтере алмай, су
болып жата бериўиниң тийкарғы себеби усыдан
рамаатдийин аға медиреседе Иби Синаның «Тәуип
лик илимниң ызамларын» оқыған екен. Сол жыл
бәхәринде мени түнде сабақ таярлап киятырған
ийт тислеп алған еди және көшеде хулиганлар у
таяқтан жығып кеткен еди. Сонда қорыққан бол
керек. Антирабияллық вакцинадан соң арақ иши
лып, соннан кейин уйықлай алмай қалған едим. С
лықтан тәуиптин бул сөзлерине исендим.

Караматдийин аға колхоздың бағманы еди. Ол өн
ди аўылға қайтарып жиберди де, мени алып қалды. Ба
дың ортасында мийманхана бар екен. Оған Нөки
келген ўәкил қонбаса, басқа ўақытта бос турады екен.
— Мына жайдың гилтин қолыңа ал,—деди маған
Караматдийин аға. —Қәлегенинше уйқыла, дем
Ериклер саўала келди. Шабдаллар писе баслады. Қ
ўынның алды шығып атыр. Солардан тартынбай ж
бер...

Караматдийин аға жана сойылған қойдың жү
гин жарып жиберип, мениң жүрегимниң тусына таны
қойды. —Бул бир күн, бир түн турыўы керек,—деди
ол. —Адамның денеси менен хайуанлардың денелери
бири-бирине ұқсас. Олар бирипде жетиспей турған зат
екиншисинен қабыл етеди...

Хақыйқатында усы емнен кейин мениң жүрегим
ниң ойнауы /тахикардия/ тоқтап, аўхалым кем-кемнен
жақсылана баслады. Сондай-ақ, ол «басыңның аўрыўы
на қойдың бас мийи пайда береді»,—деп жүрген ж
ринен маған қойдың геллесин таўып әкелетуғын еди.
Караматдийин ағаның айтыўы бойынша мен усы емди

жылға шамалас ўақыт қабыл еттим. Усынын
әнде мениң бас аўырыўым да кем-кемнен
мезгили менен жатып туратуғын дәрежеге же

күни ол:—«Өткен жылы меннен арабша китап
раған едің. Мен «Рәсимли әлипбе», «Хисаб мә
ри» сабақларын таўып қойыппан. Зеригетуғын
усы китаптарды оқып үйрене бер,—деп маған
млы Қазан университетиниң типографиясында
ан еки китапты усинды. Мен жәдийдшени азлап
ғын едим. Хәриплерди бир-бирине қурастурып
басладым. Буны көрген аўыл ғаррылары:
Хаў, мына балаңыз аўырыў емес, нағыз молла
айды-ғой?—деп таңланды.

Шайыр халқы усиндай болып зейинли келеди,—
Караматдийин аға.—Бизлер Соркөлде емлеп, тә
қылып жиберген Тилеўберген деген бала ядыңыз
бар шығар? Ол арабша да, латыншаға да жетик
ем еди. Соң жоқары қалаларда тағы оқып келип,
мәңгә үлкен хызметкер болып иследи. Хәзир Ти
леўберген—қарақалпақтың белгили шайыры. Қосық
ы газеталарда шығып, радиодан айтылып тур. Жа
нда ол Шоманайға хәм арқадағы Киров колхозына
ин кетти деп еситиўым бар...

Аўа, аға. Тилеўберген шайырды емлеп, қайтадан
тарға қосыўда сизин хызметиниз үлкен,—деди Ка
ратдийин ағаның туўысқан иниси Мәжйит Әмет улы.
Енди ғаррылар буннан жигирма жети жыл бурын
ниң аўылында болып өткен ўақыяларды есине тү
рди...

1930-жылы февральда Қонырат районы Соркөл во
остында үлкен той болып, оған Әмиўдәрьяның он жа
ыннан да мийманлар шақырылған. Сол тойда Ақдәрья
ан келген жигитлердин жүйрик аты оқпанға жығы
лып, шабарман бала Тилеўбергенниң он аяғы бирне
ше жерден сынған. Сонлықтан мойнақлы жигитлер
оны алып кете алмаған.

— Хәзирше аўылыңызда қала берсин. Бизлер арба
ны келип, Тилеўбергенди алып кетермиз,—деген. Би
рақ дәрья абыржы болып, олар арбасын өткере алма
ған. Тилеўберген бес жасында әкесинен айрылған же
ним бала еди. Сонлықтан бир айдан кейин жылап-еңи
рев, анасы Ханымхан жалғыз баласын излеп Соркөл-

Соған шекем наұқасы асқынып
леуы берген шайыр жанынан гүдер үзіп,
сықлар шығарады:

Керегеге салып мени ақырып,
Алып келди үйге еки шақырым,
Козгалыуға аяқ, қолда дарман жоқ,
Питкергендей болдым куда тәгдйирин.

Ауылдың бас көтеринки
Алеубергеннің зұлым

Ауылдың бас көтеріңки жигиті Қәлім Ыра-
Тілеубергеннің әкесі Құпбатулла менен дайы-
йен екен. Ол атақлы Жұмамурат тәуіпке бала-
сетеді. Ауыл адамлары порсық тауып келип,
мұрат тәуіп хәм оның шәкірти Қараматдін-
ұлы Тілеубергенді порсық былауға сала-
алты ай дауаында емлеп, кай-
— 1956-жылы «Қара-
Островский»

— Ол кешірген бул дауымында емлеп, былауға салады жөн
1956-жылы «Қарақалпақ қайтадан қатарға қос
Островский» деп аталған Айтбай Бекимбетовтың Ни
рин, повесттері елге кітап болып басылған жөн
Соңықтан ауыр тәдирді жөніп шыққан Тілеу
ген Жұмамурадовтың басынан кешірген бул
лары менің ушын үлкен сабақ болды.
— Мен ауылда есіткен бул
— Ол кешірген бул

— Ол кимдер? — деди Тилеуберген шайырға айтып бергенде.

— Қәлім аға Ұатандарлық урыстан кейін қайтып барма?—деді Тілеуберді.

— Олай болса, мени ауылына алып бар. Мен жасы үлкенді көріп, сәлем берейін,— деді ол. Мен Т. Жумамуратовтың бұл өтінішін орындадым. Ол соңғы жыллары Қараматдидің аға мейірімен танысып, ағайын болып, той-мәңгі қатнасып кетті...

1974—1989-жылдарда бир неше мәртебе район
ларға Т. Жумамуратов пенен бирге командировкага
шықтым. Эжинияз, Бердақ, Аяпберген, С.Мәжійт
Н. Дәуқараев, А. Бегимов, И. Фазылов, Қурбанбай
жырау Тәжибаевлардың юбилейлерин өткеріуге қат
настым. Сол уақытларда басымыздан кеширген гейпа
ра уақыяларды еске түсірмекшімен.
1979-жыл март. Областылық пар
А. Муұсаевтың 100 жылдығына
кешелер өткеріп...

1979-жыл март. Областық партия комитеті
А. Муусәевтың 100 жыллық юбилейін алдынан әдебий
кешелер өткеріп қайтасыз деп Т. Жұмамуратов, Г. Ша-
120

тола, Ж. Избасқанов төртеуимізді Шоманай районы командировкаға жіберді. Жеңіл «Жигули» машинасы Гүлістанның өзі айдап киятыр. Оның қасын Гүләуберген шайыр йошып сөйлеп отыр. Бизлер Хон қаласына кирмей, қубладағы айланба жол менен кетіріміз. Назлымхан сулыұ қойымшылығының қапына келгенде Гүлістан:

«Ана жерде мениң атам, әкем Әметтин әкеси, Мурат Ғарры жатыр»,—деп бир бийик төбешиктің менен нұсқап көрсетти. Тилеуберген аға:

«Ұақ! Бурынырақ неге айтпадың? Тусынан өтіп
туғын болдық ғой»,—деді де, аятты баслап жибер-

Онда адамды өзіне бәнт етип, таслайтуғын жағымлы
рәт бар екен. Дауыслап оқып киятыр. Хәтептен
Иван жапқа жақынлағанда ғана аятын тауысып,
қолы менен жүзін сыйпады.

— «Атаңның руұхы разы болсын», — деп аяттың ұзыны-
н оқыдым, — деди ол. Гүлистан оған кеуіли питип,
ниетдаршылық билдирди.

1977-жыл декабрь, 1978-жылы январь айларында Алар Нөкис қаласында, Мойнақ, Қоңырат, Шымбай топтарында Бердақтың 150 жыллық юбилейіне арнап обий кешелер өткердік. Ташкентли режиссер Т. Баба-нов «Бердақ» кино-повестін суўретке түсирди.

1978-жыл 14-январь. Бердақ шайыр оқып, тәлім-бия алған хэм оның денеси жерленген тарийхый м—Қарақум ийшан қойымшылығына келип турмыз. Леуберген аға әулийениң шығыс-қубла тәрепиндеги дыраға кирип кетти де, кешикпей сыртқа шықты:

— «Жууынайын деп едим, бактеги, кумандагы суулар
лап калган екен. Тазаланбай туруп, әулийешилик
аралауға болмайды. Киношылар не қылса, өзлери
қисин. Бизлер ата-бабаларымыз жатырған әдиули
инды басқыламай-ақ қояйық»,—деп ол мени. Бер-
дақ шайырдың шаулығы Кундызбай Қаражановты қа-
тан бөлек жибермеді. Бизлер Бердақ жерленген
инды қабирлердин арасы менен туурыламай, шенгел
жыңғыллардың ишинен отип, әдеуір жерден айла-
н барып көрдик. Қарақум ийшан қойымшылығынын
да-батыс тәрепи шегелең екен. Самал қумларды
ырып, қабирлер үңирейип ашылып қалыпты. Үлкен
шуқырда адамлардың сүйеклери үйилип атыр. Ху-

дожник Ж. Қутлымуратов оған түсіп, бір қуу тоса
ни алып шықты хәм «усыған қарап мен Бердақты
скульптуралық портретін соғаман», — деди.

Қарақум медиресесіне келгенде ол және жууазы
келісіне көзі қызып: —
— «Мынау майға писип, қып-қызыл хәм жип-жип
тыр болып қалған екен. Буны машинаға саламан. О
нан жақсы мүсін соғыуға болады», — деди.

Тилеуберген шайыр:
— Мени бул жерде хәмме биледи. «Ол келип ата-ба
балаларымыздың сүйегін, тилеухананың заттарын алып
кетти», — деген гәплер таратылады. Жолдасбек қоң
шым, керек болса өз алдына келип алып кетерсең. Бу
гинше хеш нәрсеге тийіп жүрме», — деп художникке
тәртіп берди.

Соның арасында күн батып, этирап геүгим тарта
баслады. Режиссер Т. Бабажанов:

— «Жолдаслар, таярланыңыздар! Кино түсіріуді
баслаймыз. Сизлер қолларыңызға факель хәм венгаль
отларын тутандырып услап, арман-берман жууырыңыз
лар. Мен бақырған хәм жылаған адамлардың дауыс
ларына қоса, сизлерди сүүретке аламан», — деди.

Тилеуберген аға:

— «Бундай масқарапазлықтың не керегі бар?» —
деп қарсылық билдирди.

— «Кино-повестьте Ерназар алакөз баслаған халық
көтерілісінің трагедиялық финалын көрсететуге
бір акт бар еди», — деди Толқын Бабажанов.

— Ондай болса, ертең театрдан артистлерди әкеле-
гой. Оларда сол заманның кийім-кеңшектері де бар.
Сизлер жумысыңызды питкеріп, жөниңізге кетесіздер.
Бул көрамаатлы әулие деп халықтың сыйынатуғын оры-
ны. Сизлердің киноңызды көріп, биреу болмаса биреу
бизлерди урып өлтирер», — деди Тилеуберген шайыр.

Ташкенттен келген кино оператор менен режиссерлар
иләжсыздан аппаратларын жыйнастыруға мәжбүр
болды.

Бизлер енді «Қазақдәрья» совхозының орайына, қо-
нақ жайымызға қайтып киятырмыз. Жерде қар болма-
нлықтан, келген изимзиди таба алмай, адасайын де-
ик. Көлдеги муз жуқа болып қатқан екен, машина-
ның ауырлығы менен шатнап, жарыла баслады.

Тилеуберген аға:

«Бир шуқырға ямаса қудыққа түсіп кетіп, мас-
болармыз. Анау жақты шыққан жаққа айда», —
шофер жигитке. Бул тораңғыллар арасына жай-
дан мал ферма болып шықты. Бизлер жер төлеге
киятырғанда, төрде отырған ақ шашлы кемпир:
«Балалар, турыңдар! Үйге Қыдыр ата киятыр!» —
дауыслады. Мен бул кемпирдің дени сау емес шы-
деп ойладым. Бирақ, ол бизлер менен аманлық-
иликті сорастырып болып:

«Бул кисилерди Үйимізге қудай айдап әкелген
мен. Ана тоқлыны сойыңыздар!» — деди балаларына.
Тилекке қарсы, олар бул сөзлерге дәрбенбеди. Соңы-
нан кемпир:

— Күни менен дүзде жүріп, қорағытып қалыпсыз-
дар. Қарашай ишип, қыздырынып алыңыздар, — деп
дәстурханға мирәт етті. Бизлер екі-үш кесе чай ишкен
шақытта «Қазақдәрья» совхозының директоры Танатар
Абдуллаев жер төлеге кирип келди. Кемпирдің бала-
лары бәри бірден жалбырақлап:

— «Тәке, кел—кел ға! Төрге шық! Хәзир сизге ар-
нап мал соямыз. Қонақ асынды жеп кет», — деп атыр.
Кемпир бул сөзлерди еситип, шыдай алмай бақырып
жиберди.

— Бир уры бір урыны анық таныды. Ол директор-
ның мал жемесе, зәхәр жесін. Қудай менің еңбегімди
бермеген... Сизлердей төрт ұл туғанша, төрт күшик
туғсам болмай ма? Менің бір ауыз сөзімди сыйлама-
дыңыздар. Берген ақ сүтима ырза емеспен. Жыйнаған
малларын өзлеріне буйырмай, артыңызда қалсын.

Мен усы жерде туғылып өскен қазақ қызыман. Қа-
рақалпақтың атақлы жырау-бақсыларына, шайырла-
рына көп хызмет еткенмен. Олардың алдында усындай
болып Қыдыр ата баслап жүретуге еди. Қәне, қай-
ним, Сиз де тегін адам емессіз-ғой. Атыңызды айты-
ңыз?» — деп өтинди жаңағы кемпир Тилеуберген шайыр-
ға.

Тилеуберген аға өзінің хәм әкесінің атын, фами-
лиясын айтты және: — «Женге, куда Сизің ықласы-
ңызға берсін!» — деди орнынан турып атырып.

— Қайним, айтқаның келсін, — деп ақ шашлы кемпир
жыламсырауы менен хошласып қалды.

1979-жыл март. Шоманай районының орайындағы
Менделеев атындағы орта мектепте әдебиет кешеге қат-

настық. Тилеуберген аға «Қауесет таратыушылардың қосығын жаңа айта баслаған еді, мектеп оқытушыларының барлығы бірден хор болып ядтан айтыуға кірісіп кетті:

Ешки мәйек туғыпты,
Ийті қоян қуғыпты,
Қус атыпты бір мерген—
Мылтық қылып уықты.

Түйе шалбар кийіпті,
Теңізге от тийіпті,
Сөндірмек болып Сейтмәмбет,
Отқа бензин қуыпты...

Мен қанша әдебиет кешелерге қатнасам да, бүгінгі аудиторияның автор менен қосылып қосықты бундай етіп бірге атқарғанын көргенім жоқ еді. Егер Т. Жұмамуратовтың қосық хәм дәстандарынан сегіз жасар баладан сексен жасар кемпір-ғаррыға шекем сүйіп оқыған болса, ол сол дәуірдегі айырым хәмелдарларға, уры хәм паракорларға унамағанын байқап қалдым.

Бизлер сол күні Менделеев атындағы мектептен шығып, кеште А. Муұсаев атындағы совхозда қонақ болуымыз керек еді. Совхоздың адамлары бизлерді келеди деп күтіп отыр еді. Тилекке қарсы, Шоманай районылық партия комитетінің бірінші секретары А. Шәрийповтың мирәти бар деп, райком секретары Б. Есимбетов бизлерді Шоманай совхоз-техникумындағы мийманханаға алып келді. Кеште Шәрийповтың өзі, екі-үш жігіт пенен үстимізге келді хәм ол Тилеуберген ағаны онша писентке алмай, өзінше билішсиніп сөйлей баслады:

— «Хорезм ойпаты қарақалпақтардың өз ата журты емес. Олар басқа жақлардан бул жерге посып келген деседи-ғой»...

Тилеуберген шайырдың бундай сөзлерге ашыуы келді және грек, араб, парсы хәм түркий тилдегі ескі нұсқалардан, Иванов, Толстовлардың илимий мийнетлеринен мысаллар келтіріп, А. Шәрийповтың пикирин бийкарлап таслады. А. Шәрийпов азғана уақыттан кейін:

— «Менің атамда арабша кітап бар еді. Ол Журжанж шәхәри, Журжания деген мәмлекетті оқып таратуғын еді», — деди.

Тилеуберген аға бул сөзлерге тағы да түсінник бер-

«Журжанж» деген — Шоманайдың құбласындағы мың жыллық тарийхына ийе Гөне Үргениш шәхәри. Египеттің патшасын араблар менен парслар Камал Абдал Насыр» — деп атаса, руслар менен парслар оны «Гамал Абдел Насар» деймиз. Солай етіп, «ж» сесі екінші тилде «г» сесіне алмасады. «Журжания» — бул ескі «Үргениш журты» ямаса «Хорезм мәмлекеті» дегені.

Мен Тилеуберген ағаның пикирин қуұатлап, революцияға шекемгі классик шайырлардың қосықтарынан мысаллар келтірдім. А. Шәрийпов кем-кемнен кейін қайтып хәм бираз уақыттан кейін:

— «Атамда Науайының кітабы бар. Атам оны да таратуғын еді», — деди.

Тилеуберген аға Науайының жүзлеген қатар қосығын ядтан оқыды хәм онда ушырасқан араб, парсы, ескі түркий сөзлерге кең түрде түсінник берді. А. Шәрийпов дурыс айтса да, қәте айтса да, Шоманайда хәмме бірден мақұллап, оның сөзлерине қарсы пикир жүргізетуғын адам жоқ еді. Сонлықтан Тилеуберген ағаның жоқарыдағы гәплери оған унамады хәм бір парселерді сылтаулап, мийманханадан кетіп қалды.

Енди ол жерде бизлер үшеуіміз қалдық. Тилеуберген аға дем алажақпан деп төргі бөлмеге кирди. Жийенбай да, мен де шоманайлымыз. Сонлықтан екеуіміз балалық хәм жаслық жылларымызды еске түсіріп, сәхәрге шекем сөйлесіп отырдық. Тилеуберген аға уйықлай алмады.

— Еле отырсызлар ма? — деп бизлердің қасымызға келе береді. Бир уақытта ол ашыуы келип: — «А. Шәрийповтың бул не қылғаны?» — деди. Бизлер «билмеймиз» дегендей ийнимізди қыстық.

«— Сизлер билмесеңіз, мен билемен, — деди Тилеуберген аға. — Бул Шәрийповтың маған қылған қаслығы. А. Муұсаев совхозында менің ескі қадирдан досларым бар. Солар менен сөйлесіп урлығымды биліп қояды. Мени әшкаралап қосық жазады, — деп қорқып, бизлерді билқастан усы мийманханаға қамап қойыпты».

Тилеуберген ағаның бул гәплеринде тийкар бар еді. Сол уақыттағы айырым хәмелдарлар оннан ай-

бынатуғын еди. Және шайырдың мийнеткен пәнен ушырасуына иркинші жасайтуғын еді.

Бир күни Тилеуберген аға:

— Дүкәннан таза балық сатып алып едим, кууыртып, асып жейік, — деп мени үйіне алып Ол шай ишип болғаннан кейін маған тағы бір зықлы ўақыяны айтып берди.

— Кеше бизиң үйге бир адам келди, — деди Тилеуберген шайыр. — Бир баспағым бар. Соның өңі ямаса сатып, пулын әкелейін. Соны алып, маған дурыслап пәтия бер, — деди ол адам.

Мен ҳайран қалдым ҳәм:

— Пәтияны ийшан береди. Мен шайырман. Ийшан бер алмайман, — дедим оған.

— Ийшанның пәтиясының кереги жоқ. Сиз бир фарғап едіңиз. Енди пәтияңызды алмасам, болмай — деди ол.

— Өз өмиримде ҳеш кимди фарғағаным жоқ, — дим мен.

— Фарғадыңыз, деп өршелести жаңағы адам. Сиз зияң қосығыңыз фарғыстың ең жаманы екен. Соның берли оңбай жүрмен. Енди тийисли хызмет ҳақыңызды алып, мени мақтап қосық шығарып бересиз, — деди өтиниш етти.

Ол кisinin жаңа ғана таныдым. Ҳәм:

— Мен биресе мақтап, биресе жаманлап жазатуғын диянатсыз шайыр емеспен, — деп оны үйіне қайтардым, — деп Тилеуберген шайыр басынан кеширген бир ўақыясын айтып берген еди.

1960-жылы областьлық партия комитети Т. Жумамуратовты шақырып алып, ертең Кегейли районинда өтетүғын жыйналыста қосық оқыйсаң деп буйырыпты.

Шайыр Шымбай шайханасынан бир самосвалға минип кетип баратырса, таслақта еки кемпир машини күтип тур екен. — Күн ыссы, өзлери ораза қусайды. Шөлдеп өлип қалар, обалды, алып кетейик, — депти Тилеуберген аға.

— Онда биреўин әкетемен. Екеўин кабинаға алсам, жолда ГАИ устайды десе де, шоферды зорлап Тилеуберген шайыр еки кемпирди де қасына мингизипти. Халқабатқа барған жерде ГАИ дың инспекторы усталап, шоферды көп ҳәлеклепти.

— Онда жазық жоқ. Бул кемпирлерди мен минги-

едим. Бир сапарға жиберегой, — десе де, милиционер шайырды тыңламай, машинаның роторын алып кетипти. Сонда Тилеуберген шайыр оған қосық шығарып, Кегейлидеги жыйналыста оқып берипти.

Халқабаттан күтип алды,
Жуп жағадап тутып алды,
Бизлер минген машинаның —
Роторын сытып алды.

— Мениң атым — Сәден, деди,
— Мен қорқамап неден, — деди,
Кегейлиге өтер болсам,
Алатуғын қадем, — деди...

Сол күни базар екен. ГАИ инспекторлары мут ол-жаға бир қой сатып алып, арақ ишип, шағал көпирде шағал мәслик қурып атыр екен. Республика ҳәм район басшыларының тапсырмасы менен олар тутқынға алынып, тийисли жазасына тартылыпты. Ал, милиционер Сәден хызмет орнынан босатылып, Тақыятасқа келип, электр кепсерлеуши болып ислеп атырғанда қолын күйдирип алыпты. Күни кеше сонша жалынғанда да тыңламаған өжет ГАИ хызметкері бүгін Тилеуберген шайырдың үйіне келип, пәтия бер деп жалынып отыр.

Мен бул сөзлерди еситип, ҳәзирети Мақтымқұлының «Фарғысым тасларды мумдай еритер. Гүл болып ашылар алғыс бергеним», — деген қатарларын ериксиз есиме түсирдим.

Ҳақыйқатында да поэзияда бизлер еле түсинисе алмаған құдиретли күш жәмленген болып, уллы шағалдың сатирасына илинген адамлардың оңғарыны бул өмиримде көрген емеспен.

Т. Жумамуратовтың «Бир сулуўға» қосығын еске түсрейик:

Қыян-кески ылақ ойын Майпоз тойында,
Арғымағым омпат түсип, шарта қуладым.
Саған көкмар инағ етпү — мениң ойымда,
Ессиз қалдым жаздырылмай қолдан ылағым.

Жаң қайғысы қашықлатты, сол болды гүнам,
Бирақ тилеп алғаным жоқ аўыр жапсақты,
Хат жаздым да, сени ойда сақладым мұдам,
Әттен, бирақ жалт бергениң мени қақсатты.

Тилеуберген шайырға қыянет етип, ең қыйын минуттарында оны таслап кеткен арыудың бүгінгі күні күтә аянышлы, ол бес байдан айрылған, перзент көрмеген. Мийуа питпеген дарақтай қуутуяқ болып қалған еді. Ал, Тилеуберген аға түрлі турмыс қыйыншылықтарын мәрдана жеңіп шығып, бір елдің данышы азаматы, Өзбекстан ССР хәм Қарақалпақстан АССР халық шайыры хұрметли атағына ийе болды. Ол өз теңине қосылып, бір неше ұл хәм қызлардың атасы. Ұлын уяға, қызын қыяға қондырып, ақлық сүйди. Мен усыларды көріп отырып, 1986-жылы басылып шыққан «Сырым бар еді» атлы қосықтар жыйнағыма төмендегіше автограф жазып, Тилеуберген шайырға инәм еттім:

Арғымақ ат сүрініп бір оқпанға,
Жаңбас сынып керегеді жатқанда,
Қапа болып қосық жаздың Соркөлде,
Сынықтың азары жаңға батқанда.

Оппан берли елиу-алпыс күз өтті,
Тусыңыздан жеті дүркін қыз өтті,
Қызлар менен ойнап-күліп уақытында,
Жигит болып, бой-сыныңды дүзеттін.

Пүткіл елге мәлім шайыр атағың,
Қарақалпақтың Сиз — бүгінгі Бердағы,
Жамбылдай бой халқымыздың бахтына,
Кемінде отыз жыл жасаңыз тағы.

Топламымды оқып болып, Тилеуберген аға:
— «Сиз қосықты да жақсы жазады екенсіз. Жазыушылар аўқамына өтиўиңиз шәрт», — деп ол рекомедация жазып, қолыма беріп жиберди.

1989-жылы, ноябрь. Тилеуберген аға тағы үйіне алып келип, маған былай деди:

— Келеси жылы Аяпберген шайырдың тууылғанына 110 жыл толады. Сол мерекени жақсылап өткереіңк. Мен жыйналыста доклад жасайын. Аяпберген шайырды өз көзім менен көрген едим. Айтажақ пікірлерім бар. Сиз маған доклад ислеўге рұхсат етип, — деп өтинди.

— Тилеуберген аға, Сиз турғанда маған не жоқ? — деп күліп қойдым.

— Олай деме, иним. Сиз де көп жұмыс ислеп жүрсіз. Мийнетлеринизди мойынлауымыз керек, — деди

шын кеўли менен. Буннан кейін мен Шоманай районна командировкаға барып, райкомның биринши секретары А. Сапариязов пенен сөйлестим. Бул еске 1990-жылы август айында белгиленетүгін келді.

1989-жыл, декабрь. Т. Жумамуратов ауырып қатты деп еситтим. Ол №2 республикалық емлеўханада жатыр екен.

— Усы сапары жүдә қатты жығылдым, — деди Тилеуберген шайыр. Ол мойнын ақ орамал менен байлап қойған. Ауырыу өзине әдеўир батқан екен. Бирақ шайыр өзін сергек сезеди.

— Сиз С. Мәжйитовтың үй архивин көргенсіз. 1963-жылы Рахим аға әкесиниң 1925-жылы басылып шыққан еки китабын меннен уақытша сорап алып қайтты. Соған көзиңиз түспеди ме? — деп саўал берди.

— Ол китаптарды мен Рахимниң үлкен баласы Маман Мәжйитовтың үйинде көрдим, — деп жуўап қайтардым.

— Олай болса, мен емлеўханадан шыққаннан соң кеўимиз сол үйге бирге барайық. Сен сол китаптарды маған алып бер. Мен Сейфулғабийт атам туўралы бир көлемли шығарма жазажақпан, — деди Тилеуберген аға.

Ауыр кеселге гириптар болып емлеўханада жатса да, Т. Жумамуратов өзін сергек сезді. Оның кеўлинде үлкен-үлкен творчестволық планлар, сулыў әрмин хәм қыяллар бар еді. Буннан алты-жеті жыл бурын жазылған «Өмир жыры» атлы қосығын еске түсіремен:

Қыяллардан қыял туўар шақалап,
Ели-журтым хызметимди бақалап,
Қууатыма қууат қосып келмекте,
Қаршығадай гүилдеген шапалақ.

Өрмеледим, мийдим бийик асқарды,
Кеўилім, бирақ, қартаймады, жас барды,
Бахыт пенен ойнап күліп келемен,
Мен өзіме қурдас етип жасларды.

Бул не өзи: өркенлеў ме, өскенбе?
Баратырман жетпес пенен сексенге,
Тилеуберген еки қайта тууылмас,
Жерди сүріп туқым сеўип ексең де,

Ауа, бундай уллы шайырлар дүньяға күтә келип кетеди. Тилеүберген Жумамуратов 1990-жылы 2-апрельде 75 жасында дүньядан қайтты. Республикамыздың жәмийетшилиги Өзбекстан ССР хәм қалпақстан республикасының халық шайыры берген Жумамуратовтың исмин мәңгилестириў, тийисли иләжларды ислеп атыр. Пайтахтымыз Иштиқ бир орайлық көшеси, №36 орта мектеп хәм набад районында тазадан салынған бир орта мектеп Т. Жумамуратовтың атына қойылды. Уллы шайырлар қалдырған әдебий мийрасын толық жыйнап шығарыў хәм изертлеў жумыслары қолға алын атыр.

МЫРЗАМУРАТ
АБДУЛЛАЕВ

1944-жылы бизиң ауыл Шоманайға көшип келип, туңғыш мәртебе сәхираға түрли егинлерди еккен еди. Бирақ, жүөеримизге қына түсип, баслары қап-қара күйик болып кетти. Буны әкем базардан сатып алған туқымнан көрди. Себеби жеримиз боз, суўымыз нәў-бир еди. Әлбетте, туқымы писентли болмаса, дийхан-ның мийнети зая кететуғыны белгилн-гой.

1945-жылы ерте баҳәрде анам менен екеўимизди туқым жүөери алып қайтыў ушын әкем Хожели райо-ны 10-ауыл Ленин колхозындағы ағайинлерге жибер-ди. Бул колхоз Шоманай сәхирасына 1943-жылы ке-лип қонысланған екен хәм усы ауылда Шәмен мақ-сым, Нуўры мақсым, Камал мақсым деген урыўлас аталарымыз жасайды екен. Камал атамның елтиси Рабийби шешем анамды көриўден өксип жылап жи-берди. Мениң анам да оған қосылып жылады. Еки ҳаялдың жылап атырганына қарап, мен бул үйде жа-қында биреў қайтыс болған шығар деп ойлаған едим. Рабийби шешем әллен ўақыттан кейин, өксигенин қо-

йып, не үшін жылағанын былайында түсіндіреді:

— Келинжан! Сизлерді көріп, гөне дәрт-қасиеттерім қайтадан қозып атыр,—деді ол. —Өзлеріңізге белгилі, бизлердің елден шығынып кетіуіміз «Мәдениет» колхозының өгізлерін бағатуымен. Күнде кеште кетіп, азанғы чайға үйге келетүгін. Бір күні сәскеге шекем күттім, ол келмеді. Түс жақын Айтжан қара Қайырлап улы бас болған ауыл белсендилері мал-мүлкімізді хатлап, екі арба тийей бастады.

— Хай жигиттер, бұл не қылғаныңыз?—дедім мен хеш нәрсеге түсінбей.

— Сизлер жат жамайдың уәкілдерісіз. Күйеуіңіз молла. Колхоз дүзімінің душпаны. Сен оны қашырып жіберіпсең. Сонлықтан дүнья-малларыңды қонфискалаймыз,—деді Айтжан қара.

Олар барлық затымызды тонап алды. Қара үйіміз жығып арбаға тийеді. Журтымыздың орнында кесектен исленген ошақ ғана қаңқайып қалып баратыр. «Көзіме күйік болып тұрғанша, сени де жоқ қылайын»,—деп теуіп жібердим хәм оның кесектерін арбаға ылақтыра бастадым.

— «Мусылманшылық әсте-әсте» деген. Елти, хай, қатты кеттің ғой,—деді Айтжан қара.

— Қатты кеткен мен бе ямаса Сизлерме?—деп сорадым олардан. —Кеңес хукіметінің белсендилері Хийуа ханы хәм ақпатшаның хәмелдарларынан да жауызлықты өткердіңіздер. Хан заманында хожалық ийесі гүнакар болғанында, бала-шағаларын бүйтін көшеде қаңғыртып таслап кетпейтуғын еді... Хай, ит сапсызлар!

Ауыл белсендилері менің жылап, жалбарынғаным жаны ашымады. Мен үш-төрт айлық перзентім Тауыпалды менен қула дүзде қаңғырып қала бердім. Хәр кимнің дигирманын тартып, кирип жуып, оны сық қылдым. Арадан төрт-бес ай өткеннен кейін бір күні түнде молла қайнаған ешекте жетіп келип тұр. Оған бір жорасы көмек беріп, Хожели жаққа қашырған екен. Сөйтіп жүріп молламыз усы колхоздың баслығы менен танысыпты. Баслық мырзаға бала-шағаңызды алып қайта-ғой, аға,—деп оған бір ешек та

беріпті. Минен оннан берлі он екі-он үш жыл өткізді кетті. Бурынлары «Құл қашса, Қоңыраттан таппады» деген мақалды еситетуғын едім. Хәзір, келінімше, Қоңыраттан қашқан ахун, ийшанлар усы совхозға келип, бас паналайды. Берекет тапқыр бас мырзаға ғәріп-қәсер менен жетім-жесірлерге қаруандерлік етіп, бизлердің усындай халға жетіуімізге себепші болды...

Рабийби шешемнің «мырзаға» деп мақтап отырған Хожели районы 10-ауыл Ленин атындағы колхоздың баслығы Мырзамурат аға Абдуллаев еді. Мен күнінен бастап усы ауылдағы ағайындарыма жиі келетүгін болдым хәм 1952-жылы Ленин атындағы орта мектепти питкеріп, ержеткенлік аттестат ала алғанман. Сол себепли балалық хәм жаслық дәуірімде бұл әжайып адам туұралы халықтың мақтау сөздерін көп еситкенмен. Ержетіп өз алдыма шаңарақ көтергеннен кейінгі уақытларда да Мырзамурат аға менен той-мерекелерде талай мәртебе ушырасып, бір табақтан ас ишип, өз-ара пикир алысу бахытына ийе болғанман. Мен енді Мырзамурат аға халқында еситкен хәм көрген-билгенлерімнен айтып беремекшімен.

Қарақалпақстанда колхоз қурылысының ветераны Мырзамурат Абдуллаев 1903-жылы Қаражар ауылында (хәзіргі Мойнақ районы «Мойнақ» совхозының территориясында) жарлы дийхан семьясында туылды. Ол әкесінен жаслай жетім қалып, киіс есінгінде жалланыуға мәжбүр болды. Ең дәслеп Қоңырат қаласында бір нанбайшыға хызметкер болып жұмысқа кирді. Оның отын жағып, писирген зағараларын сатыу менен шуғылланды. Нанбайшының төлеген хызмет хакысы алты жаны бар Мырзамураттың семьясын асырауға жетпеді. Сонлықтан ол дайыларынан пана иілеп, Қанлыкөлдегі тартыулы ауылына көшіп келді. Бұл бирінші жер жүзілік урыс дәуірі болып, Хан Жәнеуит басқарған түркмен феодаллары тыныш отырған қарақалпақ ауылларына үзліксіз шабыуыл жасап тұрған мәхәли еді. Сол себепли Мырзамурат 1919-жылы анасын, қыз апасын хәм үш инисін изине ертіп, қолайлы жерден қоныс излеуге мәжбүр болады. Ол Хожелиге жақын Қайраңды (Хожели районы Ахунбабаев атындағы колхоз) ауылына келип, 1919-

1928-жылдарда Қазақ хәм Ешимбет деген бай дийхан жүреди. Жазда олардың егинин егип, бақса, қыста Қаратереннің ултанынан отын Хожели базарына сатады және ҳадал мийнетин, Хожели менен өзиниң сёмьясын асырайды.

Қарақалпақстанда совет хукиметин орнатуға сене қатнасқан Султанбек Сейдалы улы сол ҳаққында былайынша еске түсирген еди: «1923-жылы Хожели районы Таслыжап волосты райуу комитетиниң баслығы болып сайландым. Бос волость болып ислегенимде хаткерлик лауазымын бир де қарақалпақ жигити табылмады. 1925-жыл гүзде базардан 85 баланы ушлап алып, паразит мингизип, Төрткүлге оқыуға жибердим. Оқығандар адам болып шықты. Сол балалардың ишинде Пиржан Сейитов та бар еди».⁵³

Хақықатында да Хожели базарынан ушлап алынған балалардың арасында Мырзамурат Абдуллаев болған еди. Ол дәуирде мийнеткеш халық массасын күтә сада болып, өз ықтыяры менен балаларын оқыға жибере бермейтуғын еди, — «Мырзамуратты Төрткүлге зорлап әкететуғын болды», — деген хабарды естиуден анасы, қыз апасы, үш иини хәм келинниси сем, мына алты бийшара аштан өлип қалыуы итимауға қашып кетпесем, болмайтуғын түри бар. Сиз булар маңайда булардың ауҳалы күтә қыйын екен. Қашып қалсаң, қала-ғой», — деди ол. Солай етип М. Абдуллаев түнде қамап қойған жеринен ауылына қашып қайтады хәм сауатсызлықты сапластыруу мектебинде оқыған өзинше билимин жетилистиреди.

М. Абдуллаевтың заманласы Әбдишүкир Әмиров былайынша еске түсиреди: — «Мен Мырзамурат аға менен 42 жыл бирге жасап, колхозда бирге иследим. Соңлықтан оның өмиринде ушырасқан турмыс қыйыншылықларын жақсы билемен. 1928-жылы Бектап бойында туғыш колхозлар шөлкемлестирилип, халық оны бригадир етип сайлады. Ол дәуирде колхоз дүзиминиң душпанлары күтә көп еди. Баспашылар күпә-күндіз колхоздың алты өгизин хәм бирнеше атларын қос хәм арбалардан босатып, алдына салып ай-

етеди. Бермағамбет Аманжолов басшылық еткен олардың изинен қуады. Моншақлыға жақын ағи шабыра қамыслықтың арасына баспашылар арынып атыр екен. Олар отрядтың ағзаларын қыста оққа тутады. Бир колхозшы баспашылар-ағынан өлип, үшеуи жарадар болады. Мырзаму-раға мархум жорасын атына жүклеп, ауылына келеди. Егер баспашылар ауыл белсендилерин былайынша атып кететуғын болса, колхоз дүзиминиң арын душпанлары оны иштен ыдыратуға хәре-етти. Олар ҳадал азаматлар үстинен шағым арза алып қаматып жиберди хәм колхоздың күш-көлик-рин, малларын урлап, халықты үлкен шығынға апаратын».⁵⁴

Әбдишүкир ғаррының бул пикирин сол дәуирде Хожели районлық атқаруу комитетиниң баслығы бо-лып ислеген Пиржан Сейитов былайынша толықтыра-ды: — «Ол ўақытта байлардың қалдықлары еледе болса аз емес еди. Баспашы Рейипназар хәм Шалтай дийхан-ның адамлары ауыл белсендилеринне қарсы душпан-лықты күшейтти. Ауыл муғаллимлерин өлтириу хәре-етин ен жайды. Қаладан командировкаға барып, ауылда қонып қалыу өте қәуипли еди. Көпшилик дий-ханлар дара хожалық болып турмыс кеширди. Халық комбағал. Ауылхожалығының барлық жумысы қолға қараған еди. Ауылда техника жеткиликсиз. Байлар-дың қалдықлары колхоз дүзимине қарсы терис үгит тарататуғын еди. Усындай терис пикирли адамлардың қарсылығына қарамастан хукиметимиз ауыл дийхан-ларын колхозластыруу жумысын шеши, иш түрде қол-ға алды. Колхоз баслықларына жаңаша аң-пикири бар, шала сауатлы дийханлар сайлап қойылды. Ра-йондағы суу жоллары инженерлик қәделер менен қай-та қазылып, суу кемтарлығы азайды. 5-ауылдағы Ке-негес жабының аяғы Әзилер бабаға шекем тазадан қазылып, жаңадан партау жерлерди өзлестириу исле-ри басланды. Әмиўдәрьяның бойында отырған Ленин, Фрунзе, Молотов атындағы, «Жерлес» колхозлары та-задан ашылған қонысқа алып келип орналастырылды. Усындай шөлкемлестириу жумысларының нәтийжесин-де пахта хәм басқа да егинлердің зүрәәти арта бас-лады».⁵⁵

1932-жылы М. Абдуллаев «Таза қоныс» көшесіне басшы болып сайланды және 1936-жылы бұл Ленин атындағы колхозға бириктирилді. Бұл колхоздың отырған мекені Хожелинің түсінгенімен, менен шегарада болып, ол қарабара, рек, үрпекбас жыңғыл өсіп атырған кебір және жерлер еді. Сондықтан таза қоныс екі-үш кейін өнім бермей қалады және колхозшылардың жалық ауғалы кем-кемнен төменлейді. Бұны ол дәуірде біреуді «халық душпаны», біреуді «жамайдың туқымы» деп нахақтан қамаққа ала лаған еді.

Бұл туғалы Әбдішүкір Әзіз уы былай еске түсіреді:

— «1937-жылы гүзде бизің ауылға Соркөлдеші рашлары гауқыйған үш қарақалпақ келді. Олар желіге ешекте төрт күнде жетіп, Мырзамурат аға иілеп тауып алыпты. Бұл кесілер «Халық душпаны» болып қамалып кеткен Көптілеу Нурмухамедов ағайинлери Өтемурат, Есбосын және Бекбосын фаррылар екен. Қонақ асын жеп болғаннан кейін олар Мырзамурат ағаға:

«— Бизлер Көптілеудің бала-шағаларын ауылдан алып кетпекші болып келип едік. Пердегүл келіңіз, «Хожелиден көшпейміз»,—деп қарсылық билдиріп, Сорастырып қарасақ, бұл жақта Сизден басқа ұрпақ лас ағайиниміз жоқ екен. Сонықтан оларға өзіңіз көз-қулақ болып турмасаныз, болмайды»,—деді. Бұл Мырзамурат ағаға жүкленген күте ауыр ұазыйпа еді. Бирдан «яқшы» дейін десе, оны орган хызметкерлері сезіп қалса, «халық душпанының қуйрығы» деп қамап таслауы мүмкін. «Жоқ, болмайды» дейін десе, фаррылардың ықласынан қорқады. Өйткені, олар бұл ған қудайдай исенип келип отыр. Сонықтан Мырзамурат аға фаррыларға: — «Сизлер ауылыңызға қайта бериндер. Өзім ол үйден хабар алып турарман»,—деді.⁵⁶

Хақыйқатында да М. Абдуллаев бұл үәдесін инабат пенен орындады және Көптілеудің бала-шағаласына 17 жыл (1937—1954-жыллар) дауамында тиісінше дәрежеде ғамхорлық жасады. Усындай рухы және материаллық қуатлаудың нәтижесінде «Халық душпаны» сыпатында нахақтан атылған Көптілеудің

Марат Нурмухамедов атақлы алым, жәмийетлик қаткер болып өсіп жетилисти. Академик М. К. Нурмухамедов өзінің «Омар аға» атлы еске түсірілген бұл ұақыялар туғалы былайынша жазған еді. 1941-жылы бәхәрде менің үлкен қыз апам Тәжімнің қайтыс болғанын еситип, ол азалы үйимізге келіп жылауы менен кирип келди және көп ұақыт-шекем тынбастан жылады. Маған ол тек қыз апамның өлгені ушын ғана емес... усының менен бирге менің өзі ушын да әке есапланған менің әкемди жолатқаны ушын жылап атырғандай болып көринди.

Жоқшылық менің үлкен апамды, анамды және қарындасым Марияны 1944-жылы Шоманай районы Ленин атындағы колхозға көшип барыуға мәжбүр қылды және колхоз баслығы Мырзамурат Абдуллаев оларға қәуендерлик етті. Ал мен Нөкиске келип, қыз апам Жумагүлдің үйінде болдым және оқыуымды дауам қылдым. Менің әкем Көптілеудің туғысқан қарындасы Жумагүлдің өзі және оның болажақ күйеуі Генжебай Убайдуллаевлар Төрткүлде оқыған ұақтында бизің үйде онысқан екен.⁵⁷

Бұл жерде ескерте кететуғын бир жағдай бар: Омар Нурлымуратов пенен Көптілеу Нурмухамедов аталас ағайин болып, Омар аға ол дәуірде Хожели районлық халық билімлендириу бөлімінің баслығы болып иілеп атыр еді. Оның жоқарғы мағлыұмат алып, белгили хызметкер болып жетилисиүінде К. Нурмухамедовтың жәрдеми ұллы еді. Ол өз өмирине қәуип туғған мәхәлде «— Егер мен нахақтан қамалып кетсем, бала-шағаларыма иним қәуендерлик етеди-ау»,—деген исеним менен хожалығын Хожели қаласына көшип әкелген еді. Тилекке қарсы, Омар Нурлымуратов өзінің қара басынан қорқып, К. Нурмухамедовтың семьясына тийисли жәрдем бере алмады. Мараттың анасының анасы Дәулет кемпир оған: «— Омар, қойсаң-о, неге жылай берессең»,—деп сорағанда О. Нурлымуратов: «— Дәулет апа, маған жылағаныңды қой деме. Мен Сизің ақлық қызыңыздың өлгеніне ғана емес, өзимнің де өлгеніме жылап атырман»,—деп жууап қайтарыпты. Бұл оның өзінің гүнасын аңшы дауысы, сел болып ағылған көз жасы менен жууыуға хәрекет еткені еді.

К. Нурмухамедовтың қарындасы Жумагүлдің кү-

«Халық ағайыны» деп қуудаланса, сонынан «Убайдулла ийшанның баласы» деп қамаққа алынады. Мемлекеттік саясий басқарма (ГПУ) хәм ишкі істер комиссариатының (НКВД) хызметкерлері арнайы түрде районларға келип, тергеу жұмыстарын барады. Мойнақ районы 5-ауыл кеңестің басшысы Сийпатдийин Насыров оларға:— «Қыят урынында Убайдулла деген екі адам бар. Олардың бири баласы тийресинен Убайдулла бужыр (қотыр). Екиншисі қаржаубарас тийресинен Убайдулла ийшан. Убайдуллаев ийшанның баласы емес, Убайдулла ийшанның ортаншы ұлы. Үлкен ұлы Жуманияз, кишике не ұлы Орынбайлар, усы ауылда жасайды. Ал Убайдулла ийшанның Генжебайға хеш қандай қатнамы жоқ»,—деп қолын қойып, ауыл кеңестің мөрин басшыға справка берди. Усының нәтижесинде белгилі алым Г. Убайдуллаев қуудалаудан азат етилди. Атақам ахун-ийшанлар түүе олардың балалары да жазатартылып атырған қәуипли жылларда Убайдулла ийшан Соркөлден қашып кетип, Мырзамурат Абдуллаев басшылық еткен Хожели районы 10-ауыл Ленин атындағы колхозда жасады хәм қартайған шағында—Уламы Уатандарлық урыстан соң ғана өзиниң ағайинлерин келип қосылды.

Халқымызда «Мың—қосшыдан бир басшы» деген мақал бар. Бул ата-бабаларымыздың көп әсирлин турмыс тәжірибесинен шығарған жуўмағы болып, мийнеткеш халықтың әдил ел басшысы ҳаққындағы арзыў-әрманларын Күнхожа шайыр былайынша тәрийплеген еди:

Халықтың арын арламаса,
Барды-жоқты барламаса,
Аш хәм тоққа қарамаса,
Ауан басшы неге керек?

Халыққа әдил болмаса,
Жылағанды жубатпаса,
Халық татқанды татпаса,
Тахт ийесі неге керек.⁵⁸

Усы қатарларды оқыған сайын М. Абдуллаевтың жақсы адамгершилиқ қасиетлері мениң көз алды-анық елеслейди. Өйткені ол өзиниң ис-хәрекетле

жүрис-турысы, ақыл парасаты, сөйлеген сөзлері, еместіриушилиқ уқыбы менен мен танытуғын баслықларынан пүткиллей айырылып туратуеди. Мәселен, Шоманай районы 10-ауыл Буденатындағы колхозда 1943—1953-жылларда Демет Хожалепесов деген адам баслық болып иследи. Бизлер туўылып өскен ауылымыз болып, район ең артта қалып киятырған колхозы есапланатуеди. Соңынан өз алдына хожалық сыпатында жаңа алыў имканиятынан айырылып, қонсылас Киров атындағы колхозға қосылып кетіўге мәжбүр болды. Бірақ бизлердің күте арымыз келген еди. Ал Мырзамурат Абдуллаев басшылық еткен Ленин атындағы колхозда жасаушы халықтың саны он жыл ишинде төрт-бес есе көбейди. Бул ауылға Қарақалпақстанның ийлеген районларынан ғана емес, қонсылас республикалардан да дийханлар көшип келип, бир гүрең алатқа айланып кетти. Буның тийкаргы себеби М. Абдуллаевтың халыққа әдил басшылық ете билиўинен ибарат еди. Заманласлары Шәрибай Амангелдиев хәм Алламжар Қошқаровлар Мырзамурат баслықтың ең жақсы адамгершилиқ қасиетлері туўралы былайынша еске түсиреди:

— «Мырзамурат Абдуллаев өз дәуиринде хәмме менен бирдей болып, халық ишкенди ишип, халық кийгенди кийип, тендей жасап өткен адам. Ол бир неше жыл дауамында миллионер колхоздың баслығы болып ислеп жүрген дәуиринде артықмаш дүнья жыйнауға қызықпады. Оның сап хұжданы, адамгершилиги буған ерик бермеди».⁵⁹

— «Әкем турмыстан қысылған, кәмбағал жетим-жесирлерге айрықша ғамхорлық иследи,—деп жазады баласы Сәрсенбай Абдуллаев. —Урыстан соңғы жыллардағы қытгершилиқ, жетіспеушилиқ жағдайлар халық массасын күйзеліске түсирди. Елдің жағдайы ауырласып, халықтың турмыс кешириў имканиятының қыйынласқан бир гезинде, үйге ҳал-жағдайын онаша айтып келип, мунлы отырған адамларға жақсы пикирлері менен кеңес берип, гейде жеке хожалығынан жәрдем етип, ғамхорлық көрсетип, кеўилин алып турар еди... Әкемнің усы унамлы қасиетлері оның халық арасында абырайы менен мәртебесин көтерди».⁶⁰

Бул мағлұматларды М. Абдуллаевтың заманасы
Әбдишүкір Әзиз улы төмендегіше толықтырады:
«Бизлер Уллы Ұатандарлық урыс жылларында Ақ-
рек деген жерде отыратуғын едик. 1944-жылы жазда
ауылымызды суу алып кетті. Сонлықтан Нурайға ба-
рып, бир-еки атыз тары ектім. Оны да буршақ урып
кетті. Сол себепли Ленин колхозына келип, Мырза-
мурат ағаға ауқалымды түсіндирип айттым. Ол ха-
зиринше ишип турарсыз, деп өз есабынан 100 кило-
грамм дән (40 килограмм бийдай, 60 килограмм арпа)
берді. Мырзамурат аға дүньяға қызықпайтуғын е-
кпй, қайыр-сақауатлы адам еди. Ол бизлерге жай та-
уып берді, хәм колхоздың көк егис бригадирі Тиле-
аға менен таныстырды. —«Мынау—өзимнің мөлден-
тарым еди. Усыны орып ала-ғой. Бул—Сизлерге
берген жәрдемим болсын. Қалған жағында орақшы-
лық етип, қыс азығын жыйнап аларсан»,—деди ол.
1945-жылы колхозға ағза болып кирдим. Және пах-
ташылық бригадасын басқардым. 1949-жылы хәр ге-
тардан 51,5 центнерден зүрәт алып, «Мийнет Қызыл
Байрақ» ордени менен наградландым хәм сол жылы
Ташкентке барып, Өзбекстан пахтакешлериниң рес-
публикалық құралтайына қатнасып қайттым».⁶¹

Буденный атындағы колхоздың баслығы Демеген
Хожалепесов өзиниң минез-құлқы бойынша Мырзаму-
рат Абдуллаевқа антипод (қарама-қарсы көз қараста-
ғы) адам болып, заманласларының ядында ең жаман
қәсілетлери менен сақланып қалды. Халық Демеген
баслықты «күлмес хан» деп атайтуғын еди. Мен 1954-
жылы февральда қысқы каникуль мәхәлинде колхо-
зымыздың ең соңғы улыұма жыйналысына қатнастым
хәм колхозшылардың шығып сөйлеген сөзлерин тың-
ладым.

Колхозшылар турмыстан тарыққан уақытта апа-
ақша ямаса дән сорап баслыққа келсе, ол бақырып
жибереди екен. Гейде Демеген олардың арзасын тың-
дап болып, «жақсы» ямаса «жаман» демей, отыра бе-
ди екен. Бул үнсізлик колхозшыларға урысқаннан
а ауыр тийип, соңынан Д. Хожалепесовқа хабарла-
айтуғын болыпты.

Егер Ленин колхозында той-мерскелер емін-еркін
керилип, оларға Мырзамурат Абдуллаевтың өзи

тиккелей басшылық ететуғын болса, Демеген баслық
колхозшыларды бундай жыйынларға жибермейтуғын
еди, өзи де той-жиназаға қатнасып, адамлардың қуа-
ныш, қайғысына ортақ болмайтуғын еди. Мәселен,
1950-жыллары Бекмырза ийшанның баласы Тәжет-
динни мақсымның жалғыз улы Әбиләким қайтыс бо-
лып, Машанкөлден бизиң үйге хабар келди. Тәжет-
динни әкемнің жорасы хәм ең жақын ағайини болған-
лықтан Демегенге барып жууап сораған еди. Баслық
оған рухсат етпеди. Бұған әкем көп уақытларға ше-
кем қапа болып жүрди. Бизиң колхоздың айырым
бригадирлеринде халыққа жақпайтуғын қылұалар бар
еди. Егер Аташ Атағұллаев адамларды урып, сөгип,
жөнсіз азап беретуғын болса, Сержан Алланиязов та-
уық сойып, арақ ишкизбесен, меншик егинлеринди
сууғартпайтуғын еди. Олар күйеуи Совет Армиясы қа-
тарында хызмет етиуге кеткен келиншеклердин намы-
сын қорлап, семьясын бузыу иси менен шұғылланату-
ғын еди. Колхоз белсендилериниң бундай жарамас
қылұаларын көрип билип жүрсе де, Д. Хожалепесов
оларға шара қолланбайтуғын еди. Себеби Демегенниң
өзи де адамгершилик жақтан бузық киі болып, 1944—
1949-жылларда әуелги ҳаялы Зүлейханы таслап, еки
мәртебе Зерхан Мәмбетуллаева хәм Зийұанхан Берди-
муратова деген қызларға үйленди. Сол себепли кол-
хозшылар оны күтә жек көрди хәм айырымлары кол-
хозды таслап, басқа ауылларға көшип кетти. Ал Мыр-
замурат Абдуллаев «Қарауындағы хожалықтың ҳеш
биреуиниң намысына тийип, ҳеш кимниң семьясын
буздады. Қайта бузылмақшы болған семьяларды тө-
релик кеңеси менен қатарға қосып, дүзеп жиберди».⁶²

М. Абдуллаев көпти көрген, көп нәрсени билету-
ғын, халықтың келешегин ойлап, жаслар ҳаққында
тийисли ғамхорлық жасайтуғын ақыллы ел басшысы
еди. Ш. Амангелдиев хәм А. Қошқаровлар Мырзаму-
рат баслықтың бундай жақсы қәсілетлери туұралы
төмендегіше жазады: «—1948-жылдың орта гези.
Оныншы классты питкериуши оқыушыларға қарата
колхоз баслығы М. Абдуллаев жыйналыста былай де-
ген еди: —«Хұрметли ул-қызларым! Сизлер колхозы-
мыздың келешектеги тийкарғы кадрларысыз. Колхо-
зымыз ҳәзир көп тараулы хожалық кадрларына мү-
тәж. Қәнигели агроном, инженер, экономист, врач,

муғаллим кадрлары жетіспейди... Ташкент, Москва, Самарқанд, Нөкіс қалаларына оқыуға бараман деген жасларға колхоз есабынан үш жүз сом ақша, қырық сегіз килограмм бийдай беретұғын болдық. Соның үшін ата-аналарыңызға түсіндирип, сабақтарға таярлықты күшейтип, сапалы оқыуыңыз керек.

Ол уақытта 300 манат ақша менен қырық сегіз килограмм бийдай үлкен байлық еді. Көп оқыушылар оқыуға барыу тилегін билдирді. Бизлер 50-жылдардың басларында арнаулы оқыу орындарын пiткеріп келип, іске араласып кеттік. Сол себепті бизлер біріміз Мырзамурат Абдуллаевтың туысқан инісіндей, біріміз туысқан басындай тәрбиасында өскенімізге мақтанышлымыз.

Буденный атындағы колхоздың баслығы Демеген Хожалепесовтың билимлендиру мәселесіне жаман көз қараста болғанын ауылдасларының хәммесі биледи. Мәселен, мен 1944—48-жылдарда баслауыш хәм жеті жыллық мектептерде оқыған уақытда, бирнеше мәртебе мектепке жибермей, қолымнан қурақ папкамды алып қалып, өзімді атызға салғанын еле ұмытқаным жоқ. Қитап хәм дәптерлерімді сорап барыуға муғаллим де, ата-анам да батына алмайтуғын еді.

Биология илимлерінің кандидаты Гаппар Әсенов бул туұралы былайынша еске түсіреді: «1947-жылы бизлер алты бала педагогикалық училищеде оқымақшы болып Хожели қаласына келдік. Олар Ешмуратов Узақбай, Тилеумуратов Сәрсенбай, Алланиязов Алпысбай, Жуманиязов Садық, Қаниязов Мәдирейим хәм мен едім. Демеген баслық бизлерді оқыуға жибермеймен деп көпирде кесе турып алды. Басқа балалар оған қарсылық көрсетиуге жас еді. Сонлықтан мен Демегенді ийтерип жибердім. Ол жапқа қулады. Соңынан райОНО баслығы Омар Нурлымуратовқа арза берип, бизлерді оқыудан шығарып ауылға алып кетекши болды. Педучилищенің директоры Жүгинис Әдиллов араға түсіп, Демегенге бақырып таслады. Қаниязов Мәдирейим дау-жәнжелден қорқып, Шоманайға ашып кетті хәм Ленин атындағы орта мектепти пiттерді.⁶⁴

40-жылдардың ақыры хәм 50-жылдардың басларында көп ғана ауылдарда орта мектептер жоқ еді. Сол себепті Ленин атындағы мектепке Хожели, Лени-

набад, Қоңырат, Мойнақ, Кегейли районларынан балалалар келип оқып, ержеткенлік аттестатын алып кеткенін жақсы билемен. Олардың арасынан келешекте белгилі жәмийетлік ғайраткерлер, илимпаз хәм жазыушылар өсіп жетилисті. Мәселен, Нийетулла Сейтназаров, Дәулетбай Хожаниязов, Айтбай Сапараниязов, Алламжар Қошқаров, Турдымурат Құлмуратов, Бийбизада Есимбетова, Сәрсенбай Есимбетовлар районлық партия комитеттерінің секретарлары болып іслесе, Жаңабай Рейимов, Орақбай Худайбергенов, Ережепбай Бекмурзаев, Сабыр Хожаметов совхоз директорлары лауазымын атқарды. Ленин орта мектебин пiткерген жаслардан оннан аслам жигит-қызлар кандидатлық хәм докторлық диссертацияларын табыссыз түрде жақлап шықты. Мәселен, Жумабай Мәмбетназаров, Исмайыл Төремуратов, Нурлеспес Өтегеновлар медицина, Зарипов Хамит, Халмуратов Полат, Темирбеков Оразымбет биология, Данияров Қошқар педагогика, Улбосын Хожаметова экономика, Алламберген Омаровлар математика тарауларында илимизертлеу жұмыстарын жемісін түрде алып бармақта. Олардың барлығы орта мектепте тыянақлы билим ийелеп шығыуы үшін өзлеріне қолайлы жағдайларды туұғызған колхоз баслығы Мырзамурат Абдуллаевты миннетдарлық сезими менен еске түсіреді.

Мырзамурат Абдуллаев 1932—1957-жылдарда Ленин атындағы колхоздың баслығы хәм 1957—1967-жылдарда «Шоманай» совхозының бөлім басқарыушысы болып іслеп, республикамыздың ауылхожалығын рауажландыруда өзінің салмақлы үлесін қосты. Отыз бес жыл дауамында ел басқарған бул кәтқұда адамды ауылдаслары күтә сыйлайтуғын еді хәм олар Мырзамурат баслықты үш мәртебе (1947, 1951, 1955-жылдар) Қарақалпақстан АССР Жоқарғы Советіне депутат етип сайлады. 1951-жылы 25-февральда жергиликлі Советлерге өткерілген сайлау мәхәлинде оның өмир баянында мынадай мақтау сөзлер жазылған еді: «— Мырзамурат Абдуллаев жолдаслары менен бирге колхоз хожалығын беккемлеуге хәм зүрәәтті арттыруға белсене қатнасты. Өзінің үлгиі жұмысы менен үлкен абырайға ийе болған жолдас Абдуллаев 1932-жылдан усы уақытқа шекем Шоманай

районы Ленин атындағы колхоздың баслығы болып ислеп киятыр.

Жолдас Абдуллаев басшылық еткен Ленин атындағы колхоз зүрәтті арттырыу бойынша тапсырмаларды жыл сайын артығы менен орынлайды. Колхоз 1950-жылы пахта таярлау планын 126 процент орындады.

Жолдас Абдуллаев 1944-жылдан ВКП(б) ағзасы. Ол Ленин ордени хәм Мийнет Қызыл Байрақ орденлери менен наградланған. 1947-жылы жолдас Абдуллаев Қарақалпақстан АССР Жоқарғы Советине депутат болып сайланды. Шоманай районы Ақжап ауылдық Советиниң Ленин хәм Фрунзе атындағы колхозларының колхозшыларының улыўма жыйналысларында жолдас Абдуллаев Қарақалпақстан АССР Жоқарғы Советиниң депутатлығына №69 Ленин сайлау округи бойынша кандидат етип усынылды.⁶⁵

Хақықатында М. Абдуллаев басшылық еткен Ленин атындағы колхоз урыстан кейинги бес жыллықлар дәуиринде тек Шоманай районында ғана емес, хәттеки Өзбекстан ССР бойынша жоқарғы зүрәтти хожалықлардан есапланатуғын еди. Буган нәўпир суў хәм адам қолын сағынып атырған боз жерлер менен мийнет десе күни-түни тақ турған Шоманайдың зәбердес халқы себепши болды. Олар қустың қанаты, қуланьың туяғы күйетуғын сәхираларға канал қазып апарды, пышықтың мурыны батпайтуғын дүт тоғайларды ашып, түрли егинлерди ыргалтты. Мырзамурат баслыққа миллет айырыу, ағайинге тартыу, жикке бөлиу усаған жарамас әдетлер тән емес еди. Ол хәммени бир көз бенен көрген, адамлардың исине қарап әдил баҳа беретугын илгир зейинли нағыз кәтқуда киси еди. 1943-жылы Шоманайға көшип келген ўақытта Ленин атындағы колхоз бес пахташылық, бир көк егис бригадасынан ибарат еди. Ел үстине ел келип қосылып, бул колхоздың егислик көлеми де, ҳәр гектардан алынатуғын зүрәттиң муғдары да жыл сайын артып барды. Әлбетте, колхозшыларды дәретиўшилиқ мийнетке шөлкемлестирип, колхоз хожалығын экономикалық хәм социаллық жақтан раўажландырыўда Мырзамурат баслықтың атқарған хызмети уллы болды. Усындай көп жыллық минсиз мийнетлери ушын 1945-жылы 24-мартта СССР Жоқарғы Совети Президиумының пәрманы

бойынша М. Абдуллаев Ленин ордени менен наградланды. Ол шала сауатлы адам болса да, дийханшылықтың сырларын жетик билетуғын күтә тәжирийбелі маман еди хәм өз шәкиртлерине қайсы егинди қандай егиў, қалайынша тәрбиялау усылларын жалықпай үйрететуғын устаз болды. Усындай ауызбиршилик хәм өз-ара сыйласықтың нәтийжесинде колхоз ауылы кем-кемнен қурғынласып, мәдениятлы елатқа айланды. 50-жыллардың басларында-ақ Ленин атындағы колхоз поселкадан жай салып, орта мектеп, клуб, балалар бақшалары, колхоздың кеңсеси, хожалықтың үйлери электр нуры, телефон хәм радио точкалары менен тәмийин етилди. Поселкадан ашылған медицина пункти, байланыс бөлими, аралас товарлар дүканы, уңқараз, китапхана хәм т. б. ауыл мийнеткешлериниң талапларына муўапық хызмет етип турды. Колхозшылардың кеўилли дем алыўы ушын дүзилген бул жағдайлар оларды дәретиўшилиқ мийнетке илҳамландырды. Усының нәтийжесинде Ленин атындағы колхоз 1953-жылы 1875 гектар жерге пахта егип, оның ҳәр гектарынан 31,5 центнерден өним жетистирди хәм мемлекетке 5906 тонна пахта тапсырып, Өзбекстан ССР хәм Қарақалпақстан АССР ы бойынша рекорд жасады. Колхоз кең тараўлы хожалық болып, мал шарўашылығы, мийўе, көк егис, овош хәм палыз егинлерге еристи. Солай етип, 50-жыллары Ленин атындағы колхоз кем-кемнен экономикалық хәм социаллық жақтан раўажланып, Шоманай районындағы ең при миллионер колхозға айланды хәм соңғы ўақытта усы колхоздың аймағында төрт совхоз — «Шоманай», «Комсомол», «Өзбекстан Компартиясының XX съезди», А. Муўсаев атындағы совхозлар шөлкемлестирилди.

Отыз бес жыл елде басшылық етип, республиканың ауыл хожалығын раўажландырыўда салмақлы елес қосқан колхоз, совхоз қурылысының ветераны Мырзамурат Абдуллаевтың халық алдында ислеген хызметлери хукиметимиз тәрәпинен ылайықлы баҳаланды. Ол Ленин ордени, Мийнет Қызыл Байрақ, ҳурмет Белгиси орденлери, СССР дың бирнеше медаллары менен наградланды. Қарақалпақстан АССР Жоқарғы Советиниң (II, III, IV шақырық), Хожели Шоманай районлық Советлерине бирнеше мәр-

тебе депутат болып сайланды. Сондай-ақ М. Абдуллаев Өзбекстан Компартиясының Қарақалпақстан обкомының XI, XII, XIII және XV конференцияларында делегат болып қатнасты және XI, XII обкомының конференцияларында Өзбекстан Компартиясының Қарақалпақстан обкомының ағзасы болып сайланды. 1957-жылы Пүткілсоюзлық халық хожалығы жетекшіліктерінің көргізбесіне қатнасты.

Мырзамурат Абдуллаев 1967-жылы 6-майда «Шоманай» совхозы Ленин атындағы бөлімінің басшысы Ұазыпасынан босатылып, ғаррылық пен шаруашылықпен айналысына шықты. Енді ол басқада жора-жолдасқа сияқты жұмысқа алыста болуға қақылы емес. Бірақ адамдар оны тынышына қоймады. Мырзамурат басшылық дийханшылықта топтаған көп жылдық тәжірибесі, әділ ел басқару ырыстары, қиын турмыс мәселелерін шешудегі төрелік кеңестері хәммеге керек болды. Сондықтан ауыл жигиттері мен на емес, район басшылары оған жийи-жийи келіп, мәсләхәт сорауы болды. Сол себепті М. Абдуллаев «аттан түссе де, ерден түсе алмады». Ауылдағылар оны қайтадан арғымаққа миндирди. Бул сапары тәжірибелі дийхан Мырзамурат «Шоманай» совхозы Ленин атындағы бөлімнің мұрабы болып тағайындалды және мийнет майданында жаслар менен бир сапта турып хызмет ислеуін дауам етті.

Жетпесінші жылдардың басларында бир жұмыспенен сол ауылға барған едим. Мырзамурат ағаға сөйлем беріп, қармасын айтып, қал-жағдайын сораптырдым.

— Иним, ауғалым улыўма алғанда жақсы, — деп күліп қойды М. Абдуллаев. — Бурын мың хожалығы бар миллионер колхоздың баслығы болып ислесем, хәзир он үйдің дийханыман...

Соңғы гәптің мәнісине онша түсине алмай, сораулы пишинде Мырзамурат ағаның жүзіне қарадым.

— Он үйдің дийханы екеним ырас, иним, — деп ол сөзін дауам етті. — Қартайсаң да, қарап отыра алмайды екенсең. Ул-қыздарым әлде қашан ер жетип, өз алдына хожалық болып кетти. Хәзир солардан өсиі өрбиген ақлық-шаўлықтарымның саны қырық-еллге жетип қалды. Оларды қауын-қәмек пенен тәмілдеп етиў мениң мойнымда. Минен мынаў келип отырған

шөкенен балалар — Шоманай қаласында жасайтуғын өскен улым Сәрсенбайдың балалары: — «Атамның атызында өскен қауын мазалы болады», — деп олар қауын-ғарбызды бизің үйден алып кетеди... Күнде жапты жағалап, оған түскен шөп-шарды алып тасайман. Бригадалардың салмаларына пайлы суўлары ағыўын қадағалайман. Түске таман өз атызыма келіп, қауынымды домбықлайман, жүйеріңарыларымды отайман. Солай етип, совхоз басшыларының да, бала-шағаларымның да кеўилин аламан...

Ауа, тәжірибелі дийхан М. Абдуллаевтың сөзі менен иси бирдей. Минен мениң алдымда москвалы фотограф Б. Ананьевтің 1969-жылы илимий экспедиция мәхәлинде түсирген сүўрети жатыр. Онда СССР Илимлер академиясы Этнография институтының бөлім баслығы, тарих илимлерінің докторы Татьяна Александровна Жданко, усы институттың жетекші илимий хызметкері, тарих илимлерінің кандидаты Лада Сергеевна Толстова, Өзбекстан Илимлер академиясы Қарақалпақстан филиалы Н. Дәуқараев атындағы тарих, тил және әдебиет институты этнография бөлімінің баслығы, тарих илимлерінің кандидаты Хожаммет Есбергенов, усы институттың қарақалпақ тилинің тарихы және диалектология бөлімінің хызметкері Владимир Бекназаровлар Мырзамурат аға менен естелик ушын сүўретке түскені белгили болып тур. Олардың арт жағында бир атыз бой жүйері және қалың тереклер көринеди. Бул ырғалған бағлар менен егінлерди М. Абдуллаев өз қолы менен көгертип, кемалына келтирген еди.

Шоманайға барған алым, жазыўшы, бақсы-жыраўлар Ленин колхозына бир иркілмей кете алмайды. Өйткени, бул ауылдың адамлары халқымыздың миллий дәстүрлерін қәстерлеп сақлап киятыр. Мырзамурат аға қарақалпақлардың тарихын, мәдениет мийрасларын жетик билетуғын алымдарды, халық жыршыларын күтә жақсы көретуғын еди. Жапақ бақсы Шамуратов, Есемурат жыраў, Өтенияз жыраў, Жанназар жыраўларды ауылындағы тойларға шақыртып, талай мәртебе айттырғанынан хабарымыз бар. Көпте көрген, көп нәрсени билетуғын бул адам менен сәубетлескен сайын оның ең жақсы қәсийетлерін билеп алыўына болады. Күтә парасатлы, көп тыңлап, аз сөй-

...менен қарайды. Ата-бабаларымыздың миллий адет-ұрпине сын түрлеріндегі ең жақсы тәрептерін қабыл етсе, халық бізге жаздырыуға умытып едим-ғой, — деди Г. Убайдуллаев.

— Буны еситип Әмет бір түрлі болып, қапаланайын. Сол уақытта Мырзамурат аға тапқырлық етип, мерди қолайсыз жағдайдан құтқарып қалды: — Әмет, сен Генжебайдың несин сынайсаң? Сонша жазған адамда мий қалатуғынба еди? Оның не мереке берип, албырап жүр. Мине мына бала-апарған дизимн. Сонда атың бар, — деди ол.

— Хәй, кеширерсиз! Сизди дизимге жаздырыппан, — деди Г. Убайдуллаев. Солай етип бул тойдың да не-гийнесиз тарқауына Мырзамурат аға Абдуллаев бепши болды.

М. Абдуллаев бір көриуден адамға дурыс баға бертуғын өткір зейинли сыншыл киши еди. 1956-жылы июльде әкем хәм туысқанларым изимнен барып, республикалық психоневрологиялық емлеухананы шығарып алды. Мен енди хәр айда еки-үш мәртебе докторға консультацияға келип, Нөкистин аптекасынан керекли дәрилери мди алып кететуғын едим. Бир сапары машина табылмай Шоманайға шекем жидда жүриўме туўры келди. Мен шаңқай түсте шаршап хәм шөллеп Мырзамурат ағаның үйине зорға кеттим. Ол Нөкистен келген ўәкил менен аўқат жеп тырған екен. Маған «Қолынды жуўып, бизлерге кел», — деп мирәат етти. Аўқатты жеп болып, пәтия ислегеннен кейин: «— Қәне, сен бала берман жүр?», — деп мені төрги бөлмесине алып кирди. — «Шыныңды айт! Саған не жетиспей атыр? Қәрежеттен тарығып жүрген болсаң, ақша бермен», — деди Мырзамурат аға. Мен жақында еки айлық стипендиямды қоса алған едим. Буның үстине изимнен барған адамлар «бир нәрсе илып жерсең», — деп маған пул берип кететуғын еди. Сонлықтан 600—700 сомдай ақшам бар еди. Мен бир қысым ақшаны костюмның киесинен шығарып, М. Абдуллаевқа көрсеттим. — «Яқшы, орнына салып қой», — деди ол. — «Тәўипке, көрсетейинбе?», — «Жоқ, тәўипке көрингенмен хәм оның буйырған емлерин қабыллағанман», — дедим мен.

— «Доктор шақыртып, тексертейин бе?» — деди Мырзамурат аға.

— «Хәлек болмай-ақ қойыңыз», — дедим оған. —

...алқымыздың адет-ұрпине сын түрлеріндегі ең жақсы тәрептерін қабыл етсе, халық бізге жаздырыуға умытып едим-ғой, — деди Г. Убайдуллаев.

Дәрьябай Бекмуратов, Көшербай Бердамуратов, Шоманайға хабарға жиберген мени бир неше мәртебе Шоманайға хабарға жиберген. Халқымыздың дәстүри бойынша жиназаға хабар аман адамның барған үйинен аўқатланыуына болмайды, деп еситкен едим. Сол себепли мен хеш жерде иркилместен, тезирек хабарды айтып питкерейин, дедим. Мырзамурат ағаның «үйге кир», — деген мирәтине қарамай кетип баратыр едим.

— Хәй, бийшара бадырақ бала, бул жүрисиниң аштан өлип қаласаң-ғой! — деди ол.

— Уақтым жоқ, — деп мен қарсылық билдирдим.

— Уақытты табамыз. Қәне, маған дизимди көрсет, — деп М. Абдуллаев қолымнан қағазды алды. — Минен мына адам маған дәрек ағайин. Оның үйи Шоманай қаласында, кейинде қалыпты. Минен мына адамлардың көбиси Ленин колхозының ағзалары. Хәзир ишине атқа минеди де, оларға бир майданда хабарлап шығады. Соған шекем сен чай ишип, аўқатланып аласаң...

Усылай етип хәр сапары мени аўқатландырып, меркени кимлердің басқарып атырғанын, дизимди кимнің жазғанын сораитуғын еди.

Әлбетте, мереке беріу ансат емес. Той ийеси албырап жүрип, гейпара адамларды умытып кетиуи мүмкин. Сонлықтан М. Абдуллаев дизимди көрип шығып, «мына адамға да айтылыуы керек еди», — деп қостыратуғын еди. Бир сапары мынадай ўақыя жүзеге келди: Генжебай Убайдуллаевтың баласы Клим кандидатлық диссертация жақлап шығып, соған арнап той берилди. Тойдың хабаршысы тағы өзим едим. Шоманайдан тойға келген адамлардың ишинде Әмет деген килетмуратованың бөлеси екен. Генжебай аға ақ көкирек, жеңил минез баладай адам болып, гейде бир сөзлерди ойланбай айта салатуғын еди.

— Хәй, Әмет аға, Сиз қалай келдиңиз? Мен Сизди

Ирым ай емлеуханада жатып шыққанман хәм де докторға консультацияға баратырман».

— «Онда қыз алып берейинбе?» деди Мырзамурат баслық.

— «Жоқ, мениң хәзир үйленгим келмейди»,— деді оған.

— «Сенде ауырыу түфе бәле де жоқ,— деди М. Абдуллаев. —Бул жүрисинди қашан қоясан? —«Урып лас бир инни делбе болып кетти»,— дегенди еситип. Ол тынық бала еди-ғой. Оған не болды екен?— қыйналып жүрген едим... Басындағы сәллені ала тасла. Ол саған ылайық емес. Мына айнаға қара көр...»

Емлеуханадан шыққан уақытта күн өтип кетер ойласа керек: докторлар басыма қалып қылып сый ораған еди. Мен Хожелиден Шоманайға шекем бен зовозға минген едим. Шоманайдың қазғанақ жолында цистернадан шашыраған майдың үстине шаңы топырақтар отырып, басыма оралған сийле дағал дағал болып қалған екен. Буны өзим де, үйімдеги туғасқанларым да байқамапты. Ал басқа адамлар мени көрсе, қәуестерленип не ушын қаша беретуғынын сиді деген қонсымыз бар еди. Оның қолынан алайын деп баратыр едим. Әкем изимнен жуғырып жетип, мени үйіме алып келди.

— Бабаның қолы қурығай!— деди әкем ашыулы түрде. —Ол пейили жаман адам екен. Сонша жыл қазан қосысып, қонсы болғанда оннан бундай сөз шығады деп ойламаған еди». —Баеке, балаң мына салмадан өтсе, атып өлтиремен»,— деди-ғой. Әне көр. Қара үйіне де, жайына да нәхән қулыпларды урып, өзі мылтығын оқлап, сырттан бақлап жүр...

Жақын қонсыларымыз бенен ауыллас ағайинлеримиз усылайынша қорқып, қашып жүрген уақытта бир жақтағы Мырзамурат ағаның маған жаны ашып, дурыс мәсләхәт бериуи менде «бул ауырыудан кем кемнен жазылып кетермен-ау»,— деген пикирдин туғуына себепши болды.

Хақыйқатында елге елли жыл басшы болып, төрелік еткен бул ақыллы кишиниң айтқан хәр бир сөзи хәм ислеген хәрекетлери ауылласларының ядында узақ уақыт сақланып қалатуғын еди.

жыллары мен Шоманайға бир жұмыслар менен едим. Машинамыз Киров асфальт жолынан шығып, Ақжаптын ырашына минген уақытта Мырзамурат аға да үйінен атлы шығып, каналдың жағасына көтерілди. Ол бизлерди алыстан танып, тағы аттан төмен түсіп, атын бир жыңғылға байлады. Аяда бизлерге қарай жүрди. Бизлер тар жолда басқанымызға күтә қысынып қалдық. Машинаны тоқтаттым да, мен де жүрип барып, сәлем бердім. Хәм жасы уллыны бүйтип хәлеклегеним ушын оңкереширим сорадым.

Бул жерде айыпқа саналғандай хеш нәрсе болмады, жоқ,— деди М. Абдуллаев. —Биреуимиздин аттан шығып, екиншимиздин кабинадан түсіп, жигирма-отыз км жүрип келип, сәлемдескенимиз күтә орынлы болды. Айында-жылында бир көрисетуғын ағайинлер арасында да усылай ислеуи керек. Ана атызда отақ атырған пахтакешлердин барлығы бизлерди таныды. Бизлердин бири-биримизге көрсеткен қиынметимиз олар ушын сабақ болады.

Хақыйқатында Мырзамурат баслық дурыслықты ислетуғын адам еди. Оған алдау, үлкен хәмелдарлар хұрметли атағы бар кирилер алдында жарамсақ болуи усаған әдетлер жат еди. Заманласы Әбдишүкир аға Әзийз улы былайынша еске түсиреди: — «1947-жылы бизиң колхозға Нөкистен бир ўәкил келди. Оған атырған қой сойылып, хызмет етилип атыр. Бригадир Төремурат: «— Колхоздың складаындағы гәлледен маған бир батпан бийдай алыу ушын рухсат етин, ўәкилге нан жауып берейик. Гүртикти де бийдай уннан алыайық»,— деп еди. Мырзамурат аға оған, бақырып таслады: —«Төремурат, сен былшылдамай, тынышына жүр. Сениң менен мен алды менен колхоздың хор коллесине қол суқсақ, басқа адамлар не ислемейди? Складтағы бийдайды жыл ақырында колхозшылардың мийнет хақысына қарай бөлип беремиз. Уәкил мениң ушын келип отырған жоқ. Колхозшылардың жеп атырған зағарасы менен жүўери гүртигин қәлемесе, үйіне қойта берсин. Мен ауылымызға ўәкил жибере қойын, деп хеш кимге жалынғаным жоқ...»

Аға, дурыс. М. Абдуллаев мийнеткеш халық не жесе, соны жеди, не кийсе, соны кийди. Басқа адамлардан да усылайынша жасауды, усылайынша ислеуді

талап ететугын еди. Ол жалган сөйлеген, урлық келген хәм турмыстан бузылган адамларды жек көрген еди. Жумабай жыраў Базаров былайынша түрктү етеди: — «1946-жылы Ленин колхозына төрт түрк келип Мырзамурат баслыктан жер сорапты. Олар менен азырақ сөйлескеннен кейин М. Абдуллаев биреуинен — «Сен баспашысан, 1919-жылы Қаратереңниң уаңынан арбалы Хожелиге отын алып баратырғанда өстимдеги жалғыз шапанымды шешиндирип, тонап тип едің. Мен оны еле ұмытқаным жоқ», — деп Екинши хәм үшінши түркменге — «Сизлердиң де биңиз шийки қусайды, уры ийттей қыйпаңлап, адамни жүзине тууры қарай алмай отырсызлар», — депти. Төтинши түркменге: — «Сен қара мийнетин менен күнни ди көрген ҳадал адам екенсең. Бала-шағаларыңды ширип әкеле-гой. Саған қөлеген жериңди беремен», — депти. Хақыйқатында биринши түркменниң уақтың баспашыларға қосылғаны ырас екен. Екинши түркмен колхоздың отыз қойын жоқ қылып, үшінши түркмен бир қонсы қазақтың сыйырын урлап қашып жүрген қашқынышы екен. Кешикпей оларды ызым хызметкерлери тауып алып, тийисли жазаға тартты. Ал мен Ленин колхозына көшип келип Шоманайлы болып кеттим. Мырзамурат аға бир көриўден кисиге әдил сый беретугын ўәлий адам еди, деп мақтайды елеге шекен Сабыр түркмен».⁶⁶

Журналист Көшкинбай Исметов былайынша ескертип түсиреди: — «Ленин колхозында ҳәр түрли миллет балалары, түрли урыўдың адамлары бир анадан тууындай болып татыў жасады. Бул елатта «пәленше урлық етипти, пәленше ғарлық етип усланыпты», — деген гәплерди еситпейтуғын едик. Егерде кимде-ким ермен исти ислеген болса, аўыл кәтқудалары ол адам менен сөйлесип, тийисли шара қолланатуғын еди. Жаңадан турмыс құрған жигит, қызлардың некеси әўели имам молла тәрәпинен қыйылып, соңынан аўыл кеңес оларға гүўалық беретугын еди. Мениң әкем Исмет пенен Ерең жеп ағаға Мырзамурат баслық неке даўын шешиндирип тапсыратуғын еди. Егер кимде-ким ажыраспақшы болса, усы екеўи барып, ерли-зайыпты жарастырып беретугын еди. Олардың биреўи аўыл кәтқудаларының тәўселлесине турмаса, ол адамның тийисли затларын бөлип берип, мешит-қәўимнен қуып шығаратуғын

еди. Мәселен, бизиң бир шәддес дайымыз ҳаялынан түш мәртебе ажырасты. Елдиң атына дақ түсирген бул түди-бузарды кәтқудалар кеңеси аўылдан аласлаў туўралы шешимге келди. Бул қатал ҳүкимди еситип дайым жылап жиберди хәм ол соңынан ҳаялы менен татыў жасайтуғын болды».⁶⁷

Қарақалпақстанда колхоз хәм совхоз қурылысының ветераны Мырзамурат Абдуллаев 1985-жыл сентябрьде 82 жасында дүнядан қайтты. Халқымызда «Жақсыдан бағ, жаманнан дағ қалады» деген мақал бар. Аўа, Мырзамурат аға елге елли жыл басшылық етти хәм сәхира шөлистанды гүлленген бағқа айландырып кетти. Оның денеси А. Муўсаев атындағы совхоздың территориясындағы Пирман ийшан қойымшылығына жерленди. Тууысқанлары хәм аўылласлары оның қәбирине мәрмәр тастан естелик орнатты. Олар ҳәр жылы бәхәрде жыйналып келип, бул қәбирге гүл шенберлерин қояды хәм Мырзамурат Абдуллаевтың халық алдында ислеген үлгили ислерин кең түрде еске түсиреди. Өйткени, ол республикамыздың тарийхында ылайықды орыны бар, өзиниң ҳадал хызметлери хәм ең жақсы адамгершилик қәсийетлери менен халқымыздың ядында мәңги сақланып қалатуғын ел азаматларының биринен есапланады.

КӘРАМАТДИЙИН ӘМЕТ УЛЫ

Минне мениң алдымда СССР Илимлер Академиясы Этнография институты менен Өзбекстан ССР Илимлер академиясы Қарақалпақстан филиалы Н. Дәуқараев атындағы тарих, тил хәм әдебиет институтының бирликте 1969-жылы шөлкемлестирилген илимий экспедициясы мәхәлинде москвалы фотограф Б. Ананьевтиң түсирген сүүрети жатыр. Онда бул сүүретке төмендеги түсиник сөзлер жазылған: «Шоманай районы А. Муўсаев атындағы совхоз Ахунбабаев атындағы бөлим, қарақалпақ, информатор, бағман Хожамет Есбергенов пенен сөйлесип тур. Сол жағалық этнографиялық отряд».

Бағман ғаррының исими Кәрамаатдийин Әмет улы болып, Шоманайға барған алымлардың барлығы да ул киши менен сәўбетлеспей кете алмайды. СССР Илимлер академиясы Этнография институтының бөлим баслығы, тарих илимлериниң докторы Татьяна Александровна Жданко, тарих илимлериниң кандидаты Ада Сергеевна Толстова, Н. Дәуқараев атындағы тарих, тил хәм әдебиет институтының бөлим баслықлары тарих илимлериниң докторы Рзамбет Қосбергенов, тарих илимлериниң кандидатлары Жумабай Ыббизов, Хожамет Есбергенов, филология илимлериниң докторлары Орақбай Доспанов, Хұснаддийин Хәмийи хәм басқа да тарихшы, филологлар өз мәхәлин көп жасаған, көп нәрсени билетуғын бағман ғарры менен сөйлесип, оннан керекли мағлұматларды жалған еди.

Кәрамаатдийин Әмет улы урыўлас ағайиним хәм ағайындық атам болғанлықтан мен басқа алымларға ағанда ол киши менен көбирек сәўбетлескенмен. бағман усы жердеги жергиликли халықты түрли

мийўе менен тәмийин етиў менен бирге оларға руўхый азық берип отырған улама адам еди. Кәрамаатдийин ағаның бир бөлмеси ески китаптар менен қолжазбаларға толы еди хәм ол халқымыздың тарихын, классик шайырларымыздың басынан кеширген ўақыяларың жетик билетуғын қатықулақ қария еди. Мен ол кишиниң үй китапханасында сақланған араб алфавитинде басылып шыққан китап хәм қолжазбалардың биразын алып сорап оқығанман және олардан илимий изертлеў жумысларымда пайдаланғанман. Мәселен, Қазан университетиниң типографиясында татар тилинде басылып шыққан «Рәсимли әлипбе», «Хисаб мәселелери» (1908-жыл), Ташкент қаласында ағайинли Арифжановлардың пуў менен ислейтуғын литографиясында басылып шыққан (1905-жыл) ески түркий тилиндеги Фирдаўсийдиң «Шахнама» дәстаны усындай китаптардан есапланып, араб алфавитин үйрениўим ушын сабақлық хызметин атқарды. Сондай-ақ Кәрамаатдийин аға Әжинияз Қосыбай улы, Құлмурат Қурбаналы улы, Аяпберген Муўсаевтың бурын баспа сөзде жарияланбаған таза қосықларын тауып, оларды илимий айланысқа түсириўиме әдеўир көмек берди.⁶⁸ Қ. Әмет улы қарақалпақ халқының ески тарихый әпсаналарын көп билетуғын адам болып, олардың айырымларын ўақтында жазып алып, баспа сөзде дағазаладым.⁶⁹

Атақлы ийшан, уламалар хәм ахун моллалар 20-жыллардың ақыры хәм 30-жыллардың басларында репрессияға ушырап, олардың көпшилиги совет хукимети тәрәпинен аўыр жазаларға тартылған еди. Ески араб алфавитиндеги китаптар менен қолжазба нұсқалар өртеліп, оларды сақлап жүрген адамлар мәмлекетлик снәсий басқарма (ГПУ) хәм ишки ислер халық комиссариатының хызметкерлери (НКВД) тәрәпинен қуўдаланған еди. Сонлықтан мен бир сапары Кәрамаатдийин Әмет улынан: «—Сиз ГПУ диң тазыдай тимискиленген жасырын агентлеринен қалай аман қалдыңыз? Халқымыздың бул руўхый байлықларын қалай сақлап, бизиң дәўиримизге жеткере алдыңыз?» — деп сораған едим.

Кәрамаатдийин аға бираз ўақыт ойланып отырып, басынан кеширген ўақыяларды былайынша еске түсире баслады:

— Ауа, колхозласыу жылларында ески сауат бар адамлардың көбиси қуўдаланды. Биреўди «байдың баласы», екінчисин «ийшанның баласы», деп ушлап, мал-мүлкин конфискалады. Абас Жамал, балғалы Ешберди, Камал, Палуанияз ағаны «молла» деп услады. Олар кисиге азарсыз, мүсәпир адамлар еди. Мектеп ашып бала оқытыу түүе бизлер ушын ол жылдар «тышқан тесиги мың теңге» болып жүрген уақыт еди. Тәжетдийин, Камал мақсымлар колхозда ислетпеген жеринен Түркменстанға қашып кетти. Ешберди ағам қуўдалаудан қорқып, соннан ауырып өлди. Ауылымыздың гейпара ахун, уламалары тюрьма хәм сүргинлерде набыт болды. Өтеп суўпы баласы Ешмурат хәм басқалар усы жыллары қамалды. Олардың айырымларын араға адам түсип, аман алып қалды. Мен де еки-үш мәртебе кеңес хукиметиниң тюрьмасында қамалғанман. Оннан аман қутылыуыма хәм усы уақытқа шекем тири жасауыма Хожели қаласындағы милиция начальнигиниң хаялы, бир кәйуаны тартар қатын себепши болды...

Мен Кәраматдийин ағаның сөзин бөлип: «—Сиз ол хаял менен қалайынша ушырасып жүрсиз?»—деп сораў бердим.

— Бир нәрсеге бир нәрсе себепши болады екен,—деп гәпин дауам етти бағман ғарры. —1928-жылы мениң «Әмет ийшанның баласы, өзи Қарақум медирессендилери мени бир қара үйге қамап, өзлери мал сойып, арақ ишип, мәс болып атыр. Ауыл кеңес басстығы Жарман улы Ешимбет қараны сыртымнан бақлайтуғын қарауыл етип қойды. «Ағайиниңди қашырып жиберсең, орнына өзин қамаласаң»,—деп оған ескертип кетти белсендилер.

Ешимбет аға ҳақыйқатлықты айтатуғын ҳадал адам еди. Ол мениң қамалғанымға жаны ашып, сырттан урысып жүр.

— Ауылға келип не қыласаң? Сен қурақым биллиим болғанда соқыр хәрип танымайтуғын гөрсәуат бадырақлардан бүйтип қорлық көрмеген болар едим. Ұрайын, сөгейин десем, ата-баларымның әрұағынан орқаман. Әкең—Әмет ийшан. Оның әкеси—Зәкир ахун. Оның әкеси — Елмурат ахун. Ол Бухарайы шәрифтеги Мир араб медирессе-

ени питкерген үлкен улама. Оның әкеси — Қудайар ахун... Ал мениң ата-тегимде бундай уллы адамдар жоқ. Сонлықтан сени урыўға қолым, сөгнүге тизим бармайды. Бүйтип, самсам болып туўылғаның не?... Сениң менен медиресседе бирге оқыған жигитлердиң көпшилиги Төрткүлде, Қараөзекте, Мойнақта үлкен хызметкер болып ислеп атыр. Ал сен болсаң, торға түскен қаршығадай, ауылға келип қара үйде қамалып жатырсаң... Еледе кеш емес. Иним, басыңның ғамын ет. Хәзир жаңағы белсендилер мени тамаққа шақырып кетеди. Сол уақытта бир иләжын өзин табарсаң...

Еки белсенди келип, қара үйдиң есигине үлкен қулыпты урды да, Ешимбет ағаны ертип, кешки аўқатты жеўге кетти. Мен тойларда гүреске түсип жүрген палуан жигит едим. Керегениң еки жеринен еки қолым менен көтердим де, астынан шығып кеттим. Үйге келип, хаял-бала-шағам менен хошластым да, сапарға атландым. Ешимбет ағаның айтқанындай, Төрткүлге табаным тийип, бирге оқыған жолдасларым менен сөйлессем, «аман қаларман-аў» деген үмитим күшли. Құрғақтағы жол менен тартсам, жаңағы белсендилер Қоңыратқа жеткермей мени тутып алыуы мүмкин. Сонлықтан Ешеккеткен арқалы кеме менен Әмиўдәрйаға шығажақпан. Қуптан мәхәлинде Маштақ әулийениң тусына келгенде артымнан бир топар атлылардың шабысып киятырғанын дойнақларының сестинен байқадым. Жан татлы екен. —«Қудайдың өзи кеширгей»,—дедим бир ойылған гөрге түстим де, жата қалдым. Жаңағы атлылар Қараөзектиң жағасында отырған ауылға барып, мени таба алмай излерине қайтты.

«Елмурат ахунның шаўлығы бизлерден қутыла алмайды,—деп мақтанады белсендилердиң биреўи. —Ол Қырдағы жол менен Қоңыратқа тартқан.

Кәраматдийин мақсымның адымын алты атлаттырмай, хәзир тутып алып, тюрьмаға қаматамыз...»

— «Жағыңа, илайым, жылан жумыртқалағай!»—деп қояман ишимнен гөрге жатырып. Атлылардың дойнақларының сести семген уақытта гөне қәбирден шығып, тағы жүрисимди дауам еттим. Қараөзекке келсем, ауыл адамлары шынт уйқыға кеткен екен. Жағыстағы байлаулы турған бир қайықтың көшкисин жаздырдым да, ескек есиўге киристым. Таң белги бер-

ген Ұақытта Әмиүдәрьяға жеттім. «Қайда барсаң, онда бар»,—деп минип келген қайығымды Ешеккеткенге жибердим де, өзім қалың тораңғыллыққа кирип кеттім. Күндіз тоғайда бойымды жасырып, түнде жол жүремен. Солай етип бір хәптеде Хожелинің тусына жеттім. Шеңгеллерге тырналып, кийімлерім өрім-өрім болды. Үйден алып шыққан нанларым да тауысып, Азырақ шаршағанымды шығарайын хәм Төрткүнге жеткендей азық алайын деп Хожели шәхәріндегі Әбдирахман нанбайшы деген жорамның үйіне барған едим. Азғана Ұақыттан кейін еки милиция келип, мени ушлап алды хәм Қазақбай саллақтың жайына қамап таслады. Бул қарақалпақтың жети қанат үйі емес, алты пақсадан өрилген кеңес хұкіметінің тюрмасы еді.

— «Қәне, Қараматдийин, енди қашасаң ба? Қашып болыпсаң! Демидиң питкен жери—усы емеспе?»—деп қояман ишимнен. Хақыйқатында да ол дәуірде Қазақбай саллақтың жайына қамалғанлардан тири шыққаны жоқ еді. Сонлықтан мен өмиримнен гүдеримди үзіп, өз ийманымды өзім оқый басладым...

Ауыр жатар Ұақтында бағанағы еки милиция тағы келип, маған —«Алдыма түс!»—деп буйырды. Тюрмада жатырғанлардың барлығы шуұласып жылап жиберди: — «Бул бийшараның гүнасы ауыр болды-ғой... Оның менен бир ауыз тиллесе алмай да қалдық. Жора, ырза бол! Таңла мәхшерде көріскеймиз!»—десип атыр. Еки милиция мени қаланың ишіндегі бир үйге айдап әкелди. Бизлерди жасы қырықтан асып кеткен татарша кийинген бир кейуаны хаял жыллы жүзлілік пенен қабыл алды.

— Қараматдийин иним, тартынбай келе бер,—деп жалбырақлап атыр, ол.—Бул да өз үйің есапланады, күйеуім районлық милиция бөлімінің начальниги, өзім районлық партия комитетинде хаял-қызлар бөлімінің баслығы болып ислеп атырман. Сизің ким екеніңизди сорастырып билип, үйимізге мийман сыпатында шақырып атырмыз. Үстиңиздегі кийімлеріңизди шешип таслап, мениң күйеуімнің көйлек-ыштанларын кийип отыра бер. Азанға шекем Сизге арнап тазасын тигип беремен...

Хақыйқатында бул хаялдың түни менен кирип илинбеди. Ауқат писирди, кийім тикти, моншаны қы

дырып, мен үстимдегі шаң-киримди жуып, тазаландым. Ақ сүп тауардан таза көйлек-ыштан, қара тауардан бешпент кийип, басыма ақ сәлле орап, қайтадан Қараматдийин мақсым қалпине келдим. Татар хаялдың күйеуі азаңда атына мени мингизип, өзи Әмиүдәрьяның жағасына шекем қапталымда пияда жүрип, мениң менен сөйлесип келди.

Әбдирахман нанбайшы ауқат писирип, Қазақбай саллақтың жайына әкелген екен. Ол жердегі адамлардан жоқарыдағы хабарды еситипти. Оған милиция начальниги: «—Биз кеңес хұкіметине қарсы гүресетугын адамларды көрсеңиз ямаса еситсеңиз, ишки ислер бөлімине хабарланлар»,—деген едик. Сиз неге бир мүсәпир адамды тутып бересиз»,—деп бақырып таслады. Әбдирахман нанбайшы жылап-сықлап, маған жалынып атыр. —«Қараматдийин жора, өтинемен, мени қарғама. Сениң ата-бабаларыңның уллы адамлар екенін билемен. Мен қорқақлық етип, сени орган хызметкерлерине хабарлап қойдым. Мени кеширегөр. Мына әкелген затларымды ал, жол-қәрежет қыларсыз...»

1924-жылы кеңес хұкіметі Қарақұм медиресесін жауып таслады. Ол жерде оқып атырған талабанлардың биразы жоқары қалаларға оқыуға кетсе, биразы мәкемелерге хызметкер болып орналасты. Әбдирахман нанбайшы Хожелиге қайтып келип, сауда жумысы менен шуғылланып атыр екен. Мен оның гүналарын кеширдим. Себеби ол дәуір адам адамға саясын салғандай заман емес еді...

Ауыллас ағайинлери менен медиреседе бирге оқыған жорасы тек қара басының ғамын ғана ойлап Қараматдийин мақсымды «Ийшанның баласы» деп тюрмаға қаматқан Ұақытта оны әжел аузынан аман сақлап қалған бул дәуірлік татар хаял менен оның күйеуінің аты-жөнінің ким екенін сорамағанымға елеге шекем өкинемен. Егер биреу болмаса биреу «Класслық душпанымызға қәуендерлік етти», «большевиклік қырағылықты жоғалтты»,—деп мағлыұмат бергенде бул милиция начальниги менен хаялы екеуін де қоса жаза тартқан болар еді. Өзлерінің өмірине дөнип турған усындай қәуип-қәтерлерге қарамастан, тәуекелге бел байлаған бул мәрт адамлардың ким екенлігін анықлау ушын излестире басладым. Сорастыра ке-

«қойнындағы қатынын бөле шығады»,— дегендей, булар бұрыннан маған таныс Хожели қаласындағы балалар үйінің директоры Әмийна Хусайиновна Танташеваның анасы Хадийча Хадитовна Танташева хам оның өгей әкеси Омар Темирғалиевлер екені белгілі болды.

Танташева Хадийча 1882-жылы Тамбов губерниясы Ялата уезди Азия ауылында жарлы дийхан семьясында тууылды. Ол 12 жасында анасынан жетім қалып, әкесінің қолында тәрбияланады. 1896-жылы ол турмысқа шығады хам күйеуі менен Хийуа қаласына, соңынан Төрткүл қаласына көшіп келеди. Бул дәуірде оның күйеуі Хусайин Танташев Ярослав мануфактурасының Үргениш қаласындағы пахта заводында қайылаушы болып иследи. 1918-жылы Хадийчаның күйеуі Хусайин ауырып қайтыс болады. Бул дәуірде Төрткүлде кеңес хукимети орнай баслаған еди. Хадийчаның еки улы Әбдирахман хам Ибрайым Танташевлар Шайдаковтың қарауында қызыл әскер болып, Хорезм ойпатында кеңес хукиметин орнатуы ушын белсене гүреседи. Хадийча Танташева 1921-жылы кийим тигиушилер устаханасына машиншы болып жумысқа орналасады. 1923-жылы ол областылық партия комитетинин хаял-қызлар бөлимининг баслығы Погарельская менен танысады. Хадийча жети улы хам үш қызы менен жесир қалған еди. Енди ол жас балаларын Төрткүл қаласындағы интернатқа орналастырады да, өзи областық партия комитетинде инструктор сыпатында жергиликли хаял-қызлар арасындағы үгит-нәсият жумысларын алып барады, 1924-жылы Х. Танташева ықтыярлы милиция бөлимининг начальниги Омар Темирғалиевке турмысқа шығады.

Хадийча Танташеваның өз мәхәлинде Қарақалпақстанның көрнекли жәмийетлик ғайраткерлери хам жаңыушылары менен бирге ислескенин оның үйинде сақланған төмендеги хуажетлер анық тастыйқлайды. Мәселен, Х. Танташева 1926-жылы Төрткүл қаласында ВКП(б) қатарына ағза болып қабылланған. Ұақытта оған үш адам: Аллаяр Досназаров, Қасымалы Мухамедниязов, Халила Ибадуллаевлар рекомендация берген еди. Пикиримиз исенимли болуы ушын А. Досназаровтың рекомендациясын мысалға келтиремиз, «Русия ортақшыл партияға жазылған кепилдар ушын са-

нама» араб хам рус алфавитлеринде дүзилген бо-
ли, ол төмендеги бес бөлимнен ибарат еди.

1. Тәгдийим етиушилер:

Русия ортақшыл партиясына тәгдийим етиушилер-
иң өзлерининг хам ата-бабаларының атлары Досна-
заров Аллаяр.

2. Қай Ұақыттан бери партияда бар? Партия биле-
мининг номери хам қайсы ячейкада турады?

1918-жылдан бери. Билет № ББ 321.

Областылық милиция бөлими.

3. Тәгдийим етиуши жолдасыңызды қай Ұақыттан
билесиз хам оның ылайықлы екенлигин қалай сыпат-
тайсыз?

1913-жылдан бери танийман.

4. Өзиниздин турған жайыңыздың адреси, үйде ме,
хызметте ме?

Областылық милиция бөлимининг комиссары.

Адреси: Мәмлекетлик пахта тазалау заводының
жайы.

5. Қол қоятуғын жай Аллаяр Досназаров (қо-
лы қойылған).⁷⁰

1927-жылы Танташевалардың семьясы Хожели қала-
сына көшіп келеди. Күйеуі Омар Темирғалиев район-
лық милиция бөлимининг начальниги болып тастыйық-
ланады. Хадийчаның өзи районлық партия комитетинде
хаял-қызлар бөлимининг баслығы болып ислеп, халық
арасында үгит-нәсият жумысларын алып барады. Ауыл-
ларда қызыл отауларды шөлкемлестирип, мектеплерди,
балалар бақшаларын ашыуға басшылық етеди. 1928-
жылы 12-августта драматург Әбдираман Өтепов Хоже-
ли қаласына келип, районлық партия комитетининг үгит-
нәсият бөлиминде жыйналыс өткереди. Усы жыйналыс-
тың баслығы болып Нуржигит улы, хатшысына Хадий-
ча Танташева сайланады. Бул труппаға Дүйсенбай улы,
Бабажан улы, Оспан улы, Валий улы, Валитова уса-
ған сазенде хам қосықшылар қабыл алынып, олар ха-
лыққа мәдений жақтан хызмет етеди. Сондай-ақ жер-
гиликли хаял-қызлар арасынан Жумагүл Мийирманова,
Рабийға Балжанова усаған белсендилер өсип жетили-
сип, ески дәстүрлерге қарсы гүреседи. Хадийча Танта-
шева басшылық еткен райкомның хаял-қызлар бөлими
Халықтың санын есапқа алыу, жергиликли Советлерге
сайлауларды өткеріу, инвалид, науқас хам жарадар

болып қайтқан қызыл әскерлер менен қауендерлері урыста құрбан болған семья ағзаларына жәрдем көрсетіу, бай кулақлар тәрәпинен езилип атырған хәм жалпыхор хәмелдарлардың дөхметинен бийгүна жазаланған пуқаралар тууралы ғамхорлық жасау жумысларын алып барады. Буннан соңғы дәуірде Х. Танташева балалар бақшасының баслығы, қалалық кітапхананың баслығы болып ислеп, өзинин барлық ақылын, күш-жигерин жас әуладты тәрбиялау жумысларына бағышлайды. Ол 1946-жылы 5-октябрьде СССР Жоқарғы Совети Президиумының қарары бойынша «1941 — 1945-жылдардағы Уллы Уатандарлық урыста қахарманлық мийнети ушын» медалы менен наградланды. 1967-жылы 18-октябрьде Хадийча Танташеваны Өзбекстанда кеңсе хукиметин беккемлеу хәм халық хожалығын рауажландырыу ушын гүреске белсене қатнасқанын есапқа алып, Өзбекстан Компартиясының Орайлық Комитети, Өзбекстан ССР Министрлер Совети Хұрмет Грамотасы менен наградлады. Республикамыздың экономикасын хәм мәдениатын рауажландырыуда өзинин ылайықлы үлесин қосқан Хадийча Халийтовна Танташева 1969-жылы 87 жасында қайтыс болды. Ал Омар Темирғалиев 1932-жылы Хожелиден кетип, Қаршы қаласында хызмет истейди. Оның буннан кейинги тәғдийри хәзиринше бизге мәлим емес.

— Жағысқа келип параходқа миніуден бети-аўзын жүн қаплаған бир қапа сақал орысқа тап болдым, — деп сөзин даўам етти Қараматдийин Әмет улы. — Ол мениң аты жөнимди, қайдан киятырғанымды, қайда хәм қандай жумыс пенен баратырғанымды қоймай сорастырып, мазамды қашырды. Ғайры диндеги бийтаныс адам менен сөйлеским келмей, көп уақытқа шекем үндемей отырдым. Бирақ, бул үнсизлик узаққа созылмады. Орыс хәмме менен ортақ тил табысып, иши-баўырына кирип кете беретугын әбжил адам болып шықты.

— Сизди 1920-жылдан бери таныйман, — деди ол. — Дәслең Қоңырат қаласындағы әскерий казармада көргенмен. Сиз Соркөл волосты 10-аўылдың пуқарасы Қараматдийин Әмет улы боласыз. Хәзир Төрткүльге областьлық атқарыу комитетинин баслығы Көптілеу Нурмухамедовқа арза беріу ушын баратырсыз. Бирақ ол Сизин арзаңызды өзинше шеше алмайды. Мен ОГПУ-да жууаплы хызметкер болып ислеп атырман. Хал-жағда-

йыңызды жасырмай толық айтсаңыз, бәлким мәселениң тез хәм унамлы шешилиўинде Сизге мениң жәрдемим тийип жүриўи итимал...

Төбемнен қуйылған муздай суу аяғымның ушына шекем сорғалағандай болып, силейип қалдым. Қапа сақал орыстың булардың барлығын қайдан билгенине ақылым уғрас келмей, мийим айланып, көзимниң алды тынып кетти. — Бәлким бул ГПУ-дың мени аңлып жүрген агентин шығар», — деп ойлайман ишимнен. Неде болса, бул орыс пенен сөйлесип көрейин деген жуўмаққа иелдим. Үйимнен алып шыққан бир шийше сары май менен дузланған суўеним бар еди. Сол екеўин жанағы орыстың алдына қойдым.

— Буны не ушын маған берип атырсаң? — деди ол.

— Сыйлау. Усыны алсаң ғана, шынымды айтаман, — дедим мен.

— Жақсы, онда алайын, — деди орыс.

— Сени дузыма тапсыраман. Егер маған жаманлық етсең, дузым урсын! Таңла мәхшерде бир жуўабын бересен, — дедим мен. — ... Аўа, 1920-жылы Қоңыраттағы әскерий гезёрменде қамалып шыққаным ырас еди. Бизлер Әсем ийшанның мешитинде оқып атырған талабалар едик. Баспашылар қаланы шаўып, мешиттиң барлық мүлкин тонады. Бизлерди бенде қылып, ат алдына салып айдап әкетти. Шоманайдың қалың тоғайына келген жерде алдымызға мынадай аўыр шәрт қойды: — Сизлердин астыңызға ат, қолыңызға қурал-жарақ бериледи. Бизлер менен қосылып шабыўылға қатнасасыз. Қай жерде қарақалпақ аўыллары болса, бизлерди соған баслап барасызлар...

Мусылманлардың Қуран кітабында бийгүна адамларды өлтириу, халықты талау, жетим-жесирлерге жәбір беріу, зина қылу қадаған етилген еди. Сонлықтан бизлер баспашылардың бул талаптарын орынлаудан бас тарттық. Бұған олардың қәҳари келип, еки жолдасымды атып таслады. Баспашылардың арасында бизни елаттан да адамлар бар еди. Солардың биреўи мени танып қалып, сәрдардың аяғына жығылды.

— Уллы дәрежели ханымыз! Бир қасық қанымды кешсең, Сизге айтар арзым бар еди, — деди ол.

— Қәне, айт! — деди баспашылардың сәрдары ашыўлы кейипте.

— Бул мақсымды өлтирмеуиңизди өтينيш етеме. Ол шынжырма-шынжыр киятырған үлкен уламалардың әулады. Егер Кәраматдийин мақсымды ятсаңыз, оның ата-бабаларының әруақлары бизлердің хәммемизди қарап қылыуы мүмкин, — деди жаңағы адам.

— Ондай болса, кийимлерин шешип алып, өзін тыржалаңаш қылып жибере бериндер! — деп буйырды яумытлардың сәрдары.

Бул хұким маған атыудан да аұыр болды. Жигирма жасар жигиттің қула дүзде тыр-жалаңаш қалыуы өлимнен де жаман екен. Дүньядағы азаптардың барлығына көнийіме тууры келди. Бул жүрисимде адамзаттың көзине көриниүйіне тартынаман. Себеби уят-өлимнен де күшли. Күндиз Әлидәрьяның жағасындағы тораңғылдардың арасында жасырынып жатаман. Қулқын деген де адамға үлкен жау екен. Бир нәрсе тауып жемесен, аштан өлип баратырсаң. Қула дүзде қолында қурал-жарағы жоқ жалаңаш адамға аң услатама? Аш болсаң, алқымыңнан не болса, сол өте береді екен. Мен бақаны да жегенмен, кесиртке, ешкимарларды да жегенмен. Күндиз ашлықтан, түнде сүйір шыбыннан көрмеген азабым жоқ. Өрели таңға кирпигим илинбей шығады: арман-берман жууыраман, секиреман. Бәрибир булардың хеш пайдасы болмағаннан сон топыраққа аұнаймаң. Жаздың күнлери маллар менен жылқылар шаңлаққа не ушын аұнай береді десең, олар шыбын менен соналардан уақытша қорғанады екен. Мен де соларға усап түни менен топыраққа аұнап-аұнап, таңның алдында хал-дәрманым қурып, уйқыға кетемен. Бир күни уллы сәскеде усылайынша уйқылап атырған жериме бир отыншы ғарры жетип келип, мениң басымды шайқады: — Шырағым, ояна қой! Мына кийимлерди кийип ал, — деди ол.

Мен орынымнан тура сала алды бетимди еки қолым менен жауып, қашып баратыр едим, отыншы ғарры изимнен қатты дауыслады:

— Ха, бала, қайт кейниңе! Меннен уялма. Бул жүрисиңнен аштан өлип қаласаң. Гөнесинбей әкелген кийимлеримди кийип ал, адамларға қосыл. Буннан бир хәпте бурын Сизлерди баспашылар бенде қылып айдап кеткениң көрип қалғанман. Әсем ийшанның еки баласын шәлистанға апарып атып таслағанынан, Сизиң кийимлериңизди тонап алып, өзиңизди усылайынша қууып

алғанынан хабарымыз бар. Азы-кем нан әкелдим. Соны кеп, жүрегинди жалға...

Ойланып қарасам, отыншы ғаррының айтып турған сөзлериниң бәри дурыс. Бир хәптеден бери үстиме кийим, тисиме дән асы тиймеген еди. Мен ғаррының үйінде бир күн дем алдым да, ертеңине Қоңырат қаласындағы гезерменге барып, арыз бердим. Бирақ ол жердеги қызыл әскерлер сөзлериме исенбей, мени гезерменге қамап таслады хәм тергеу жүргизди. Ақырында оларға:

«—Егер маған инанбасаңызлар, отыншы ғаррыдан сорай қойыңызлар»,—дедім. Қызыл әскерлердің биреуі ол ғаррыны алып келип, мениң менен жүзлестирди. Астыма арғымақ ат, қолыма қурал-жарақ берилсе, мен қызылларға қосылып, баспашылардан өшимди алыуға бел байлаған едим. Бирақ кеңес хұкиметиниң адамлары «ийшанның баласы»,—деп ойлап, бул тилегимди қабыл алмады. Аұылға қайтып келип, бираз уақыт болдым да, тағы да оқығанды мақул көрип Қарақум ийшанның медиресесине кеттім. Ол жерде де талабым келіспеди, кеңес хұкимети, медиресени жауып таслады. Енди қара мийнетим менен күн көре қояйын деп ойлап, дара хожалық болып ислеп атыр едим. Аұыл белсендилери «Ийшанның баласы» деп мени тағы қуудалай баслады...

Мен Төрткүл қаласына келип заң мектебинде оқып атырған Арзыу Жуманияз улы деген жорама жоқарыдағы уақыялардың барлығын арзы қылып жаздырдым да, областылық атқаруы комитетиниң баслығы Көптілеу Нурмухамедовтың кеңсесине кирдим. Бирақ ол күтә салқын қабыл алды. Жууғарада маған я, «жақсы», я «жаман» деп жууап қайтара қоймады. Бул хәрекетинен Көптілеудің қорқыңқырап отырғанын байқадым. Сонлықтан оған жол-жөнекей ОГПУ диң бир хызметкери менен танысқанымды хәм қапа сақал орыстың маған жәрдем бериуге уәде қылғанын хабарладым. Буны еситип Көптілеудің жүзине қайтадан қан жууыра баслады хәм ол телефон арқалы биреуді өзиниң кеңсесине шақырды. Арадан азғана уақыт өткеннен кейин бети-аұзын көпкөмбек етип қырып таслаған, аяғына қара былғары етик, үстине тар шалбар хәм китель кийип, белине енли былғары қайыс байлап, тапанша илдирген бир орыс жигити жетип келди. Мен оның Әмиүдәрьяда үш күн

бирге жолдас болған қапа сақал екенін танып алмай қалдым...

Облсполком баслығы Көптілеу Нурмухамедовтың — Қараматдидің Әмет улының арзасы менен танысып шығып, өзіңіздің пикиріңізді жазба түрде беріңіз, — деп бұйырды.

— Әжеп болады! — деп орыс жігіті он қолын шеке-сине тийгизді де, — «Изиме еріңіз», — деп маған белгі берді хәм екеуіміз оның бөлмесіне келдік. «— Мына кешегі тапсырған аманатларыңыз. Ол дүньяда жууа беріп жүргенше, көзімнің тирисінде қарызымнан құтылғаным мақул. Бизге сыйлау да, пара да керек емес» — деп ОГПУ дін хызметкері сары май менен сүуемімді өзіме қайтарды...

Областылық атқаруы комитетінің баслығы Көптілеу Нурмухамедовтың қолын қойдырып, мөрін бастырып Төрткүлден ақлау қағазын алып үйіме қайтып келсем, ауыл кеңестің баслығы Құлым улы Халмырзағаллақалақ пенен Сизлер мақтап жүрген шайыр Аяпберген Муўсаевлар малы-мүлкімді хатлап, орталыққа салыпты. Мен конфискаға түскен затларымның барлығын қайтарып алдым. Төрткүлге кетерімде үйімде бір батпан бийдайым бар еді. Оны ауыл белсендилері ишип қойыпты. — «Қәне, тауып беріндер» — деп талап етсем, — «Бийдай писикке шекем шыдай тур», — деді. — «Менің бала-шағамды сизлер аямағанда, мен сизлерді қалай аяйман? — Міне Көптілеу Нурмухамедовтың қол қойған қағазы!! Усыны тыңламасаңыз, милицияға хабарлап шетіңізден қаматаман!» — деп бақырдым. Ауыл белсендилері бір жақлардан бір қап бийдай тауып әкелді. Мен ауылдың өрине шығарып самалға сууырып тазалатып, бір батпан бийдайды безбен тәрези менен өлшеп алдым. Буннан кейін ауыл бадырақлары маған тийіуге қорқатуғын болды...

1929-жылы Сорков ауылында тунғыш «Комминтерн», «8-Март» «Интернационал», Буденный атындағы колхозлар шөлкемлестірилип, Қараматдидің Әмет улы «8-Март» колхозына ағза болып кирді хәм онсері белтеуіп, қара мийнети менен өз күнін кешірді. Бирақ оның талабы келісип, дәулеті тасып кете қойған жоқ. Балалары изли-изинен шетнеп, бийперзентликтің қайғы азаптарын басынан кешірді. Тууысқан иниси Мәжійт улы Қарлыбайды жеңгесінің етегіне салды. Қарамат-

дидің аға оны бала қылып асырап алып, хаялы менен шеуі шаңырақ қурып отырған еді. Гитлершил Германия елдің толысын төгіп, ортасын шайқады. Қ. Әмет улы рабочий батальонына мобилизация етилип, Уллы Ватандарлық урыс дәуірінде Челябински областында хызмет қылды. 1943-жылы Соркөлді суу алып бул елат тағы бир апатшылыққа ушырады. Бир қайғының үстине екінши қайғы қосылды. Қараматдидің ағаның хаялы Сағыйда наўқас болып, үй рузыгершилигіне жарамай қалды хәм ол көп кешікпей дүньядан қайтты. Батыс Сибирьдің қалың тоғайларында ағаш кесип, азып-тозып келген адам жыллы-жумсақ ауқатқа, оты өшпей жанып турған печьтин ыссы қууысына мүтәж еді. Қ. Әмет улы тәдирге тән беріп, бул қыйыншылықтардың барлығына көнді.

Бир қууанышлы жағы мынада: Соркөлшилер Шоманай саҳрасына көшип келипти. Бул таза қоныс не ексең де, қалыұсыз көгеретуғын боз жерлер еді. Тоғайды ашып, жап-салма қазып апарсаң, бириң мың болатуғын түри бар. Буған қосымша 30-жылдардағыдай атызыңа талтақ урып малыңды санап, «артығын колхоздың хорына қосасаң», — деп дигирлеп жүрген белсендилер жоқ. Хәр ким шамасы жеткенше қөлеген егінің егип алып атыр. Қараматдидің ағаның опырып-жапырып ишип-жеп атырған көп бала-шағасы болмағанлықтан дийханшылыққа онша қызықпады. Жапқа жақын, сууға тийимли тегіслеу жерден төрт-бес гектар майданды хәремлеп алып, оның ишине мийуе ағашларын отырғызбақшы болды. Колхоз баслығы Елмурат Мәуленов Қ. Әмет улының бул ойын қоллап-қууатлады. Мусылманлардың Қуран кітабында «Мың түп мийуе дарағын егип, кәмалына келтирген адамға дозақ оты хәрам!» — деген рәуият бар еді. Қараматдидің мақсым халық арасында усындай нәсият сөзлерді таратыу менен шекленбестен, шөлистанды гүлстанға айландырып, бейишти өзіннің қадал мийнети менен орнатыуға киристи. Ол Ленин атындағы колхоздың бағманлары Халийла хәм Дәулетиярлардан билмеген жерлерін үйренип, тәжірийбесін кем-кемнен жетилистирді хәм түрли мийуа, декоратив дарақтарын өсірип, азғана жылдың ишінде саҳыра далада сулуу, сәнли колхоз бағын кәмалына келтирді. «Халқымызда елліге шекем жүзим ек, елліден соң ерик ек», — деген мақал бар. Бунның мәніси жүзімнің тәрбиясы ауыр болып,

жазда ҳарам шақаларын кесип таслауиң керек, гүзл-бәхәр көмип, ашып көп машақатқа қаласаң. Қараматдийин Әмет улы қара мийнетинен қашқан жоқ. Оның бағында жүзим де, алма да, ерик те, шабдал да, қарели де бар еди. Солардың нәллериң жаңа отырғызған уақытта ол елліге шығып, елге төрелик айтқан улама адам еди. Уллы өзбек шайыры Ғафур Ғуламның бир қосығында «Бағ абад болғанша жигит қартайр», — деген қатарды оқығаным ядымда. Ал Қараматдийин аға еллі жасында шөлистанға туңғыш нәллерди көгертип, бағды абад ете алды хәм жигирма бес жыл дауамында өз мийнетиниң жемисин ели менен бирге татысты.

Дәулет пенен перзенттиң ертели-кеши жоқ екен. Усы отыз жыл ишинде Қараматдийин Әмет улы қайтадан шаңарақ көтерип, соңғы ҳаялынан еки ул, еки қыз тууылды. Улының алдын уяға, қызының алдын қыяға қондырып, олардан бир неше ақлық көрди. Оның бундай дәрежеге жетиуине сол ауылға урыстан соңғы жыллары көшип келген Зәрий ийшан себепши болған еди. Ол ийшанға қол берип, бес уақытлы бес намазды бирге оқып жүрген еди. Бир күни пири суупысына мынадай сауал берди:

— Қараматдийинжан, елде басы бос нашар көп-қой. Солардың биреуине неге үйленип алмайсаң?

— Тақсыр, ол талапты қойғанман. Жасым елиўге жетип қалды. «Елиўден соң тууылған бала я есикте, я бесикте қалады», — деген мақал бар. Сонлықтан мен енди перзентли болып, оннан рәхәт көремен деп исенип жүргеним жоқ, — деди Қараматдийин аға.

— Шырағым, олай демениз, — деп нәсият берди Зәрий ийшан. — Буняд болатуғын бала да, өзлериңиз көгерткен дарақ пенен дақылларға усайды. Дийханшылықта ерте егис, орта егис, кеш егис деген үш мәхәл бар. Сиз еле ал жигитсиз. Орта егистин үстинде турсыз. Сонлықтан өз бахтыңды өзиң байламай, тезирек ҳәрекет ет. Еле алдыңда көретуғын перзент те, дәулет те бар. Жалғызлық тек бир аллаға жарасады. Қартайған шағында қостарсыз жасау қыйын болады. Дәрет суу таярлайтуғын өзиңе қолайлы биреуди тауып ал, шырағым!

Ҳақыйқатында да ол уақытта ўәде берген жигити урыста қурбан болып үйинде отырыңқырап қалған ғарры қызлар, күйеуинен «қара қараз» келип тул болған кө-

лишшеклердиң биреуи—Зәрий ийшанның үлкен қызы Патмаға үйленип алды хәм өз алдына қайтадан хожалық болып халық қатарына қосылды. Ахун, уламаларды қуудалау мапазы тоқтатылып, олар мереке-жыйыңларға еркин қатнасатуғын болды. К. Әмет улы бир шети Қоңырат—Мойнақ, бир шети Шымбай—Шақаманда өткерилген садақа.— жыназаларға шақырылып, оның ел арасында абырай хәм мәртебеси кем-кемнен артты. Ески араб алфавитинде басылып шыққан кітаплар менен қолжазба нұсқаларды оқый алатуғын ғаррылар азая берди. Сонлықтан ауылдағы дүмше моллалар өзлериңиз оқуға шамасы жетпеген кітапларын Қараматдийин мақсымға алып келип көрсететуғын еди. Усындай себеплер менен оның үйинде диний мазмундағы кітаплар менен бирге, көркем әдебият хәм илимий характердеги кітаплар да топланған еди. Қараматдийин ағаның өзи ямаса балдызы Насыр мақсым Зәрий улы бундай кітапларды мереке-жыйыңларда оқып, оларға мәни берип отыратуғын еди.

Қараматдийин аға балаларының биреуин өзіндей улама қылып тәрбиялап шығармақшы болды хәм менен былайынша өтиниш еткен еди.

— Шырағым, Сиз хызмет бабында жоқары қалаларда көбирек боласыз. Егер Бухарайы Шарифке табаныңыз тийсе, Мир Араб медресесиниң зыярат еткейсиз. Бабам Елмурат ахун медресени ағла бақалар менен питкерген хәм оны сол жерге мударрис қылып алып қалмақшы болған. Бирақ ол өз елиме жиберилер, деп өтиниш еткен. Медиреседе Елмурат ахун жасаған өжире ол кишиниң атына бекитилип, оннан өндирилген ижара пулы кеңес ҳүкметини орнағанға шекем бизлерге келип туратуғын еди. Ҳәзир сол бөлме сақланғанба? Бириншиден, усыны анықлағайсыз. Екиншиден, Мир араб медресесине қандай шәртілер менен бала қабыллайтуғынын биллип қайтарсыз.

Мен 1981-жылы 11-март күни Бухарадағы Орта Азия хәм Қазақстан диний руўханийларының мектеби — Мир араб медресесинде болып, ол жерде Нөкис қаласынан Қыдырнийаз хәм Төрткүл районынан Моллабай Әмиин улы деген жигитлердиң оқып атырғанын билдим. Медиресениң бөлмелери ремонт жасалып, қайтадан сыбалған хәм ҳәзирги заман талапларына муўапық байланыс жақтыландыруу, жылытуу үскенелери менен тәмийин

етилген. Сонлықтан Елмурат ахунның қайсы бөлмеде жасағанын анықтай алмадық. Сол жердегі талабалардан сорастырыу арқалы медфесеге он жеті жастағы ер балалардың қабыл алынатуғынын билдим. Олардың алдына қойылатуғын шартлердің бири Қуранның сүрелерин қырәәт пенен оқый алыуы зәрүр екен.

Буны еситип Кәрабатдийин Әмет улы әдеуір қапаланды.

— Олар адамды нәзик жерден тутады екен, — деди ол. — Бизде Қуранды қырәәтке салып оқыйтуғын бала жоқ.

Мен Кәрабатдийин ағадан үйинде сақланған китап-лар менен қолжазбаларды илим-изертлеу институтына сатыңыз деп өтинген едим.

— Бул — халқымыздың бийбаха байлықлары, — деп ол наразылық билдирди. — Базардағы басқа затлардай китап-ларға нырық қойыуға болмайды. Қайсы нұсқаны оқыуға шамаң жетсе, мутқа алағой. Басқа китапларды хәзиринше өзим пайдаланып тураман. Көзим жумылған күни кел де, барлығын алып кете бер. Бәрибир, бул китап-лар менен қолжазбаларды оқыйтуғын ауылда адам қалған жоқ...

Кәрабатдийин Әмет улы 1981-жылы 82 жасында дү-нядан қайтты. Нәкистеги ағайинлерге хабар айтыу маған тапсырылған екен. Усы хызметти питкеремен де-генше арадан әдеуір уақыт өтти. Мен ертеңине ауылға барсам, адамлар «ийшан атамнан теберик», — деп үйин-де сақланған китап-лар менен қолжазба нұсқалардың барлығын таласып алып кетипти.

Мусылман республикаларында мешитлер қайтадан ашылып, ибадат етиуге хукиметимиз тәрепинен руқсат берилгеннен кейин пуқара халық өзлерин еркин сезип, буннан 50 — 60 жыл бурын қорыққанынан аршаның тө-рине жасырып таслаған ямаса киизге орап, пақсаның арасына өрип жиберген китап-ларын ашып ала баслады. Бирақта елли жылда ел жаңарып, дүньяға жаңа әулад-лар келди. Араб алфавитинде басылған ески китап-лар менен қол жазба нұсқаларды оқый алатуғын бурынғы әулад-лардың көпшилиги қайтыс болды. Сол себепли базыбир адамлар ата-бабаларынан сақланып киятыр-ған бул руұхый мийрасын илимпазлар менен жазыушы-ларға көрсетип, бул нұсқалардың илимий-көркемлик қәсийетлерин айырып беріуді өтиниш етип атыр. Мәсә-

лен, мен 1981-жылы 15-мартта Самарқанд қаласына илимий командировкаға барғанымда Түркменстан рес-публикасы Чаржау областы Халач районы Мақтымқулы атындағы колхоздан туристлик саяхатқа келген Ақмырат Дәуранов деген ғарры менен ушырасқан едим. Ол мениң әдебият тарийхшысы екенимди билеп, өзиниң үйинде бирқанша қысса китап-ларды сақлап қойғанлығын айтып берди хәм ауылына мийман болыуға шақырды. 1983-жылы 15-майда бизлер — Қарақалпақстан халық жырауы Жумабай Базаров, Жалғасбай бақсы Есболғанов үше-ўимиз Мақтымқулының тууылғанына 250 жыл толыу юбилейи мәхәлинде сол ауылға барған едик. Тилекке қарсы, бизлерден бурынырақ Ашхабат қаласынан Му-хамеджума Әуезгелдиев, Султанша Атаниязов хәм Аниш-қурбан Әширов деген белгили түркмен илимпазлары илимий командировкаға келип, Ақмырат ағаның жыйнап жүрген ески китап-лары менен қолжазба нұсқаларын алып кетипти. Бул қыссалардың арасында уллы түрк-мен шайыры Мақтымқулы — Пырағының бурын баспа сөзде жарияланбаған қосық-лары да бар екен. Ақмырат аға буннан кейинги уақытта да мениң менен хат алы-сып турды хәм ол өзиниң бир хатында Уллы Уатан-дарлық урыс жылларында Төрткүлли Атаўлла деген жигит пенен Кисловодск қаласында госпитальда бирге емленгенин, бирақ достының әкесиниң атын, мәкан жа-йын жазып алмағанлықтан, оның соңғы тәғдийри өзине биймәлим болып қалғанын хәм усы мәселеде жәрдем беріуді өтиниш етипти. Ақмырат Дәурановтың тилеги бойынша «Жаўынгер Атаўлланы излеймиз» деген ата-мада мақала жазған едим. Бул мақала дәслеп «Жас-Ленинши /1985-жыл, 15-март, №22/5658/, соңынан «Ко-мунизм ғалабасы» /Төрткүл. 1990-жыл 24-май, №62/5809/ газетасында басылып шықты. Бул газетада «Қыяметке қалмаған дийдар» атлы тағы бир мақала жарияланып, онда мынадай сөзлер жазылған еди:

«— Арадан көп уақыт өтпей қолында газета, қууа-нышын ишине сыйдыра алмай, көзлеринде жасы парлап ағып турған, сақал-шашларына ақ араласқан, екінши группа Уллы Уатандарлық урыс майыбы екенлиги түр-түсинен анық билинип турған, бирақ руұхый жақтан қуунақ, жүзлеринде урыстың ауыр хәсиретлери изин қалдырған Нураний атамыз Атаўлла Абдуллаев редак-циямызға жетип келди. — «Рахмет Сизлерге! — деди ол.

Газетаныз арқалы достымның дәрегін табыўға жәрдем берген Қарақалпақстан АССР ына мийнети сиңген мәдениет хызметкері Қырықбай Байниязовқа өзимнің, «Коммунизм» колхозының жәмәәти хәм пүткил семья ағзаларымыздың атынан Миннетдарлық сезимін жеткеріуиңизди өтинемен»⁷¹

1990-жылы 13-сентябрьде Ақмырат Дәуранов маған былай деп хат жазыпты: «— Төрткүллі достымнан хат келди. Мен Сизге күте миннетдарман!... Атаўлла Абдуллаевтың мәкан жайы: «Қарақалпақстан АССР Төрткүл районы «Коммунизм» колхозы, 15-бригада. Ол: — «бизің үйге келиңизлер! Сизлерди, әлбетте, күтемен», — деп атыр. Атаўлла менен таныстырғаныңыз үшін Сизге үлкен рахмет! Тәңір жарылқасын!»

1990-жылы 17-ноябрьде мен Төрткүлден қыстаўлы телеграмма алдым. Онда «Нөкис, Халқабат көшесі, №18 «А». Қырықбай Байниязовқа, Дәуранов бизге қыдырып келди. — Сизди мийман болыўға шақырамыз. Сәлем менен Абдуллаев Атаўлла», — деген сөзлер жазылған еді.

Тилекке қарсы, ол ўақытта мен аўырып, емлеўханада жатыр едим. Сонлықтан оларға «мени күтпеңизлер. Соңынан барарман», — деп телеграмма жибердим хәм қураллас еки жаўынгер ҳаққында жыйнап жүрген материалларымды сен жаза ғой деп журналист Тәңірберген Худайбергеновке тапсырдым⁷².

— «Олардың ушырасыўына Қарақалпақ шайыры Қ. Байниязов жәрдем етти, — деп жазады журналист А. Шыпаев. — Ол Самарқанд мийманханаларының биринде Ақмырат аға менен танысып, оның еске түсириўлерин еситкеннен соң бул ҳаққында қарақалпақ газеталарына жазыпты. Солай етип, оның мақалларынан өзін таңуған фронтовик әскер — Қарақалпақстан АССР Төрткүл районының Уллыбағ аўылында жасаўшы Атаўлла табылды.

Ески достың ушырасқан ўақыттағы жүрек сезимлерин тәриплеп жеткеріу үшін менің қәлемим әзизлик қылады»...⁷³

1991-жылы 18-августта Төрткүлге қыдырып барып, Атаўлла ағаның үйинде мийман болып қайттым. Олар он атадан бери бир жерде жасайды екен. Ата-бабаларының барлығы ийшан, улама болған. Атаўлла аға тоғыз атаға шекәм биледи. Олар төмендегінше: Субханқулы

шейх, Қурбанқулы шейх, Қудайқулы шейх, Аллақулы тейх, Шүкирилла ийшан, Жамалатдийин ийшан, Абдулла ийшан, Атаўлла, Баҳаўатдийин, Абиджан. 1928-жылы оның әкеси Абдулла ийшан 25 жылға қамалып, Иркутскийге айдалған хәм сол жақта 81 жасында қайтыс болған. Ол өз дәуириниң белгилі уламасы болыў менен бирге тәуипшилик кәсиби менен де шұғылланған. Түрлі шөплерден дәри ислеп от жара, жел жара (рак), дем қыспа (бронхит), сары аўырыў хәм басқа да наўқасларды емлеп, тәуір қылады екен.

Абдулла ийшан өз өмирине қәуип туўған мәхәлинде ата-бабаларынан сақланып қиятырған ески китаптарды жайдың дийўалын тесип, сол жерге жасырыпты хәм сыртын топанлы ылай менен сыбап таслапты. Атаўлла аға гөне жайын бузып, орнына жаңа имарат салған ўақытта бул олжаны таўып алыпты. Китаптар менен қолжазба нұсқалар хаты өшпей, сол турысында сақланған екен. Булардың улыўма саны еки жүз нұсқадан көбирек еди. Мен тек екеўиң ғана еплеп оқып алдым. Бириншиси: «— Йер йүзидәги тамамы ықлымларының қарийты» (картасы) болып, онда жер, таў, теңиз, океан, мәмлекет, шәхәрлер атлары араб алфавитинде түркий тилде жазылған хәм «карта Түркстан үлкесиниң жергиликли халықлары үшін Түркстан губерниясының генерал-губернаторы генерал-адъютант Н. Д. Розенбахтың буйрығы бойынша басып шығарылды», — деген жазыўларды оқыдым. Пүткил дүнья жүзи картасының төменги жағы жыртылған себепли оның қашан хәм қайсы жерде басылып шыққанын анықлай алмадық. Екинши нұсқа Хожа Ахмед Яссаўийдиң ҳикметлеринен ибарат болып, жәдидше (жаңаша) усулда басылған екен. Соңлықтан мен оны қыйналмай бирден жүритип оқыдым. Ал қалған китаптар менен қолжазбаларды оқыўға менің де, Атаўлла ағаның саўаты жетиспеди.

— Бул китаптар менен жазба нұсқаларыңызды илимизертлеу институтына сатыңыз. Ол жерде буларды оқып, мәни бере алатуғын жетик алымлар бар, — деп өтиниш еткен едим. Атаўлла аға бул усынысыма наразылық билдирди: — Бул нұсқалар — ата-бабаларымыздың әсирлер бойы топлаган байлығы. Қырық мың қызыл берсең де, мен китап сатпайман. Ақмырат жорама екеўин мутқа берип жибердим. Ол оқып алады екен. Саўатыңыз жетсе. Сизде бир-еки нұсқаны таңлай қойыңыз. Атам Си-

бирьге сургинге айдалып кетип, өзим шала саўат болып қалдым. Балаларымның биреўин диний мектепте оқытып, улама қылып шығарарман, деген үмитим бар...

Төрткүлдилер шала саўатлы болса да, Атаўлла ағаны ата жолы бойынша «Ийшан баба» деп хұрметлейди екен. Ол да шоманайлы Қараматдийин ийшан сыяқлы бағманлық, усташылық хәм тәўипшилиқ кәсиби менен шуғылланады және халықты түрли жемис, руўхый азық пенен тәмийин етип отыр. Атаўлла Абдулла улы хәзир 75 жаста, еле өзин қуўнақ сезеди.

Хәзирги ўақытта жоқарғы оқыў орындарының филология факультетлеринде араб хәм парсы тили бөлимлери бар. Келеси оқыў жылынан баслап гейпара мектептерде шет тиллериниң орнына араб ямаса парсы тили өтилетуғын болып атыр. Буған қосымша арнаулы курслар арқалы шығыс тиллерин үйрениўшилердиң саны күн сайын артып баратыр. Ата-бабаларымыз усындай жақсы күнлердиң келетуғынына бекем исенип, өзлери дәреткен руўхый байлықтың бир бөлегин «От бәлеси» менен «суў бәлеси» нен аман сақлап қалған еди. Узақ Сибирьге айдалар ўақтында олар ески kitapлар менен қол жазба нұсқаларды исенимли жерлерге жасырып, ақлықтары менен шаўлықтарына мийрас етип қалдырған. Әлбетте, алтынды тот баспайды! Бүгинги әўлад ертеректе көмиң тасланған бул ғәзийнени ашып алып атыр...

Мен бул мийнетимде қарақалпақ уламасы Қараматдийин Әмет улы, түркмен қыссаханы Ақмырат Дәўран улы, Өзбек ийшаны Атаўлла Абдулла улы хәққында көрген-билгенлеримнен азлап айтып берген болдым. Араб алфавитинде басылып шыққан kitapлар менен қол жазба нұсқаларды жыйнап жүрген усындай адамлар ел арасында еле де табылады. Олардың басынан кеширген ўақыялары халқымыздың жылнамасының бир бөлеги болып, тарийхтың ақтаңлақ орындарын толықтырыўда үлкен әҳмийетке ийе екенлиги гүмансыз.

ПАИДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЯТЛАР ХӘМ ЕСКЕРТИУЛЕР

- 1 Байнизов Қ. Дала жазыўлары. Мойнақ районы 5 аўыл Калинин атындағы колхоз.
- 2 Каульбарс А. В. Низовья Амударьи, описания по собственным исследованиям в 1873 г., СПб. 1881 г., стр. 510 — 517.
- 3 Муўсаев А. Биринши май. Нөкис, 1980-жыл, 88-бет.
- 4 Сонда, 107-бет.
- 5 Сонда, 85 — 86-бетлер.
- 6 Бул да сонда, 39-бет.
- 7 Қарақалпақстан Орайлық мәмлекетлик архиви. ф. 12, 0.3, е. х. 73; 22 — 28-бетлер.
- 8 Муўсаев А. Биринши май, 41 — 42-бетлер.
- 9 «Арал балықшысы» газетасы (Мойнақ), 1991-жыл 27-июль, №60 (6334).
- 10 Қарақалпақстан орайлық мәмлекетлик архиви, ф. 12, 0.3, е. х. 553; 362-бет.
- 11 «Каракалпакия», том 1. Труды первой конференции по изучению производительных сил Каракалпакии. Ленинград, 1934, стр. 188 — 199.
- 12 Журнал «Партработник» (Москва), 1933 г., №9 — 10, стр. 78. Кирюшев К. «Укрепить партработу на острове Муйнак» атлы мақаланы қараңыз.
- 13 Муўсаев А. Биринши май 80-бет.
- 14 «Арал балықшысы», 1991-жыл 31-июнь, №61 (6335).
- 15 «Совет Қарақалпақстаны», 1987-жыл 27-октябрь, №207 (14876).
- 16 Муўсаев А. Биринши май 159-бет.
- 17 Бердишев Д. «Мойнақта мектеп атлары өзгертилип атыр» деген мақаланы қараңыз. — «Еркин Қарақалпақстан», 1991-жыл 17-декабрь, №240 (15909).
- 18 «Әмиўдәрья» журналы, 1990-жыл, №1, 2, 3.
- 19 Сонда, 1990-жыл, №2, 50 — 51-бетлер.
- 20 Сонда, 1990-жыл, №3, 3 — 4-бетлер.
- 21 Непесов Г. 1920 — 1924-жылдардағы Хорезм халық совет республикасында Қарақалпақстан мийнеткешлериниң роли. Нөкис, 1964-ж., 43 — 44-бетлер.
- 22 «Әмиўдәрья», 1990-жыл №3; 7 — 8-бетлер.
- 23 Непесов Г. Көрсетилген мийнет, 45-бет.
- 24 Бул да сонда, 46-бет.

- 25 Қарақалпақ халық қосықтары. Нөкис, 1965-жыл, 353-бет
- 26 «Жеткіншек» газетасы, 1990-жыл 3-хәм 7-март, №18 (3769) хәм №19 (3770).
- 27 Бул да сонда, 1990-жыл 20-июнь, №58 (3809). Крамов Абат. «Өтеш батырды ұмытпайық» атлы мақаланы қараңыз.
- 28 «Жеткіншек», 1990-жыл 20-июнь, №58 (3809).
- 29 Бердимуратов К. Дала жазыулары, 1948-жыл, 27-бет
- 30 Сонда, 34-бет.
- 31 Бул да сонда, 28 — 30-бетлер.
- 32 Сонда, 33-бет.
- 33 Сонда, 32-бет.
- 34 Байниязов Қ. Дала жазыулары, 1966-жыл. Шоманай қаласы.
- 35 Бул да сонда.
- 36 Автордың дала жазыулары, 1960-жыл, Нөкис қаласы.
- 37 Бул да сонда, 1966-жыл, Ленинабад районы.
- 38 Бул да сонда.
- 39 Бул да сонда, 1965-жыл, Шоманай районы.
- 40 Сонда, 1966-жыл, Хожели районы. «Хатеп» совхозы Таза база ауылы.
- 41 Сонда, 1991-жыл 2-июль, Хожели районы, «Ленинабад» совхозының орайы.
- 42 Сонда, 1990-жыл, Хожели районы, «Коммунизм» колхозы
- 43 Бул да сонда.
- 44 Шалекенов У. Казахи низовьев Амударьи. Ташкент, «ФАН», 1966, стр. 152.
- 45 «Жеткіншек», 1990-жыл 20-июнь, №58 (3809)
- 46 «Еркін Қарақалпақ», 1925-жыл, №14, 15
- 47 «Мийнет әдебияты», 1931-жыл, №1
- 48 «Правда», 1932-жыл, 12-июнь, №161 (5326)
- 49 «Әмиўдәрья», 1961-жыл, №8
- 50 Нөкис мәмлекетлик университетинин архиви, Т. Бекимбетовтың мийнет дәптеринен көшirme.
- 51 Қарақалпақстан областлық партия архивинин хўжжетинен көшirme.
- 52 Нөкис мәмлекетлик архиви, Ис 346, 54 — 55, 103 — 106 — 110-бетлер
- 53 Байниязов Қ. Дала жазыулары, 1966-жыл ноябрь, Хожели районы, «Коммунизм» колхозы, бригада №10
- 54 Автордың дала жазыулары, 1991-жыл 15-август, Хожели қаласы, Бердақ көшеси, проезд 3, жай 3.
- 55 Пиржан Сейитовтың үй архиви. «Қысқаша өмир баяным», қолжазба
- 56 Автордың дала жазыулары 1961-жыл 15-август, Хожели қаласы
- 57 Марат Нурмухамедовтың үй архиви, «Омар аға», қолжазба
- 58 Кунхожа Ибрайым улы. Қосықлар. Нөкис, 1960-жыл, 96-бет.
- 59 «Совет Қарақалпақстаны», 1988-жыл 6-август, №152 (15071)
- 60 «Коммунизм жеңиси», 1988-жыл 16-август, №96 (4096)

- 61 Автордың дала жазыулары, 1991-жыл 16-август, Хожели қаласы.
- 62 «Коммунизм жеңиси», 1988-жыл, 16-август.
- 63 «Совет Қарақалпақстаны» 1988-жыл, 6-август.
- 64 Автордың дала жазыулары, 1991-жыл, Нөкис қаласы.
- 65 Қарақалпақстан Мәмлекетлик тарийх хәм үлөк тану музейинин материалларыннан. Альбом, 1951-жыл.
- 66 Автордың дала жазыулары, 1990-жыл, 29-июль, Шоманай қаласы.
- 67 Сонда, Шоманай районы, 1991-жыл, 31-июль.
- 68 «Әжинияз шығармаларының жаңа қол жазбасы» — «Әмиўдәрья», 1970-жыл № 12, «Аяпберген шайырдың жаңадан табылған шығармалары», — «Әмиўдәрья», 1973-жыл, № 2; «Шахнама», «Фирдауси» — «Советская Каракалпакия», 12-февраля 1973 г., № 37 (10767)
- 69 «Ерназар алакөз — нөкер», «Тулкили Төребек» — «Әмиўдәрья», 1972-жыл, № 4; «Әжинияз шайыр ҳаққинда айырым мағлыұматлар» — «Совет Қарақалпақстаны», 1969-жыл, 30-август, № 171 (10271), «Әжинияз шайыр ҳаққинда халықтың аңыз-әңгемелери» — «Жас Ленинши», 1978 ж. 12-август, № 66 (667) хәм басқалар.
- 70 Амина Хусайнова Танташевнаның үй архивинин материалларыннан, Хожели қаласы, Пионер жай 32.
- 71 «Дослық байрағы» (Төткүл қаласы), 1990-жыл, 2-август, № 42 (58891).
- 72 «Совет Қарақалпақстаны», 1990-жыл, 24-ноябрь, № 222 (15641). Худайбергенев Т. «Өмирдин қайтпайтуғын мәхәли» атлы мақаласын қараңыз.
- 73 «Ленин ёлы» газетасы (Түркменстан республикасы Чаржаў областы) 1991-жыл, 12-март. Шыпаев А. «Махыр көмек этди» атлы мақаланы қараңыз.

МАЗМУНЫ

Бозатаў аўылының адамлары	3
Өтеш батыр хақында хақыйқатлық	65
Көптілеў Нурмухамедов	82
Турдымурат Бекимбетов	94
Тилеўберген Жумамуратов	116
Мырзамурат Абдуллаев	131
Көраматдийин Әмет улы	154
Пайдаланылған әдебиетлар ҳәм ескертиўлер	175